

J. Gurbanowa, B. Ýakubowa

TÜRKMEN HALK SAZ DÖREDIJILIGI

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

Türkmen döwlet neşirýat gullugy
Aşgabat – 2012

UOK 78 + 378

G 75

J. Gurbanowa, B. Ýakubowa.

G 75 **Türkmen halk saz döredijiligi.** Ýokary okuw mekdepleri
üçin okuw kitaby. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2012.

TDKP № 289, 2012

KBK 85. 2 (Tü) ýa 73

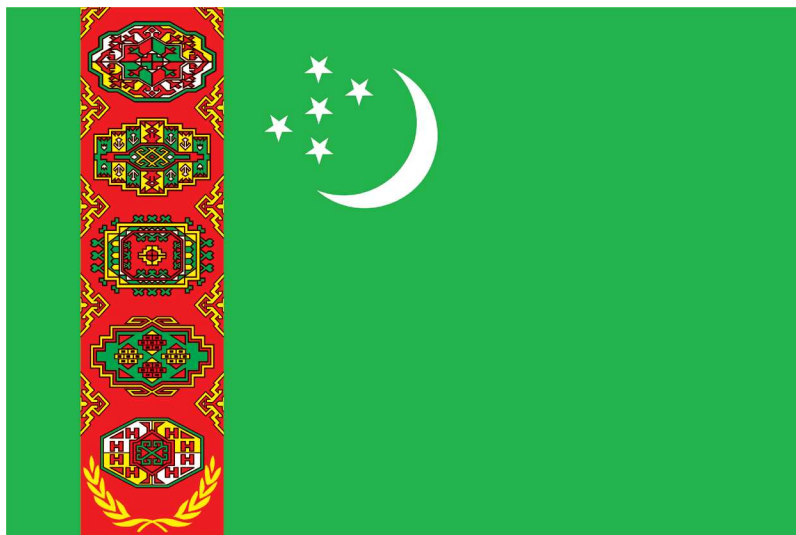
© Gurbanowa J., Ýakubowa B., 2012

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň öňünde.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Giriş

Türkmenistanyň dünýä medeniýeti üçin tapylgysyz taryhy ähmiýeti onuň gadymy medeniýetleriň hem-de siwilizasiýalaryň merkezleriniň biri bolandygyndan ybaratdyr. Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe ýurduň syýasy ösüşiniň esasy hökmünde medeni mirasy, sungaty ösdürmek hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň baş maksatlarynyň biri bolup durýar.

Gadymy döwletleriň birwagtlar baý we durmuşyň gaýnap joşýan medeni ojaklary bireýýäm öçüp galdy. Sosial tolgunyşlar, özara uruşlar, birnäçe goşunlaryň basybalyjylykly çozuşlary öňki döwürleriň yzlaryny hemişelik ýitirdiler. Emma arheologlaryň tagallalary netijesinde ýeriň aşaky gatlaklarynyň astynda ýatdan çykan hazynalar, heýkeltaraşlaryň we suratçylaryň işleri täzeden dikeldilýär. Arheologik tapyndylaryň arasyndaky gadymy surat we heýkel, keramika we terrakota gadymy ata-babalarymyzyň medeniýetde ýeten ýokary derejelerini bütin dünýä äşgär edýär.

Halkyň medeniýeti ruhy we maddy medeniýetden ybaratdyr. Maddy önümçilikde dörän gurallar, zähmet esbaplary, salnan binalar maddy medeniýete degişlidir. Halkyň ruhy medeniýeti ilki bilen döredijilik pursadyny, şeýle hem onuň netijesinde dörän saz we çeperçilik eserlerini, ylmy we dini taglymatlaryny öz içine alýar. Maddy we ruhy medeniýetiň esaslary özara berk baglanyşyklydyr. Adamyň pikir ýöretme ukyby köpgörnüşli maddy serişdeleriň emele gelmegine getirýär. Ylmy açyşlar, sungat eserleri ýaly ruhy baýlyklaryň ählisi – aýratyn özboluşly, gaýtalanmajak genji-hazynadyr. Halkyň ruhy medeniýeti sungatyň, diniň, ylmyň, ahlaklylygyň özboluşly bitewüliginden gurlandyr. Medeniýetiň iň durnukly tarapy – onuň nesilden-nesle geçýän medeni döp-dessurlarydyr. Häzirki durmuşmyza

mahsus bolan döplerini köpüsi bize dürli siwilizasiýalardan we taryhy döwürlerden gelip ýetipdir. Jemgyýetini medeni ugurlary taryh, arheologiýa, etnografiýa, sazşynaslyk, estetika ýaly ylymlarda düýpli öwrenilýändir. Berkarar döwletini bagtyýarlyk döwründe Türkmenistan görüp eşidilmedik özgertmelere eýe boldy. Türkmenistanda giň möçberli medeni syýasat amala aşyrylýar. Bu syýasat bagtyýarlyk döwründe türkmen halkynyň ruhy-medeni taýdan täzedan galkynmagyna badalga berýär. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýolbaşçylygynda halkara derejesinde abraýy arşa galýan Diýarymyz bu gün dünýäde tanalýar, halkymyzyň taryhy, medeniýeti ajaýyp döwrüni milli ruhy bilen galkynýar. Geçmişde diňe bir türkmen nusgawy sungatynyň däl, eýsem dünýä saz sungatynyň taryhynda öçmez yz goýan türkmen şahsyýetleriniň bu gün täze zamanada ady şöhratlandyrylýar. Bu döwürde ruhy galkynyş syýasatyny durmuşa geçirmek bilen, medeniýet ulgamyny kämilleşdirmek boýunça hem uly işler alnyp barylýar.

Türkmen halk saz döredijiligi atly bu okuw kitap Türkmen milli konserwatoriýasynyň talyplary üçin niýetlenen. Okuw kitaby taýýarlanylanda A. Wamberi, W. Bartold, W. Žirmunskiý, W. Winogradow, W. Uspenskiý, W. Belýaýew, W. Basilow, A. Muhambetowa, E. Alekseýew, B. Mämmedýazow, A. Jykyýew, B. Garryýew, N. Abubakirowa, Ş. Gullyýew ýaly gündogarşynaslaryň ylmy işlerinden hem peýdalanyldy.

1. Gadymy otparazlyk дәplerinde sazyň ähmiýeti

Her bir halkda bolşy ýaly, türkmen halk saz döredijiligi hem adamlaryň ruhy dünýäleriniň aýratyn joşgunly pursatlarynda, jemgyýetçilik-zähmet işleriniň barşynda döräpdir. Türkmenistanda gadymyýetde ýaşan halklaryň aýdym-saz дәpleri barada saklanan maglumatlar köp дәl, emma arheologik tapyndylar biziň eýýamymyzdan öň Türkmenistan sebitlerinde adamlaryň ýaşaýyş ojaklarynyň bardygyny subut etdiler. Bürünçden we daşdan ýasalan esbaplar, daşy haýwanlaryň we ösümlikleriň şekilleri bilen bezelen keramiki gaplar bu ýerde 4–5 müň ýyl öň ýaşan adamlaryň iş hereketleriniň janly şaýatlary bolup durýar.

Gadymy ariýalylar, hindiler, baktriýalylar, parslar, midiýalylar, haldeýler, finikiýalylar, asiriýalylar, müsürliler, grekler, rimliler – bularyň hemmesi sazyň keramatly ýagdaýda gelip çykyşyna ynanyp, aýdym-sazlary giňişleýin dini dabaralarda hem ulanypdyrlar. Ony keramatly kitaplar, mazarlardaky we buthanalardaky barelýefler, taryhçylaryň we alymlaryň maglumatlary subut edýär. Bu ýagdaý sazyň düýp özeniniň dini häsiýetlidigini aňlatmaýar. Ylym, başlangyç döwrüň dini garaýyşsyz bolandygyny tassyklap, eýýäm şol döwürde saz sungatynyň ilkinji başlangyçlarynyň bolandygyny çaklamaga esas berýär.

Resminamalarda getirilýän taryhy maglumatlar boýunça, biziň eýýamymyzdan ozalky I müňýyllygyň ortasyndan, ýagny otparazlyk döwründe agalyk ediji dini bolan Ahemenidler döwletiniň düzümine türkmen topragynyň giren döwründen başlanýar.¹ Biziň eýýamymyz-

¹ *Sarianidi W.* Marguş. Murgap derýasynyň köne hanasynyň aýagyndaky gadymy gündogar şalygy. – A.: Türkmen döwlethabarlary, 2002, 47-nji sah.

dan ozalky IV asyryň ahyrynda bu ýere Isgender Zülkarneýin leşgerleri bilen aralaşyp, basylyp alnan ýurdy Selewkidlere miras goýupdyr. Biziň eýýamymyzdan ozalky III asyryň ortalarynda Köpetdagyň etegindäki giňişlikde Parfiýa şalygy emele gelipdir. Aşgabadyň eteginde ýerleşen Nusaý galasy ilkinji parfiýa şalarynyň «nesil mesgenine» öwrülýär. Şondan soň biziň eýýamymyzyň 224-nji ýylynda başlanan Sasanidler zamanynda pars şalary Parfiýany derbi-dagyn edipdirler hem-de Günorta Türkmenistanyň çäklerini basyp alypdyrlar. Şol bir wagtda Gündogar Ýewropadan Sibire çenli ýaýylyp gidýän sähralardaky türkileriň ägirt uly döwleti barha öz täsirini ýetiripdir.

Uzak müňýyllyklaryň dowamynda adamlar eýýäm ýönekeýje saz gurallaryny döredip, olary çalyپ we aýdymalarynda öz duýgularyny, hyjuwlaryny, joşgunlaryny beýan edip bilipdirler. Bu barada gazylyp alnan iň gadymy saz gurallary, daşlaryň we gowaklaryň diwarlarynyň ýüzündäki suratlaryň ilkinji nusgalary şaýatlyk edýär. Aýdym sungatynyň ilkinji gatlagyny dini heňler we şamanlaryň jadylaýjy oýunlary däl-de, eýsem adamlaryň iň bir wajyp ýagdaýlar, gündelik durmuşda bolup geçýän hadysalar baradaky duýgularyny beýan edýän aýdymlar düzüpdirler. Olar zähmet, aw, ekerançylyk, çopan we gündelik durmuş baradaky heňlerdir. Diýmek, adamzadyň çeperçilik we saz medeniýetini zähmet döredipdir diýen netijä gelmek bolar.

Türkmen topragynyň gadymy medeni gatlaklaryndan agtarylyp tapylýan arheologik tapyndylaryň arasynda saz sungatyna, onuň gadymylygyna dahylly bolan käbir daş şekilleriň (jürlewükleriň, kirisli gural görnüşleriniň, eli saz gurally sazandanyň heýkeljikleriniň) ýüze çykarylması biziň üçin has-da ähmiýetlidir. Türkmenistanyň çäklerinde dürli taryhy döwürlerden habar berýän maddy ýadygärlikleriň içinde Marguşyň (Margiananyň) tapyndylary aýratyn orna eýedir. Marguş Orta Aziýada Gündogar siwilizasiýasynyň ýeke-täk ojagydyr.

Margiananyň gazylyp alnan paýtagt şäheri bolan Goňurdepede arheologlar suw we ot däpleri bilen baglanyşykly ägirt uly köşkdür saraýlary tapdylar. Alnan maglumatlar bu ölkäni dünýädäki ilkinji din bolan otparazlygyň watany hökmünde hasaplamaga mümkinçilik döredýär. Otparazçylyk dini belli bir dāp-dessurlary ýerine ýetirmekli-

gi göz önünde tutýar. Wagtyň geçmegi bilen onuň ähmiýeti hereketlerden sözlere, dogalara, dini áýdymlara geçdi. Otparazlygyň esasy garaýyşlary we taglymatlary, dürli halklaryň rowaýatlaryny öz içine alýan Awesta kitabynda jemlenendir. Onuň tekstleri birnäçe gezek üýtgedilip, biziň günlerimize 5 kitap görnüşinde saklanyp geldi. Bu kitabyň gimn (sena) häsiýetde ýerine ýetirilýän dini áýdymlarynyň esasy maksady – sözüň, doganyň üsti bilen adamlara täsir etmektir. Áýdymlaryň haýsy heňleriň üsti bilen ýaňlanandygyny anyklamak häzirki wagtda mümkin däl, emma olarda sazyň ähmiýetiniň uly bolandygy şübhezsizdir.

Dini däpleriň aýrylmaz bölegi bolan, şol döwrüň sazynda hiç-hili çyzgy belgiler, professional alamatlar heniz bolmandyr. Emma taryhyň şol döwriň sazyň ýerine ýetirilişiniň ilkinji synanyşygy hökmünde hasaplamak bolar. Soňra adamlaryň başga çeperçilik hereketleri bilen bilelikde, sözleri heňe salmak tejribesi, sazyň, eýýäm aýratyn ugry hökmünde, özüniň kämil ýoluna düşmegine getirdi. Ýuwaş-yuwaşdan otparazlygyň dini däplerinde adam ses mümkinçiliklerinden daşary, sada saz gurallary hem ulanyşa girizilip başlanýar.

Paleolit döwri üçin sazyň bilelikdäki ýerine ýetirijilik tejribesi häsiýetli bolsa, neolit döwründe saz däpleri ýerine ýetirijiler we kabul edijiler ýaly toparlara bölünip başlaýar. Bürünç döwründe sazyň peýdalanylyşy baradaky maglumatlary, Marguşyň arheologik gazuwlarynda tapylan daşdan, bürünçden we kümüşden ýasalan tumarlaryň we möhürleriň şekillerinden almak bolýar. Marguşda tapylan saz gurallarynyň şekilleri aýratyn gyzyklanma döredýär. Goňurdepede tapylan bürünçden, kümüşden we faýansdan ýasalan tüýdükler, gözlegçileriň pikirine görä, gadymy adamlar tarapyndan atlary türgenleşdirmek üçin hem peýdalanylypdyr. Silindr görnüşli möhürde şekillendirilen syžetler hem sazyň dini-kult däplerde tutýan ornuny kesgitleýärler. Möhürde öz-özünden ýaňlanýan, kakylp we üflenip çalynýan saz gurallarynyň bütün bir giden topary suratlandyrylandyr.

Pal atma we oýun şekilli áýdym žanrlarynyň köpüsi tebigatyň güýçleriniň suratlandyrylmagyna, köphudaýlylyga tagzym edilmegine gönükdirilen. Olarda ilkişadaky esas hökmünde mifologik ele-

mentler bilen garyşan zähmet temasy ýaňlanýar. Dini-jadylaýjy hereketler bilen bile gelýän tebipleriň, şamanlaryň gykylyklary we samramalary, «jadyly» taýaklaryň tyrkyldysy entek doly manysynda sungat bolmaýar we öz tebigaty boýunça estetik hem däl. Ýöne welin, bu ýabany, köplenç ýagdaýlarda tebigy däl dini gurşawda bolan sazlar we heňler, halkyň durmuşyndan gelip çykmak bilen, asyrlar boýy halk döredijiligine mahsus bolan häsiýetleri saklap galypdyrlar. Olar halkyň şahyrana göz önüne getirmeleri bilen beýan edilip, saza arhaik owadanlygyny berýär. Jemgyýetiň synplara bölünmegi bilen saz, biziň ata-babalarymyzyň durmuşynda ýuwaş-ýuwaşdan professionallaşyp ugrapdyr.

Türkmen sazynyň jümmüşinde ýatan porhançylyk oýunlary, ýaremezan aýdymlary, küştdepdiler ýaly heň bilen alnyp gidilýän döp-dessur hereketleri dini häsiýetlidir. Galyberse-de, arwah-jynlary kowmak, pal atmak, mallary köşeşdirmek, çagany hüwdülemek, Biri-bardan ýagmyr ýagdyrmagy dilemek ýaly halk içinde hemişe dowam edip gelýän däpler hem aýdym-sazyň gelip çykyşynyň dini esaslaryndan habar berýär.

Türkmen sähralarynda oturan halklaryň dine uýýandyklary hem halk döredijiliginde öz beýanyny tapypdyr. Käbir tirelerde (ýomut, saryk, alili) otparazlyk döwrüniň yzlary «*Şaman ot*» diýlen döpde saklanyp galypdyr. Oduň güýjüne ynanmak türki dilli halklaryň köpüsünde ýaýrapdyr.¹ Oduň güýji baradaky çaklamalar örän gadymy döwürlerde döräp, halklaryň köpüsünde dürli-dürli görnüşde bolupdyr. Türkmenlerde gadymy döwürlerden bäri ot bilen baglanyşykly döp-dessurlar, ynançlar saklanyp galypdyr.

Türkmenlerde bu dessura «*Şaman ody*» diýlip at berlipdir. Halk arasynda has ýörgünli bolan bu dessur hijri-kamary ýyl hasabynyň Sapar aýynda geçirilipdir. Ot ýakylp, elleri çagaly zenanlar, oglandyr gyzlar, başga-da isleg bildirýänler ýanyp duran oduň üstünden üç gezek ätläp, böküp geçipdirler. Dürli kesellerden saplanmak, betbagtçy-

¹ *Ataýewa G.* Ot-ýalyn bilen baglanyşykly milli türkmen gadaganlyklary. // Beýik Galkynyşlar zamanasynda ýaş alymlaryň ylmy gadamlary. – A., 2010, 181-nji sah.

lyklardan dynmak we erbet ruhlardan daş durmak niýeti bilen ynanç borçlaryny berjaý edipdirler. Türkmenlerde şunuň bilen baglanyşykly «Ot astynda bela galmaz» diýen pähim hem bar.

Türkmenler «Ot-ýalynda aýratyn, adatdan daşary, özboluşly täsir ediji jadyly güýç bar» diýip hasaplapdyrlar, şonuň üçin hem ony dürli maksatlar, mysal üçin, bejeriş işlerinde, maşgala-durmuş, päkleniş dessurlarynda giňden ulanypdyrlar. Umuman, ot-ýalyn hem edil suw ýaly, Alla tarapyn gudratly, adamy ýaramaz niýetli gözün degmeginden we erbet ruhlardan gorap bilýän tebigy hadysa hökmünde kabul edilipdir. Oduň ähli zatdan goraýjy, päkleýji güýçdügi barasyndaky düşünje maldarçylyk bilen baglanyşykly käbir dessurlarda hem ýörgünli ulanylypdyr. Mysal üçin, ýokanç keselleriň ýaýramagynyň we jyn-arwahyň garşysyna peýdaly hasaplanylýp, iki ýerde ot ýakylýpdyr we mal sürüsi şol ýakylan otlaryň arasyndan geçirilipdir.

Ot bilen baglanyşykly köpsanly gadaganlyklar hem döräpdir. Dünýä halklarynyň köpüsünde, şol sanda türkmenlerde-de oda çokunylýan täsirli güýç hökmünde garalypdyr. Türkmenler ody, ojagy öw-lüýä, ýagny mukaddes ýer hasaplaýarlar. Türkmenlerde oda hormat goýmak bilen bir hatarda, yryma görä, otdan gorkmak, çekinmek däbi hem saklanyp galypdyr. «Ot-suw belasyndan Alla saklasyn» diýen düşünje hem onuň aýdyň subutnamasydyr. Otdan çekinmek däbi gadymy döwürlerde, ähli zady ýakyp-ýandyryp barýan ýangyna, ýyldyryma, suw joşgunlaryna hiç hili täsir edip bilmedik adamyň olaryň önünde alaçsyz bolan döwründe döräpdir.

Türkmenleriniň yrymlaryna laýyklykda, oda hapa zatlary zyňmak, onuň päkligine zeper ýetirmek günä hasaplanylýar. Ojakdan çykarylýan küli adam aýagynyň basjak ýerine dökmeli däl. Oda demir pyçagy degirmeli däl, sebäbi nyanja görä şeýle edilende, oduň başyna zeper ýetirilmegi, tene ýara düşmegi mümkindir. Oda çörek we beýleki azyk önümlerini zyňmaly däl. Türkmenler üfläp, ýa-da suw bilen ody oçürmeli däl, oduň özi ýuwaş-ýuwaşdan sönmeli. Oda tüýkürmek günä hasaplanylýar. Türkmenleriň ot bilen baglanyşykly bolan gadaganlyklary ata-babalarymyzyň gadymy ynançlaryndan, ýagny otparazlyk döwründen galan düşüňjelerdir.

Dini äheňdäki ot we din bilen bagly içgiler dünýäniň köpsanly gadymy halklaryna ýaýrapdyr, ýöne diňe otparazlyk döwründe olar bilelikde ulanylypdyr, bu barada otparazlaryň keramatly kitaby bolan Awesta bilen Rigweda resmi taýdan şaýatlyk edýär.¹ Olardaky köp içgiler efedradan, göknardan we kenepden taýýarlanan *some-haome* dini äheňli içgilere bagyşlanypdyr. Hut şu ösümlikleriň galyndylary Margiana ybadathanalarynda hem tapyldy, bu bolsa olary otparazlyk döwri bilen baglanyşdyrmaga esas berýär.

Şeýlelikde, türkmen halk saz döredijiligi özüniň gurnalyş döwrüni yslandan ozalky otparazlyk döwründen alyp gaýdýar. Yslamyň agalyk sürmegi bilen bolsa, folklor žanrlarynyň köpüsi täze şertlere uýgunlaşdyrylyp, özboluşly dini sazlaşyga eýe bolan görnüşinde ýaşamaklaryny dowam etdiripdirler.

Soraglar we ýumuşlar

1. Türkmenistanyň sebitlerinde ilkinji medeni ojaklar haçan döräpdir?
2. Aýdym-sazyň döremegine näme sebäp bolupdyr?
3. Otparazlyk дәpleriniň kadalary haýsy taryhy çeşmede jemlenen?
4. Goňurdepede tapylan saz gurallary barada gürrüň beriň.
5. Din bilen baglanyşykly folklor žanrlaryny häsiýetlendirin.

2. Türkmen saz folklorynyň toparlara bölünişleri. Däp-dessur žanrlary

Saz folklorynyň dürli görnüşleri adamyň bütin durmuşynda iň ýakyn hemrasy bolup durýar. Iňlis dilinde «folklor» – «halk paýhasy» diýmekdir. Folklorçylykda asyrlarboýy halk tarapyndan döredilen we saklanyp gelen sungat eserleriniň jemi şol adalga bilen belgilenilýär. Folklorçylar halk döredijiliginiň köp asyrlyk ösüşiniň netijelerini topaýarlar. Olary halkyň aňynda saklanyp galan iň bir kämil

¹ *Sarianidi W.* Margaş. Murgap derýasynyň köne hanasynyň aýagyndaky gadymy gündogar şalygy. – A.: Türkmen döwlethabarlary, 2002, 172-nji sah.

we ähmiýetli keşpler özüne çekýär. Folklorýň hemişelik gymmaty we durmuşy güýji hem şondan ybaratdyr.

Türkmen adaty aýdym-saz döredijiligi özüniň mazmuny, gurluşy we ýerine ýetiriliş aýratynlyklary boýunça dini, liriki, zähmet, döp-des-sur we çaga aýdymlary ýaly folklor žanrlaryna we bagşy-sazandalaryň sungaty bilen baglanyşykly agzeki (dilden ýerine ýetirilýän) professional aýdym-saz žanrlaryna bölünýär. Halk bagşy-sazandalarynyň döredijiligi, ilkinji nobatda, diňleýji üçin niýetlenen. Bagşylaryň bu inçe sungaty elden-ele, dilden-dile geçmek usuly bilen kemsiz taplanyşyp nesilden-nesle geçip gelýär. Halk döredijiliginiň bu ugry ýerine ýetirijiden ýokary ussatlygy we kämilligi talap edýär.

Saz folklorynyň görnüşleri belli-belli döp-dessurlar üçin niýetlenen. Folklor žanrlaryny islendik adam, islendik wagtda ýerine ýetirip bilýär. Ýagny munda ýap-ýaňy diňleýji bolup duran tomaşaçy, islegine görä, ýerine ýetirijä öwrülip hem bilýär. Munda, köplenç, daşdan täsir alma, ýagny ýerine ýetiriji we diňleýji diýen bölünişik bolmaýar. Hüwdüler, läleler, öleňdir monjugatdylar, ýaremezan, küştepdä we beýleki folklor žanrlaryny professional saz sungatyndan belli bir almatlary boýunça tapawutlandyryýarlar:

1. Folklor žanrlary wagt taýdan çäklendirilendir; adat boýunça, olar diňe belli bir wagtlarda ýerine ýetirilýär (toý-baýramlarda, zerur bolanda we ş.m.);
2. Ýerine ýetirijiniň ýörite taýýarlykly, ussat, professional bolmagy hökman däl;
3. Munda ýerine ýetiriji, diňleýji ýa-da tomaşaçy diýlen bölünişik ýok; islendik adam olaryň hemmesi hem bolup bilýär;
4. Folklor eserlerini ýerine ýetirmek üçin saz gurallarynyň gatnaşmagy hökman däl.

W. Uspenskiý, W. Belýaýew özleriniň «Türkmen sazy» kitabynyda ekspedisiýalarda duş gelen folklor žanrlaryny häsiýetlendirip, olary şeýle toparlara bölýärler:

1. Hüwdi aýdymlary;
2. Läle (gyzlaryň ýerine ýetirýän aýdymlary);
3. Ýaş gelinleriň (çuwal gyzlaryň) aýdymlary;
4. Zähmet aýdymlary;

5. Pal atma aýdymlary;

6. Toý aýdymlary.¹

Häzirki zaman toparlara bölünişleri boýunça, türkmen halkynyň saz folklorynda *dini däp-dessur we durmuş sazlary* diýen žanrlary kesgitlemek bolýar.

Olardan *birinji topara* ähliahk baýramçylyklaryna (Remezan, Nowruz baýramy) ýa-da maşgaladyr nesil däplerine (dürli toý žanrlary) bagyşlanan aýdym-saz eserleri, ýa-da belli-belli günlerde, şowhunly pursatlarda ýerine ýetirilýän aýdymlar hem-de däp-dessur heňleri girýärler. Bu žanrlar urp-adat, däp-dessur bilen berk baglanyşykly. Şonuň üçin, olar diňe degişli pursatlarda, niýetlenen ýagdaýlarda ýerine ýetirilýär.

Saz folklorynyň *ikinji toparyna* höwesjeň aýdymçylar tarapynan gündelik durmuşda aýdylýan aýdymlar girýärler. Olaryň käbirleri, heňi we häsiýeti boýunça, däp-dessur aýdymlaryna ýakyndyr. Ýöne olar, birinji topardaky ýaly, belli bir ýagdaýa, hadysa niýetlenmän, islendik wagtda ýerine ýetirilýär.

Saz folklorynyň gadymy görnüşleri öz başlangyç maksatlaryny häzirki günlere çenli ýetirip bilmändirler. Olardan käbirleri, indi ep-esli döwrüň özgerişlerini başyndan geçirip, häzirki wagtda täzedan, göwün açyýy, şuwelenli «aýak oýunlary» görnüşlerde («Küştdepdi») ýaşap gelýärler. Başga bir žanrlar bolsa, («Çemçe gelin», «Süýt-gazan») ulanyşdan doly galypdyr we biziň günlerimizde olary diňe folklor toparlarynyň çykyşlarynda görmek bolýar. Saz folklorynyň diňe uly bolmadyk bölegi (hüwdüler, läleler, gyz oýunlary) kem-käsleýin özgeren-de bolsalar, esasan, özleriniň başlangyç görnüşinde biziň günlerimize gelip ýetipdirler.

Bize gelip ýeten žanrlardan iň irkisi *Süýt-gazan* aýdymy. Bu aýdymyň teksti suwuň gymmatyna bagyşlanan. Gadymy türkülerin düşünjesine görä, Süýt-gazan mallaryň piri we ýagşyň «hojaýyny» hökmünde hasaplanypdyr. Ol «Ýadaý» diýen «ýagmyr daşynyň» kömegi bilen ýagyş ýagdyrmaga ukyply bolupdyr. Türki mifologiasynda

¹ Успенский В., Беляев В. Туркменская музыка. Т. I. – М., 1935, стр. 44.

ýagys ýagmagyna hemaýat edýän bu keramatly gahryman Burkut babanyň (Burkut Diwananyň) ady bilen bagly.¹

Süýt-gazan aýdymy Türkmenistanyň günbatar sebitlerinde has giňişleýin ýaýran. Ol gurakçylyk bolan ýyllary geçirilip, dessura gatnaşyjylar tarapyndan aýdylýpdyr. Öýme-öý aýlanýan çagalara öý eýeleri suw sepipdirler we dürli azyk önümlerini beripdirler. Soňra nahar taýýarlanyp, ýagşyň piri Burkut baba niýetlenip köpçülikleýin sadaka beripdirler, ýagys ýagmany dileg edipdirler. Kaka etrabynda bu aýdym «*Çemçe geldi*» ady bilen belli, dessur ýerine ýetirilende çagalar erkek adamyň garantgy şekilini elde göterip, öýme-öý aýlanypdyrlar, olaryň üstüne bolsa suw sepilipdir.

Aýdym sanawaç görnüşde ýerine ýetirilýär:

Süýt-gazan ýa haý bilen,
 Bir meleje taý bilen,
 Süýt-gazana nä gerek?
 Çygym, çygym bi:z gerek,
 Ýagsa dynsyn, ýel açsyn,
 Ýöriwersin Süýt-gazan,
 Altmyş ýerden düşürsin,
 Iýmit bersin Süýt-gazan.

Häzirki wagtda bu žanr çagalaryň sanawajyna öwrülipdir.

Süýt-gazan²

Ýa - gys ýa - ga - ra gel-di, ýa, go - ýun sa - ga - ra gel-di, ýa.
 Tam dyr su - wa - ra gel-di, ýa, og - lan gaç - dy, gyz gal-dy, ýa.
 Ös, sa - çym, ös! Ös - me - seň, kes!

¹ Абубакирова-Глазунова Н. Обряды вызывания дождя. Игровые формы и мифологические корни. – СПб., 2001.

² Успенский В., Беляев В. Туркменская музыка. Т. II. – М., 1935, стр. 576.

Suwuň jan beriji güýjüne ynanmak däbi hem irki döwürler bilen baglanyşyklydyr. Çünki suwuň piri Nuh pygamber hasaplanylýar. Nuh atanyň gudratyna ynanýan adamlar garaňky düşenden soň, akar ýapdan ýa-da derýadan suw almaýarlar. Eger-de suw almak juda zerur bolsa, onda suwa baran adam şular ýaly sözler bilen suwuň pirinden suw diläpdir:

Essalamäleýkim suw aga,
El-ýüzümi ýuw, aga
Öýmüze myhman geldi,
Bir kündük suw ber, aga!

Şemalyň pirine Mirhaýdar diýilýär. Bugdaýdyr arpa ekinleri ýyg-nalyp gutarandan soň, ony harman ýere üşürüp, eşekdir atyň kömegi bilen döwürdirler. Soňra dänäniň gowy arassalanmagyny isläp, har-man atanlarynda adamlar şemalyň batlyrak öwürmegini Mirhaýdar-dan haýyş edipdirler:

Ýeliň piri Mirhaýdar,
Bir torba şemal goýber.

Nowruz baýramçylygynyň ön ýanynda geçirýän türkmen gyzla-rynyň «pal atmasy-da» ähliahk däbi hasaplanýar. Monjuk atyşma däbi ýaş yetginjekleriň arasynda gadymdan bäri dowam edip gelipdir. Saz-da bu dessur bilen baglanyşykly žanr «Monjugatdy» ady bilen belli:

Monjugatdy

Monjugatdy aýdymly tans görnüşde özboluşly heňi bilen ýerine ýetirilýän žanr. Monjuk atyşma oýnalanda, oňa köpçülik gatnaşýar. Ony aýtmak, oýnamak bilen ýaşlar öz ykballaryny aňşyrmak isläpdirler. Ilkagşamdan gelin-gyzlar her haýsy suwly gaba bir monjuk taşlamak bilen gezekli-gezegine dörtleme aýdypdyrlar. Gyzlaryň biri haýsy-da bolsa bir monjugy suwly gapdan çykarýar. Monjugy çykan gyz döp boýunça tans bilen orta çykyp, bir bent goşgyny aýdym edip aýdýar. Onuň soňky setirlerini ähli gyzlar uly şowhun bilen alyp göterýärler. Monjuk çykarylýan pursatda aýdylýan aýdymlaryň sözleri gyzlaryň geljekki ykbalynyň ýorgudy hasaplanýar. Baýlyk, saglyk, maşgala durmuşy pal atmagyň esasy meselesi bolupdyr. Söýgi mazmunly tekstler hem köp duşýar. Irkiräk döwrüň monjugatdylarynda, hüwdi, lälelerde-de gamgyn äheňler agdyklyk edipdir. Emma wagtyň geçmegi, döwrüň üýtgemegi bilen aýdym-saz sungatynda-da, şol sanda halk döredijiliginde-de täzeçe özgerişler ýüze çykýar.

Ýelek düşek, per ýassyk,
 Ýata bilmen çal bilmen.
 Petir çörek, mesge ýag,
 Iýe bilmen çal bilmen.

Häzirki wagtda gadymky žanrlardan ýerine ýetirilýän «Ýaremezan» hem Oaza baýramçylygy bilen bagly dessurlarda saklanypdyr. Ýaremezanlar oaza aýynyň başlanýan günlerinde aýdylýar. Oaza baýramçylygy hijri-kamary ýyl hasabynyň dokuzynjy aýynda, ýagny remezan-oaza aýynda geçirilýär. Bu aý ähli aýlaryň içinde iň sogaplysy hasaplanýar. Bu aýda ähli musulmanlar günüň dowamynda hiç zat iýmän-içmän Hudaýdan sogaply günleri dileýärler. Ýaremezan aýdymly agşamara 7–14 ýaşa çenli oğlanlar, gyzlar tarapyndan öýme-öý aýlanyp aýdylýar. Çagalar remezan aýy bilen gutlap, aýdym aýdýarlar:

Oaza geldi haý bilen
 Bir meleje taý bilen
 Taýym batga batanda
 Çykaryň haý-haý bilen.

Ýokarda bir Aý bar
 Ujy gyzyly ýaý bar
 Pygamberiň saçağynda
 Bize goýlan paý bar.

Köp bereniň ogly bolsun,	Remezan aýlary geler-de geçer
Az bereniň gyzy bolsun	Atyny eýerläp münere-de gaçar
Muhammet ymmatyna,	Merediň on dördüne ýalkymyn saçar
Ýaremezan!	Muhammet ymmatyna, ýaremezan!

Dini gutlag aýdymly bolan ýaremezanlar beýleki käbir halklaryň arasynda hem ýörgünlidir. Oňa gazaklarda – *jarapazan*; gyrgyzlarda – *jaramazan*; täjiklerde – *rabbimon* diýilýär. Ýaremezan aýdymly, adatça, «Muhammet ymmatyna, ýaremezan» diýip tamamlanýar. Şeýle tamamlawyş bu däp-dessuryň yslam dini we onuň görnükli wekili Muhammet pygamberiň ady bilen baglanyşykly dörändigine şaýatlyk edýär. Bu aýdymlyaryň goşgularynda öý eýelerine dürli arzuw-islegler, öwüt-nesihatlar bilen birlikde, esasan, yslam dini we Muhammet pygamber wasp edilýär:

Aşyň-aşyň aşyňa
Döwlet gelsin başyňa.
Bedene kimin ýorgalap,
Hydyr gelsin gaşyňa.
On ogluňyz bolsun
On bir agtygyňyz bolsun.
Içinde biri han bolsun,
Depen ýeri nan bolsun.
Çöpe-çöre gidende
Hydyr ata ýar bolsun.
Muhammet ymmatyna, ýaremezan!

Remezan aýynyň ahyrynda Gadyr gijesi gelýär. Onda dürli tagamlar bişirilip, ýagşy dilegler edilýär. Çünki musulmanlaryň arasynda «Gadyr gijesinde edilen arzuwlar hasyl bolýarmyş» diýen düşünje gadymdan bäri dowam edip gelýär.

Soraglar we ýumuşlar

1. Folklor bilen dilden ýerine ýetirilýän professional žanrlaryň tapawudy nämäden ybarat?

2. Folklor žanrynyň kökleri nireden gelip çykýar?
3. Folklor žanrlaryny haýsy aýratynlyklar tapawutlandyrýar?
4. Türkmen saz folklorynyň toparlara bölünişi barada gürrüň beriň.
5. Türkmen döp-dessur žanrlaryny häsiýetlendirin.

3. Durmuşy folklor. Hüwdüler, läleler we zähmet žanrlary

Terbiýäniň başlangyç esaslary maşgalada görüm-görelleden gaýdýar. Çagalara diňe nesihat, tabşyryk bermegiň ýeterlik däldigini, kemally nesli ösdürip ýetişdirmek üçin ata-eneleriň dogry we dürs hereket etmek bilen nusga bolmalydygyny pederlerimiz ündäpdirler. Durmuşda kesp-kär, medeniýet we sungat bilen utgaşykly gündelik wakalar çaganyň ýadynda mäkäm orun tutýar. Çagalary terbiýelemekde ene-mamalaryň sallançagyň başynda aýdýan hüwdüleriniň ähmiýeti hem uludyr. Hüwdi oganlarda mertligi, batyrlýgy, gyzlarda bolsa asylylygy, mähirliligi terbiýeleýär.

Hüwdi aýdymalarynyň ýumşakdan çekimli hüwdüleýji heňi sallançagyň üwreliş ýörgüni bilen sazlaşýar. Türkmenistan sebitleriniň ählisi üçin mahsus bolan hüwdi heňleri we aýdylyş aýratynlyklary bardyr.

Hüwdi

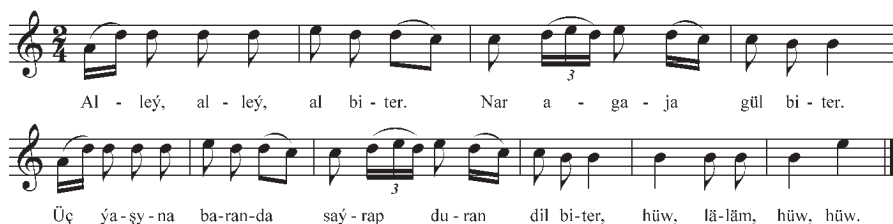

Hüw, bal-lym, hüw, hüw. Me-niň bal-lym ýa-ty-p - dy-r(a), gül ýa - sy - ga

ba-ty-p - dyr. O - ýan - dyr-maň bal - ly - my, ýaň-ja u - ka gi - dip - dir, hüw, hüw.

Türkmen saz folklorynyň beýleki žanrlaryna garaňda, hüwdülerde meňzeş, bir kada getirilen heňler az gabat gelýär. Sebäbi hüwdi aýdymly, köplenç, improwizasiýa häsiýetde ýaňlanýar; şonuň üçin her bir enäniň ýa-da maşgalanyň öz heňi bolmagy mümkin.

Hüwdi

Hüwdüleriň her bendi, esasan, dört setirli goşgulardan durýar. Her setir ýedi bogundan ybarat. Hüwdülerde çeperçilik serişdeler ussatlarça ulanylýar:

Dagdan dişli daragym,
Arka dagym, geregim.
Şu balamy söýmesem,
Çatlap barýar ýüregim.

Şetdalynyň şänigi,
Gül nahalyň dänigi.
Atlanyp derrew tutar,
Garakçyny, dönügi.
Batyr balam, hüwwa-hüw!

Her halkyň çeper döredijiliginde onuň durmuşynyň dürli taraplary öz beýanyňy tapýar. Adamzat durmuşynda zähmet hemişe-de kesgitleýji orna eýe bolupdyr. Jemgyýetçilik zähmetiň görnüşleriniň artmagy, folklor, döp-dessur sazларыnyň geriminiň ep-esli giňelmegine getiripdir. Asylaryň dowamynda dilden-dile geçýän halk döredijiliginiň in gadymy žanrlarynyň biri hem zähmet hakyndaky aýdymlardyr.

Zähmet bilen bagly *aýdymlaryň* köpüsi aýal-gyzlaryň durmuşy bilen baglanyşyklydyr. Aýal-gyzlar zähmet aýdymларыny ýerine ýetirende aýratyn mylaýym owazda hiňlenmegi ýöne ýerden dälidir. Alymlaryň köp barlagларыnyň netijesindeki pikirine görä, owadan heňdäki aýdymlar biziň daş-töweregimizi gurşap alan ösümlikleriň ösüşine hem öz täsirini ýetirýän eken. Daşary ýurtlarda alymlar synag üçin sygyrlara ýakymly klassyk sazлары, soňra şowhunly aýdym-saz-

lary diňledenlerinde, ýakymly sazlaryň mallaryň süýtlüligine täsir edenligini anyklapdyrlar.

Adamyň we haýwanlaryň özüni alyp barşyna sazyň täsiri örän gadymy zamanlarda-da bellidi.

Her dürli sesler, şol sanda saz sesleri hem gan basyşynyň üýt-gemegine, ýürek urgusynyň tizligine täsir edýär. Ritm, garmoniýa we heň taýdan ýörite saýlanyp alnan saz eserlerini diňlemek köp ýagdaýlarda ruhy taýdan näsag adamlarda gurşap alýan töwerek bi-len kadaly baglanyşygy dikeldip, nerw dartgynlylygyny we kesel gorkusyny gowşadýandyr. Türkmen hojalyklarynda mal sagylanda aýdylýan mylaýym we yakymly aýdymyň haýwanlara-da täsir edip, olary köşeşdirýändigini gelin-gyzlarymyz gadymdan bäri bilipdirler.

Zähmet aýdymlary sadaja ýönekeýlik bilen başlanýar we kem-kem-den işiň ritmine öýkünip, onuň bilen sazlaşyp gidýär. Zähmet aý-dymlary Türkmenistanyň ähli künjeklerinde ýerine ýetirilipdir. Bize gelip ýeten az sanly zähmet aýdymlary heňleriniň sadalygy bilen ta-pawutlanýar. Olaryň gurluşy ýönekeý, ses diapazony uly däl.

Degirmençi

De - gir - me - ne dā - ne dym, ýa - da - dym ýo - lum - da ýat - dym.

U - zyn gı - je a - lyp bat - dym, ü - wi bil - mæn ýol - da gal - dym.

W. Belýaýew özüniň «Türkmen saz medeniýetiniň ösüşiniň esaslary» atly makalasynda «*Hökürdik*» diýen aýdymy häsiýetlendi-rip, onuň nota mysalyny getirýär. Ol bu aýdymy degirmeniň sesine meňzedip, degirmençiniň aýdymy diýip belläpdir.

Hökürdik¹

Ho - kü - dük, hö - kü - dük, gök da - şy, de - gir - me - niň ak da - şı.

Ga - ty çö - rek dö - wül - mez. o - duň ýü - pi ü - zül - mez.

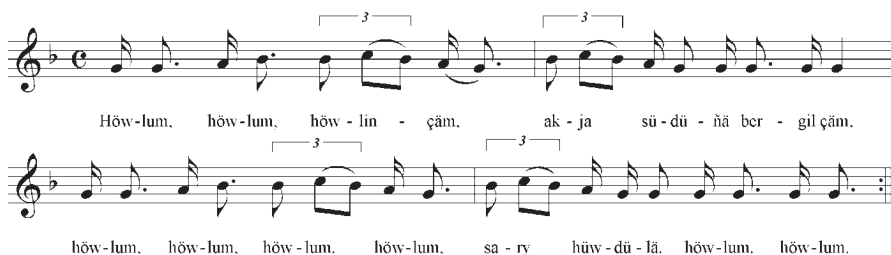
¹ Beliaev V. The bases for the development of Turkmen music culture. // The Music Culture of Turkmenia. – London., 1928, p. 130.

Zähmet aýdymalaryň içinde «höwlim» sanawajy heň taýdan dur-nuklylygy bilen tapawutlanýar. Gelin-gyzlar höwlim aýtmak bilen sygyrlara öwgüli sözler aýdypdyrlar:

Höwlüm-höwlüm, höwlüm-höwlüm,
Gyzyl-a sygrym, höwlüm-höwlüm,
Höwlüm-höwlüm, höwlüm-höwlüm,
Sagyl-a sygrym, höwlüm-höwlüm.

Höwlüm aýtmagyň esasy manysy sygyr söýmek bilen bir hatar-da, onuň bedenindäki dartgynlylygy aýyrmakdan ybaratdyr.

Höwlüm

Zähmet aýdymalarynyň arasynda düýe sagylanda aýdylýan «*Hö-rele düýäm, hörele*» aýdymy hem ýörgünli bolupdyr. Ol hem maz-muny we gurluş taýdan höwlüme meňzeşdir. Bize bu žanryň iki sany warianty bellidir. Olaryň birinjisi W. Belýaýewiň «Türkmen saz me-deniyetiniň ösüşiniň esaslary» atly makalasynda getirilen:

Hörele, düýäm, hörele¹

Hörele, düýäm, hörele
Hörelemeseň bozla!

¹ Beliaev V. The bases for the development of Turkmen music culture. // The Music Culture of Turkmenia. – London., 1928, p. 130.

Süýdüňden agaran bolar,
 Ýüňünden ýorgan bolar,
 Hörele, düýäm, hörele
 Hörelemeseň köşekle.

«Türkmen sazy» kitabyňyň I tomunda «Hörele, gubam» diýen aýdymyň tüýdük wariantyny ýerleşdirilen. Bu sazy Wiktor Uspenskiý 1925-nji ýylda Maryda bolan döwründe tüýdükçi Ýazmuhammet Kösededen ýazyp alýar. Saz şeýle häsiýetlendirilen: «Aýdymyň heňi örän gadymdyr. Onuň meňzeş äheňde gidýän motiwi düýäni sagmakda döreýän sesleri suratlandyrýar. Gazaply düýeleri köşeşdirmek üçin ulanylýar».

Hörele, gubam¹

Liriki aýdymlaryň halk arasynda iň giň ýaýran görnüşleriniň biri lälelerdir. *Läle* durmuşy folkloryň özboluşly žanry, onda liriki aýdym-lar bilen bilelikde oýun žanrlaryna degişli alamatlar hem siňdirilen. Aýdylýan bentlere erkek kişileriň belli bir derejede gatnaşygy bol-sa-da, ony diňe gelin-gyzlaryň özleri ýerine ýetiripdirler. Läleler, köplenç, ýaz möwsümünde, howa salkynlan güýz günlerinde, agşamaralar kakylpdyr. Läleleriň mazmuny dürli: onda pynhan duýgu-lar, arzuw-islegler, gelin-gyzlaryň öz aralarynda saklanmaly pynhan syrlar, şatlyk ýaly ruhy ahwalatlar açylýar. Şonuň üçin-de läläniň sesi

¹ Успенский В., Беляев В. Туркменская музыка. Т. I. – М., 1935, стр. 216,

eşidilse-de, onda diýilýän sözleriň aňsrylmaz uzaklykda aýdylmagy kada hökmünde berjaý edilipdir.

Läle – gül sözüne manydaş sözi bolup, gülleriň ähli görnüşini özünde jemleýän umumy düşündir. Dürli halklarda ol dürli hili atlandyrylýar: lola, lale, läle. Läle baýramy – gyzyl gülleriň, ajaýyp gül-lälekleriň, bark urýan elwan gülleriň toýudyr.¹ Ol ýylyň iň bir ajaýyp pursadynda – ýaz paslynda, tabigata ýaňy jan girip başlanda geçirilýär. Gelin-gyzlar bu baýramçylygyň görküne görk goşýar, täsirini artdyrýar. Läle baýramçylygynyň Orta Aziýada şüweleňli geçýändigini barada ýewropaly belli alym Arminiý Wamberi özüniň «Orta Aziýa syýahat» diýen kitabynda giňden ýazýar. XIX asyryň ortalarynda, derwüş sypatyna girip syýahat eden bu meşhur alym: «Lilla (läle) ady bilen baýramçylyk geçirilipdir» diýip belleýär.²

Türkmenistanda ol baýramçylyk biziň günlerimize gelip ýetmedigem bolsa, läle aýdymlary türkmen halk döredijiliginiň iň milli görnüşleriniň biri bolup durýar. Bu žanrda gül baýramçylygynyň käbir elementleri – bahar paslynda joşmak, aýdylan bentler saklanyp galyndyr.

Läleler öz ýerine ýetirilişi taýdan birnäçe toparlara bölünýär: damak (ýa-da bokurdak) lälesi, eňek lälesi, ayak (ýa-da dyz) lälesi, dodak lälesi. Läleleriň bu görnüşleri bir-birinden ses agzalarynyň gatnaşmagy we onuň netijesinde owazlaryň dürlüçe emele gelmegi bilen tapawutlanýar. Bu žanryň esasy görnüşü damak lälesi bolup durýar, ol heň taýdan örän baý bolup, ses araçäkliligi boýunça kwarta-kwinta aralygynda durýar. Damak lälesi bokurdaga çalaja kakylmak usuly bilen aýdylýar:

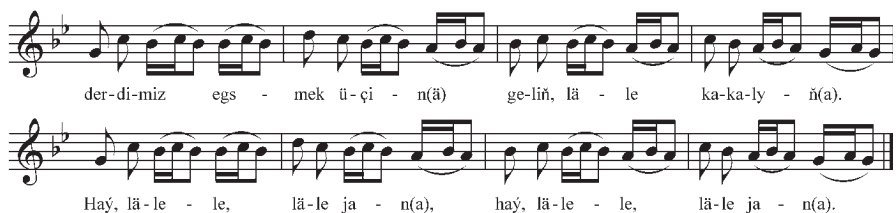
Damak lälesi³

¹ *Abubakirowa N.* Läle baýramy. – Aşgabat, 1993, 1-nji sah.

² *Вамбери А.* Путешествие по Средней Азии. Очерки и картины народных нравов. – СПб., 1877.

³ Nota geçiren *N. Abubakirowa*.

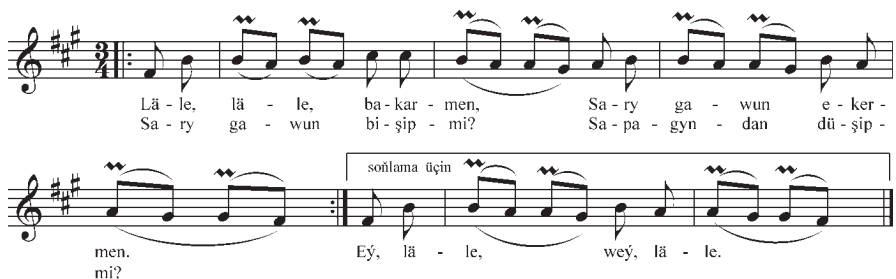
Dodak lälesi ýerine ýetirilende barmaklar aşaky dodagyňa kakylp, sözleri bölüp özboluşly ses çykarylýar. Barmaklaryň dodaklarda hereket etmegi arkaly titreme – sazlaşyk döreýär.

Dodak lälesi¹

Läleleriň arasynda tans elementleri bilen bezelen görnüşleri hem bar. Dyz we egin läleler gelin-gyzlaryň egin hereketleri bilen bagly. Aýak (dyz) lälesine göwräni öňe-yza gaýşartmak, kelläni saga-çepä öwürmek ýaly elementler mahsusdyr. Onda dyzlaryňy gezekleşdirip, çalaja egip, göwräň bilen leňner atyp bentleri ýerine ýetirmeli. Netijede, öýkenden gelýän howanyň dürli görnüşde çykmagy bilen ses hem dürli owaza eýe bolýar.

Aýak lälesi²

¹ Успенский В., Беляев В. Туркменская музыка. Т. II. – М., 1935, стр. 573.

² Успенский В., Беляев В. Туркменская музыка. Т. II. – М., 1935, стр. 573.

Egin lälesi başga-da «Hymmyl» ýa-da «Yhymmyl» ady bilen hem tanalýar. Hymmylyň ýerine ýetirilişi läleleriň galan görnüşlerinden üýtgeşikdir. Damak, dodak lälelerinde barmagyň, dodagyň, eňeğiň kömegi bilen ses titredilip ýaňlanýar, olarda belli-belli läle bentleri sanalýar. Emma, hymmyl aýdylanda köp zat sanalman, edilýän hereket bilen baglanyşykly «yhymmyl-yhhaýy, yhymmyl-yhhaýy» sözleri gaýtalanýar we kä ýerde aýry setirler getirilýär:

Yhymmyl-yhhaýy,
Yhymmyl-yhhaýy,
Daglara gider daýy,
Gäwmüşe düşer paýy.
Yhymmyl-yhhaýy,
Yhymmyl-yhhaýy,
Ýetip geldi jigimiň
Sähetli güni-aýy.

Gelin-gyzlar iki topara bölünip, garşyma-garşy durýarlar. Olar setirleri gaýtalap, eginlerini silkip, bir-birine tarap gaýdýarlar. Olaryň hereketlerinde, ýüzlerinde gahar-gazap, hüşgärlik duýulýar. Bu alamat söweşe girjek esgerleri ýatladýar. Hymmyl aslynda söweşlerde dörän bolmagy-da mümkin. Läleler gelin-gyzlaryň başdan geçiren ýagdaýy bilen baglanyşykly ýüze çykypdyr. Olaryň gaýgy-aladasy, arzuw-islegi lälelerde şöhlelenipdir, gam-gussany egismäge, geljege umytlý garamaga kömek edipdir.

Läleleri häsiýetlendirip, W. Uspenskiý bu žanryň diňe aýal-gyzlar tarapyndan däl-de, oganlar tarapyndan hem aýdylýandygyny belleyär. Ogan tarapyndan aýdylýan bu aýdymy özboluşly heň ösüşi we mazmuny bilen häsiýetlendirilýär:¹

Bogaz lälesi²

A - gaç ba - şyn - da na - gym, e - e - eý! Düy-bün-
Gö - ter - sin - ler, gör - - - sün - ler, e - e - eý! Şol ge -

¹ Успенский В., Беляев В. Туркменская музыка. Т. II. – М., 1935, стр. 48.

² Успенский В., Беляев В. Туркменская музыка. Т. II. – М., 1935, стр. 574.

Lälelerde kämilleşen birnäçe görnüşleriň jemlenmegi, bu žanryň has gadymdan gelyändigini subutlandyrýar. Ýekelikde aýdylýan aýdymy köpçülik bolup alyp götermek, oňa tans elementlerini goşmak, ses tembrini üýtgetmek, aýdymlaryň asyl manysyny saklamagy başarmak – bu alamtalaryň ählisi läle žanrynyň bezegi bolup durýar.

Şeýlelikde, türkmen saz folklorynyň dürli-dürli görnüşleri bardyr. Folklor aýdymlary, köplenç, gaýtalanýan bent görnüşde düzülip, olaryň gurluşy goşgularyň gurluşyna bagly bolup durýar. Adatça, aýdymlaryň esasynda deň bogunly dörtleme goşgulary ýatyr. Olaryň kapyýalary 1-nji, 2-nji we 4-nji setire gabat gelip, 3-nji setiri kapyýasyz. Goşgynyň setirine deň gelyän heňiň düzülişi hem ýönekeý gurluşlardan ybaratdyr.

Gadymy türkmen topragyna ata-babalaryň arzuwlap ýeten «Ajap eýýamynyň» gelmegi, Türkmenistanyň Garaşsyz, özbaşdak döwlet bolmagy halk döredijiligine-de täsir etdi.

Açylypdyr güllermiz,
Azat saýrar dillermiz,
Arkadagyň suratyn
Hala çiter ellermiz.

Läle

Meniň jigim ýatjakdyr,	Oglum okuw ýaşynda,
Gyzyl güle batjakdyr.	Zehini bar başynda.
Ulalanda köp okap,	Eline kitap alsa,
Alymlyga ýetjekdir.	Hemme oglan daşynda.

Meniň jigim aý ýaly,
Aýa-Güne taý ýaly,
Agzyndan bir söz alsam,
Gant atylan çay ýaly.

Hüwdi

Soraglar we ýumuşlar

1. Durmuşy žanrlary häsiýetlendirin.
2. Hüwdiniň haýsy görnüşleri bar?
3. Läle žanrynyň ýerine ýetirilişi we görnüşleri barada gürrüň berin.
4. Zähmet žanrlarynyň heňi we ritmi näme bilen baglanyşykly?
5. «Höwlüm», «Hökürdik» we «Hörele» aýdymlarynyň žanr aýratynlyklary barada gürrüň berin.

4. Toý žanrlary

Gelin toýuny tutmak her bir türkmeniň durmuşdaky baş arzuwy. Türkmen toýlarynda aýdym-saza, bagşylaryň bäsleşigine, degişmelere, her dürli oýunlardyr döp-dessur sanawaçlaryna, nakyllardyr atalar sözlerine örän uly orun berilýär. Munda folklor žanrlarynyň dürli görnüşleriniň gyzykly sazlaşygy haýran galdyrýar.

Atdyr ýigidiň ýoldaşy,
Ogulyr döwletiň başy,
Gyz hem bolsa göwün hoşy,
Zürýat gerekdir ýigide, –

diýip, hemişe nesil arzuwyny edip ýaşan türkmenler perzentliligi, maşgalada ogul-gyzyň bolmagyny bagtlylyk hasaplap gelipdirler. Çagalara gowy atlaryň goýulmagy, bilim-terbiýe berilmegi, hünär öwredilmegi, ýetişenlerinden soňra bolsa, olary öýli-işikli edip, il hataryna goşup goýbermeklik her bir ata-enäniň mukaddes borjy hasaplanypdyr. Oglanlar ýetişiş, öýlenmeli, gyzlar ýetişiş – durmuşa çykmary. Şeýdip hem, adam adamy tapmary, oba-oba ulaşmary, halkyýet dowam etmeli, nesil-nesle sapylp öňäp gitmeli. Bu gadymdan gelýän döp-dessur.

Durmuş, maldarçylyk, iýmit, geým, çagalary terbiýelemek ýaly türkmen jemgyýetiniň ähli taraplary döp boýunça kadalaşdyrylandyr. Bu döppler häzirki wagta çenli durmuşda berk ornaşdy. Toý döppleri özünde dürli-dürli folklor žanrlary baglanyşdyrýar: aýdymlary, oýunlary, matallary, goşgulary we sanawaçlary. Türkmenleriň gelin almak

dessurlarynda köp görnüşli, bir-birine ýakyn bolan we meňzeş bolmadyk döpler siňdirilendir. Häzirki wagta çenli her tiräni özüne mahsus bolan aýratynlyklar tapawutlandyrýar, şolaryň içinde toý döplerini umumlaşdyryjy pursatlary hem az däl. Sawçylyk pursadyndan başlap, toý döpleriniň her bir ädimi çuňňur etiki mana eýedir. Toýuň başlanan pursadyny we soňky nokadyny kesgitlemek mümkin däl. Folklorşynaslar türkmen toý dessurlarynda başlangyç, toý we toýdan soňky döwürleri kesgitleýärler. Olaryň ählisi, ýaşlaryň täze derejä geçýänligini görkezme bilen, jemgyýet durmuşynyň kadalaryny ýüze çykarmaga gönükdirilendir.

Türkmen toý döpleriniň saz bilen baglanyşykly taraplary köp görnüşlidir. Saz adamlary joşduryp, dessuryň çeperçilik gymmatlyklaryny aýan edýär. Aýdym toý düzüminde esasy döpleriň biri bolup durýar. Kadalaşdyrylan saz dili döbe öwürülen hereketlerinde öz-boluşly meýilnama bolup çykyş edýär. Sazyň dili ritm we saz serişdeleriniň üsti bilen düzülip, simwoliki ähmiýete eýe bolupdyr, onuň ýaňlanylyşy hem gürleýiş äheňinden tapawutlydyr.

Döp-dessur aýdymlarynyň ýerine ýetirilmegi toýuň belli bir döwürine bagly bolman, dürli welaýatlarda erkin görnüşde ýaňlanypdyr. Şol sebäpli däbiň kadalaşan görnüşini kesgitlemek mümkin däl. Her bir obada toýuň diňe şol oba mahsus bolan «saz režissurasy» bardyr. Oňa toýa degişli bolmadyk žanrlary hem aňsatlyk bilen goşulýar. Mysal üçin, gelin boljak gyz, toý sähedi bellenmezden has ozal, öz joralary bilen üme edip bukjasyňy taýýarlamaga girişýär. Ümä ýygynanyşan gyzlar oýun we liriki häsiýetli aýdymlary aýdypdyrlar. Olardan Mary we Lebap welaýatlarynda «Noý-noý» we «Eje jan», dürli sebitlerde aýdylýan «Läle» žanrynyň birnäçe görnüşleri degişlidir. Dürli mazmunda bolup bilýän gyzlaryň liriki aýdymlary häzirki wagta çenli halk döredijiliginiň ajaýyp nusgalary bolup durýarlar.

Noý-noý

Durmuş toýy ýigit tarapynda geçirilýän uly dabaradan bir gün öň, gyzyň öýünden, onuň hossarlary bilen hoşlaşýan ýerinden başlanýar. Soňra ol nesil dowam etdiriji hökmünde, ene bolup, öz esasy öýünde – adamsynyň öýünde ýaşaýar. Gyz geljekki adamsynyň öýüne gelnaljylap, uly şowhun bilen eltilýär. Toý märekese gelniň gelerine aýratyn sabysyzlyk bilen garaşýar. Bu tolgundyryjy pursat hakynda halkyň «Ogluň boldy – boldusy, Gelniň geldi – geldisi» («hezillik» manyda) diýen gadymdan gelýän nakyl hem bar.

Täze gelen gelin döp bolup gelýän birnäçe dessurlary berjaý edip, sag aýagy bilen ätläp içerik girýär. Hemmeler gelniň gelen öýüne aýagynyň düşümlü bolmagyny Alladan diläp: «Aýagyň düşümlü bolsun!», «Gelniň aýagy düşsün!» diýen arzuwlary öwrän-öwrän gaýtalaýarlar. Nika dessury berjaý edilenden soňky gijede, ýaşlaryň bir özüni galdyrmazdan öň, sanawaç görnüşindäki aýdymy aýdylýar.

Ala köýnek geýdirme,	Agzyňyz bir bolsun.
Arpa çörek iýdirme,	Sag elniň sary ýagda,
Toýnakla depdirme,	Sol elniň sowuk unda.
Agyzla gapdyрма.	Uzyn ömrüňiz bolsun.

Ak bagtyňyz bolsun,
 Altyn tagtyňyz bolsun.
 Dokuz ogul ýedi gyz bolsun,
 Biri-biriňe sylaşykly boluň!

Bu aýdymyň teksti onuň gadymdygyna şaýatlyk edýär. Türkmen gelin-gyzlary gyzyly we ýaşyl reňkdäki geýimleri söýýärler, geçmişde olar, belki, diňe güli ýatladýan reňkdäki geýimleri geýen-

dirler. Türkmenistanyň çäginde geçirilýän arheologik gazuw-agtaryş işleri gyzyly reňk, tebigatda has öwüşginli reňkleriň biri – durmuş reňki, gül reňki hökmünde kabul edilmek bilen, ýurdumyzyň çäklelerinde hiç haçan öçmän, durnukly saklanyp galypdyr. Gyzyly reňke bolan şeýle söýgi türkmen aýallarynyň milli köýneginde we nepis türkmen halylarynyň çeper nagyşlarynda saklanyp galypdyr.

Şundan soňra toýuň ähli märekesine niýetlenen şowhun-şagalaňa uly orun berilýär. Bagşy aýtdyrylyp, aýdym-saz diňlenýär, pälwanlaryň tutýan aldym-berdimli göreşlerine tomaşa edilýär. Ir wagtlar şeýle toýlarda barly adamlar at çapdyrmak, it uruşdyrmak, mergenleri ýaryşdyrmak, gara öýüň tüýnügine ýaglyga towusdyrmak ýaly ýaryşlar hem gurapdyrlar. Bu toýlarda aýdym-saza, bagşylaryň bäsleşigine aýratyn ähmiýet berlipdir. Oňa gatnaşmaga alys obalardan atly-atly bagşylar çagyrlar ekeni. Olaryň bäsleşigi toý dabarasyna aýratyn dartgyn beripdir.

Emma, toýuň şowhunly aýdym-sazy diňe bir bagşylar arasynda däl, eýsem köpçüligiň, tutuş toý märekesiniň arasynda-da alnyp gidilýär. Toý aýdymlary – türkmen halk döredijiliginiň özboluşly žanrlarynyň biridir. Bu aýdymlar maşgala, nika meselesi bilen gös-göni baglanyşykly dörän aýdym-saz folklorlarynyň nusgalarydyr. Orta Aziýa halklarynyň arasynda «Ýar-ýar» («Žar-žar», «Ýor-ýor») žanrlarynyň giň ýaýradylmagy Orta Aziýa halklarynyň gadymyýetde umumy kökleriniň bardygyny subutlandyrýar. Bu žanrlar, köplenç, oglan we gyz tarapyndan gelen wekilleriniň degişmeleri bolup, gelnalyjynyň gelen pursadynda ýaňlanypdyr.

Türkmenistanyň dürli künjeklerinde toý žanrlary dürli atlar bilen tutulýar. Meselem, Amyderýanyň eteklerinde toý aýdymlary «Ýar-ýar» diýip atlandyrylsa, Daşoguz etraplaryna olar «*Leýeran*» ady bilen bellidir («*Leýeran*» diýen söz her bendiň yzyndan gelýär). Lebap töwereklerinde bentler «*Haý öleň*» sözler bilen tamamlanyp, aýdymlar «*Öleňler*» diýen at bilen bellidir («*öleň*» gadymy türki dilde «aýdym» manyny berýär).

W. Uspenskiniň we W. Belyáýewiň kitabynda «Dönem» we «Ýar-ýar» aýdymlarynyň nota mysallary berlen. Awtorlaryň belle-

meginе görä, gelin-gyzlar «Dönem» aýdymyny mata dokanlarynda aýdýarlar:

Erik bolup, eýwanyňda güllesem, dönem,
 Bilbil bolup, şahasynda saýrasam, dönem.
 Özüm halap, şol oglana barmasam, dönem.
 Haý, dönem, aý, dönem, ala göz ýara dönem.

Dönem¹

«Toý goşgysy» diýip bellenen «Ýar-ýar» aýdymy ýerine ýetirijiniň gürrüň bermeginе görä, täze gelin adamsynyň öýüne ugradylanda, gaýynekejisі tarapyndan ýerine ýetirilýär.²

Ýar-ýar³

Bu aýdymlaryň tekstleri deňeşdirilende olaryň bir-biri bilen meňzeşligi, hemmesiniň bir tema, toýa bagyşlanyp döredilendigi belli bolýar. Ýagny toý aýdymlary toýlarda aýdylýan özboluşly şahyрана eserlerdir. Bu aýdymlar özbaşdak maşgala durmuşynyň birinji basgançagy bolan toýa gyz bilen ýigide, olaryň hossarlaryna bagyşlanyp aýal-gyzlar tarapyndan aýdylýar. Olarda türkmen halkynyň gelin

¹ Успенский В., Беляев В. Туркменская музыка. Т. II. – М., 1935, стр. 191.

² Успенский В., Беляев В. Туркменская музыка. Т. II. – М., 1935, стр. 197.

³ Успенский В., Беляев В. Туркменская музыка. Т. I–II. М., 1935, стр. 579.

edinmek, gyz çykarmak däbi bilen baglanyşykly bolup geçýän her hili yrymlar, adatlar ýigidi synlamakdan başlap, tä toý gutarynça dowam edýän hemme dessurlar diýen ýaly öz beýanyny tapýar. Olar toýlarda aýdylanda, köplenç, gudalaryň toý tutuşynyň dabarasyny wasp etmek bilen başlanýar:

Iki sandyk deň durup	Gand-u şeker ezilen
Öwşün atar ýar-ýar,	Çaýdyr bu gün, leýeran,
Iki guda deň durup	Çar tarapdan dost gelsin
Öleň aýdar ýar-ýar.	Toýdur bu gün, leýeran.

Aýdymlaryň esasy manysy ahyrky iki setirde berilýär. Olaryň setirleri alty-ýedi bogundan ybarat bolup, her bent dört setirden düzülýär. Toý aýdymlarynyň durmuşa çykýan gyzyň dilinden aýdýan bentlerine iki-dört setirleriniň soňunda «Ene jan, eje jan» sözleriniň getirilýän wagty hem bolýar. Toý aýdymlary Lebap welaýatynda, ylaýta-da Saýat, Hojambaz, Sakar etraplarynda köp aýdylýar.

Türkmenleriň gadymdan gelyän toý döňdessur aýdymlarynda ýaşlara berilýän alkyş sözler bilen bilelikde, söýgülisine ýüzlenme hem-de Watançylyk temasy öňe saýlanýar. «*Dönem*», «*Ýareýjan*», «*Lollujan*», «*Haraý*», «*Kän salamlar*» ýaly aýdymlar özüleriniň mazmun görnüşi taýdan, ýaýran giňişligi jähtden tapawutlanýar. Halk aýdymlary Türkmenistanyň ähli ýerlerinde aýdylýan bolsa, toý aýdymlary ol ýa-da beýleki görnüşde ähli künjekde bilinýän bolsa, döňnem, ýareýjan, Kaka etrabynda meşhurdyr. Olar Änewli, Manyşly, Çukurgalaly we Mehinli türkmenleriň arasynda ýörgünli bolup, ogul öýerilip, gyz çykarylanda, çaga dünýä inende we ş.m. ýagdaýlar bilen baglanyşykly tutulýan toýlarda ýerine ýetirilýär. Döňnem we ýareýjan bir-birine ýakyn görnüşinde aýdylýar. Ikisiniň-de bentleri murapbag (dörtleme, dört setirli) görnüşde:

Dönem:

Bir kagyz ýazaýyn ak bilen gara, döňnem,
 Ony göndereýin bigaýrat ýara, döňnem,
 Mundan artyk çekme bagtyma gara, döňnem,
 Haý döňnem, aý döňnem, ala göz ýara döňnem.

Ýareýjan:

At sürende at sürüşi dälidir, ýareýjan,
Köçä çyksa ýigitleriň hanydyr, ýareýjan,
Bir salym görmesem, bagrym gan eder, ýareýjan,
Oýan, oýan, ýar gözüňe döneyin, ýareýjan.

Dönemde-de, ýareýjanda-da dördünji setir refren (gaýtalanýan setir) bolup, yzky bentleriň soňunda gaýtalanyp gelýär. Şygyr bendiniň bu kadasyndan çykylyan hatarlar hem bar. Meselem, dönemlerde: «Ýyglatdym ýarymy, diňdire bilmen, dönem», «Wepaly ýar bu dünýäde bar bolsun, dönem», ýareýjanda: «Şatutlar başynda desse güllerim, ýareýjan» ýaly setirler hem duş gelýär. Dönemler 11 bogunly goşgular. Emma her setiriň yzynda redif (gaýtalanýan söz) bolup gelýän «dönem» diýlen söz onuň bogun sanyny 13-e ýetirýär. Şeýlelikde, adaty içki säginmeler bozulyp, okalanda dilde çolaşyk döreýär:

Oraga gideňde oragyň mende, dönem,
Neneň orak orjak bu yssy günde, dönem,
Başyňa döneyin, garakçy bende, dönem,
Haý dönem, aý dönem, ala göz ýara dönem.

Dönemler aýdym üçin döredilendir. Olar owaza geçende «dönem» sözi has uzaldylyp, «dö-önem» şekilinde aýdylýar. Ýareýjanlar hem aýdym äheňli goşgulardyr. Olaryň setirleri, köplenç, 14 bogunly. Olarda-da redife üns berlip, «ýareýjan» sözi owazly çekilýär, «ýar-e-ýjan» şekilde aýdylýar. Netijede, 14 bogunly setirler 15 bogunla öwrülýär. Bu bogun ölçegi bolsa türkmen şygryna mahsusdyr. Ýöne ýareýjanlaryň hem käbir setirleri dönemler ýaly 13 bogundan düzülen:

Almany eksem, biter nar bilen, ýareýjan,
Saýasynda ýatsaň oglan-ýar bilen, ýareýjan.
Ilerden gelýär atyn oýnadyp, ýareýjan,
Tüňçäni oda basyp, çay gaýnadyp, ýareýjan.
Olaryň öýi, jennetiň biri, ýareýjan,
Şol yrakda galdy gözümiň nury, ýareýjan.

Lollujan aýdymy, dönem-ýareýjandan tapawutlylykda, iki bogun ölçegli murapbag görnüşinde düzülendir. Olary owazsyz, ýagny adaty şekilinde okanynda-da äheň bozulmaýar. Aýdymlaryň bu görnüşide redifli bolup, «lollujan» diýen söz her setiriň soňundan gaýtalanyp gelýär.

Türkmenleriň toý aýdymlarynda halkyň çarwa durmuşy bilen bagly döp-dessurlary hem beýan edilipdir. Şygyr tekstlerde duş gelýän oduň şekilleri hem gadymy ynançlaryň yzlaryny şöhlendirýär. Döp-dessur žanrlarynda ojagyň, guşlaryň, atyň, Günüň we Aýyň şekilleri köp duş gelýär. Olaryň köplügi halkyň aňynda totemizm taglymatyna we tebigy güýçlere bolan ynamlaryň ornaşdyrylmagyny ýüze çykarýar.

Şeýlelikde, türkmenleriň toý döplerinde birnäçe hereket kadalary kesgitlemek bolýar. Bu kadalara gatnaşyjylaryň hereketleri, geýimleri, ses äheňleri girýär. Gelin, toýuň esasy gahrymany bolup, öz öýünden geljekki adamsynyň öýüne geçýär. Döp-dessur aýdymlary we äheňleri dünýäniň dürli gapylaryny «açmaga» gönükdirilendir. Bu aýdymlar maddy medeniýetde dörap, ruhy dünýä degişlidir.

Soraglar we ýumuşlar

1. Türkmen toýy haýsy folklor žanrlary özünde jemleýär?
2. Ýerli toý aýdymlarynyň haýsy görnüşlerini bilýärsiňiz?
3. Toý žanrlarynyň esasy maksady nämeden ybarat?
4. Döp-dessura degişli aýdymlaryň mazmuny barada gürrüň beriň.
5. Getirilen nota mysallary heň we gurluş taýdan häsiýetlendirin.

5. Tans žanrlary

Lebap welaýatynyň Saýat, Hojambaz etraplarynda ýaşaýan *Sabyňly*, *Surhy* we *Olaňlar* tirelerinde, şeýle hem samarkantly türkmenlerde-de giňden ýaýran «Çapak-Karsak» ady bilen tanalýan tans hem gadymdan gelýän žanrlaryň biridir. Häzirki günlerde toýlarda uly şowhun bilen oýnalýan bu tans gadymy döwürlerde dep bilen ýerine ýetirilýän uruş tilsimlerini suratlandyrypdyr. Bu döp-dessur tansy köpçülik bolup ýerine ýetirilýär, ol «Çepbekeý», «Çemçe-kaşyk»,

«Hüşdeki», «Hekke-böküş», «Jamly oýun» ýaly bölümlerden ybarat bolupdyr. Saýat etrabynda tans «Esgi-Çapak» ady bilen atlandyrylyp, «Çapak», «Karsaky», «Çemçe-kaşyk», «Hekke-böküş», «Sallana», «Çepbe-karsaky» ýaly bölümleri özünde jemleýär. Çapak tansynyň ähli görnüşleri depň ritmi esasynda ýerine ýetirilýär. Tansçylar yzly-yzyna hatarlanyp orta çykýarlar we döwre gurap durýarlar, bu bolsa duşmana ýüzbe-ýüz çykan goşuny suratlandyrýar. Depň gümmürdisi näçe güýçlendigiçe, tansçylaryň hereketlerem şonça çaltlanýar. Aýaklarynyň, elleriniň hereketleri söweşeň ýigitleriň gylyç syryp, galkan tutuşlaryny ýatladýar. Bir-biriniň üstüne owsun atyşyp, iki duşmanyň hiç biriniňem yza çekilerli dældigini görkezýär.

«Aý-u-u, heleýler! Çykyň-u baryňyz, erkegimiz gara başyny aman getirsin diýeniňiz çykyň orta!» – diýip gygyrýardy. Eginleri donly, billeri berk guşakly, ýaglyklary kelleleriniň daşyndan aýlanyp-aýlanyp, dik maňlaýynda-da jyga şekilli daňylan aýallar bosuşyp, çykyp ugrady. Uçup ötägiderinden gorkýan ýaly, ýere ýapysyp oturan garaja öýleriň ortasyndaky giň meýdan aýaldan doldy. Olar depň gümmürdisine goşup, ellerini dik depelerinde şarpyldadyp, ortada pyrlanýardylar. Käte iki-ikiden, käte-de aýlaw gurap, bir-biriniň üstüne sürünýärdiler, yza tesip-tesip, ýene öňe omzaýardylar. Eller bir ýokarda, bir aşakda, bir sagda, bir solda çarpylýardy. Toý tutulmasa ýa-da ýas başa düşmese, bular beýdip, el çarpyşyp ýörmezdiler. Çapak sesi çykdymy – ýönelige däl. Häzir welin, toýmy-ýasmy, oýunmy-çynmy saýgarmak çetin. Olaryň gözleri oýna çykanyň gözleri däl. Daşyndan seredene, bular oýna däl-de gazaply jeňe giräýen ýaly. Elleriniň şarpyldysy bolsa gylyç-gylyja degendäki şarkyldy bolup eşidilýär. Dynuwsyz gümmürdeýän depem: «Ilm-günüm, gaýrat ediň! Gerçeklerim, göreşe galyň! Gaýrat ediň, gaýrat ediň!» – diýip, üznüksiz gaýtalap duran ýaly. Bularyň däbi şeýledi. Ärlerini, doganlaryny jeňe ugradanlaryndan soň, özlerem «söweşe» girerdiler. Söweş hereketlerini özüçe gaýtaldylar. Şeýdibem, ärlridir doganlaryna hemaýat berýändiris öýdendirler.

Gümmür-gümmür. Şarp-şarp. Gümmu-gümm-ow... Şarp-şarp-şarp... Ýaşy gaýdyşan aýallaram ýaş gelinler bilen deň gidişýärler.

Her kimiň göwnüne, özi ýadasa, ýorulsa, soňuna çenli çydaman, çyksa ýa-da ýykylsa, şu pursat bu ýerlerde ganyň bilen dikleşen arkadag düşman astyna düşäýjek ýaly. Garşysynda aýlanýan aýalyň uzap gelýän ellerini orta ýolda garşylap, yzyna serpidirmese, şol alysdaky eziz kelläniň üstünden parlap inip gelýän ganyň gylyjy ony ýere togalaýjak ýaly. Bularyň ynanjy şeýle. Bu ynanç, köplenç ýeňerdem. Kän-kän pidalar bilen, soňunyň agysy, ahy-nalasy bilen ýeňerdi welin, garaz, ýeňerdi».¹

Gadymy zähmet prosesini suratlandyryňan çapak çalmaklyk türkmenleriň köp oýunlarynda gabat gelýär. Sejde edilýän guşy suratlandyrmak bilen, olar şol bir wagtyň özünde goragçy roluny hem oýnapdyrlar – arwah-jynlary kowupdyrlar, kesel ýaýradyjylardan we ölüm howpundan gorapdyrlar. Eliň sag we çep aýasyny gapma-garşy saklamaklyk, erkegi (*Gün*), aýaly (*Aý*) hökmünde aňladypdyrlar. Gadymy türk mifologiyasyna görä, erkeklik başlangyjy «*Ýokarky dünýäni*», aýallyk başlangyjy bolsa «*Aşaky dünýäni*» aňladýar. Çapak çalnan wagty olaryň birleşmegi «*Aralyk dünýäniň*» nyşany bolupdyr, ýagny iki bütewiligi – erkeklik we aýallyk başlangyçlaryň bütewiligini aňladypdyr. Onuň netijesi bolsa – täze durmuşyň döremegidir. Şeýlelik bilen, Çapak tansynyň toý görnüşi, harby we ýas görnüşleri bilen tapawutlylykda, nesliň dowam etmegini aňladypdyr.

Çapak çarpmaklygyň özi hem gadymdan gelýän birnäçe saz gurallarynyň gözbaşy bolup durýar. Ilkibaşda adamlar saz guralla derek öz ellerini bir-birine urup, aýdyma we tansa degişli saz ritmlerini çykarypdyrlar. Soňra el çarpmaklykdan dürli saz gurallar emele gelipdir. Aň-akylyň ösmegi bilen adamlar tebigatyň döreden zatlaryndan peýdalanyň, agaçlardan, misden ýasalan saz gurallary döredipdirler. Bu saz gurallar häzirki döwürde hem ulanylýar. Türkmeniň milli tansy bilen aýrylmaz baglanyşykly deprek saz guraly biziň häzirki döwrümize çenli gelip, türkmeniň tansynyň we saz gurallarynyň gadymy kökleriniň bolandygynyň şaýady bolup durýar.

III–IV asyrlarda Gadymy Nusaýdan tapylan ritonlar çapak tans žanrynyň gadymdan gelýändigini subut edýär. Nusaý ritonlarynyň

¹ *Kulyýew K.* Iki sallançak arasy. – A.: Magaryf, 1988, 151–152-nji sah.

ýüzündäki aýal-gyzlaryň dep çalyň, tans oýnap duran şekilleri çap-pak tansyny göz önüne getirýär. Söweşjeň hereketleri görkezýän tanslar diňe türkmenlerde bolman, eýsem başga halklarda-da bar. Meselem, öz gadymyýetini saklan halklaryň biri amerikan indeýleri ýüzlerine reňk çalyň, ellerine ýarag esbaplaryny alyp söweş tansyna başlaýarlar. Ondan başga-da, Awstraliýanyň ýerli ilaty (aborigenleri) ýüzlerini, ellerini ak reňke boýap, tansa başladygy, olaryň uruş ygylan edýändigini alamatlandyrypdyr. Afrikaly taýpalarda, ýagny popuaslarda ýüzlerini reňkläp, ellerine we ýüzlerine ýörite tyg yzlaryny salyp tansa başladygy, bir möhüm wakanyň boljakdygynyň alamatydyr. Dürli halklaryň özüne mahsus däbiniň bolşy ýaly, türkmenleriň hem öz ýol-ýörelgesi, söweş bilen baglanyşykly däp-dessury bolupdyr. Türkmenlerde şol söweş däp-dessurlary ilki erkekler tarapyndan ýerine ýetirilenem bolsa, wagtyň geçmegi bilen bu žanr tansa öwürlip, aýal-gyzlar tarapyndan hem ýerine ýetirilipdir. Bu tansyň ritm esasyň berýän dep saz guralynyň ýerine ýetirijileri hem zenanlardyr.

Zikr – Türkmenistanyň Günbatar sebitlerindäki iň ýörgünli žanrlaryň biri. Ol gadymy döwürlerde döräp, köp asyrlaryň dowamynda düýpli üýtgeşmelere sezewar bolupdyr. Onuň gelip çykyşy porhanlaryň oýunlary bilen bagly. Zikriň esasy wezipesi adamlary keselden açmak, olary gara güýçlerden halas etmektir. Zikr ysлама uýýan köp halklara mälimdir, ol sopyçulyk däpleriniň hökmany alamatlarynyň biridir. Sufizm VIII asyrdan Arabystanda dörän musulman ruhanylarynyň mistiki terkidünýälik akymy. Ol kysmata kaýyl bolmak, namaz okamak, asketik durmuşy alyp barmaklyga çagyýar. Zikriň gazallarynda durmuşyň yşky-lirika we öwüt-nesihat taraplary suratlandyrylýar, ol nusgawy şahyrlaryň sözlerine hem çekilipdir. Wagtyň geçmegi bilen žanr tematika taýdan baýlaşdyrylyp, «Küştdepdi» adyny alypdyr.

Küştdepdiniň oturma gazal, bir depim, iki depim, üç depim ýaly görnüşleri bar. Iki depimde (Zem-zem, Sedrat) bir aýagyň galdyryp, beýeki aýagyň üstünde iki gezek bökülýär. Gazal aýdylýan wagty iki eliňi yz tarapyňa uzadyp, kelläni, biliňden ýokarsyny öňe tarap egmeli.

Gazal

Howlukman

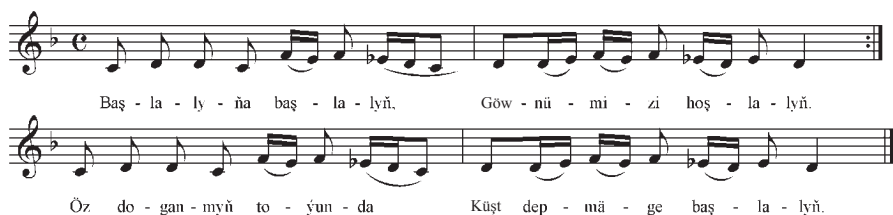

Üç depimde (Diwana) ýigitdir gyzlar döwre gurap durýarlar. Ortada gazal aýdýançy öz heñini küştdepýänleriň aýak sesine goşup, üç depim bilen sazlaşdyryp aýdýar. Küştdepdini ýerine ýetirýän oglan-gyzlar ilki çep aýaklaryndan başlap, üç gezek öňe tarap ätleýärler. Soň onuň yzysüre sag aýaklaryny üç gezek ädýärler. Ellerini çarpyşyp, sag aýaklary bilen ýeri üç gezek depýärler. Eginleriň, elleriň hereketi gazallaryň owazyna goşulýar. Üç depim gazallarynyň tekstleri käte 15–16 bogunly hem bolýar:

Bu gün meniň gözüm düşdi gara gözüňe seniň,
 Gözüm düşdi, aklým çaşdy, aý dek ýüzüňe seniň,
 Gulak saldym höwes bilen şirin sözüňe seniň,
 Gözüm sürtüp, ýürek açyp, bakdym yzyňa seniň.

Her bentden soň hökman «öýhä-öý», «ühhä-ühhä-ühhä», «haýt, haýt, haýt» diýen ýaly sözler aýdylýar. Läledir monjugatdylar ýylyň belli pasyllarynda aýdylýan bolsalar, zikir ýylyň ähli pasyllarynda çekilip bilner. Bu gazallary oglanam, gyzam, garry aýallaram we erkeklerem garşylykly aýdyp biler. Küşt depilýän wagty olaryň töweregine üýşen adamlar, el çarpyşyp, küşt depýänleriň hereketlerine görä, eglişip yranyşýarlar.

Küştdepdi

Has şowhunly bolar ýaly, küştdepdiniň gazallary bäsleşik görnüşinde degişme äheňde aýdylýar. Mysal üçin, gazal aýdyjylaryň biri:

Agşam gördüm bir düýşi,
Oýandyrdy ýoldaşy.
Ýoldaşyny söýjek gyz
Goýdursyn altyn dişi –

– diýip, ýüzlense, garşydaşy oňa:

Görseň görüpsiň düýşi,
Oýarsyn her bir kişi,
Altyn dişden peýda ýok
Bolsun başynda huşy

– diýip, jogap berýär. Eger-de garşydaş beýle jogaby tapmasa, ol bäsleşikde ýeňilýär. Küştdepdi gazallarynyň arasynda bir-biriniň göwnüne degiji ýa-da kemsidiji şygrylar hem ulanylýar. Ýöne küşt depijiler ol sözi göwünlerine almaz ýaly degşip aýdýandyklaryny hem ýatladýarlar:

Iňne ujy inçedir,
Garrylarmyz synçydyr.
Pylan ýeriň gyzlary
Sygyr ýaly iýmçidir.

Küştdepdiler, köplenç, toý wagty depilýär, olaryň käbiri şol küşt depilip duran wagty döredilýär. Şonuň üçin-de küştdepdileriň käbir bentlerinde «Bäs başyň ýigrim baş», «Alty altyny otuz alty», «Iki üçün altydyr» diýen ýaly ýönekeý kapyýalar bilen birlikde, «Ypaýgyna ypaýgyn» diýen manysyz söz bilen «Bir gyz gözläp tapaýgyn» diýen setirler kapyýalaşdyrylýar. Şeýle sözleriň küştdepme aýdymlyary-

na girip gitmekligi, ol gazallaryň toý wagty bäsleşikli, gysga möhlet içinde haýsydyr bir aýdyjy tarapyndan düzülýänligi sebäpli bolýar; çünki küşt depilýärkä, kim ortada köp saklansa, ýa-da köp bent aýtsa, ol ýeňiji hasaplanylýar. Şol sebäpli hem küştdepmeler bilen baglanyşykly aýdymlaryň arasynda:

Küşt depişme, ýaryşma,
Ýaryşsaň-da galyşma,

ýa-da

Küşt depjekler saýlansyn,
Üç depimden aýlansyn.
Nobatjanyň toýunda
Şat şowhunly oýnalsyn

– diýen ýaly bentlere hem düş gelmek mümkin.

W. Uspenskiý bilen W. Belýaýewiň «Türkmen sazy» kitabynda zikirň instrumental warianty getirilen.

Zikir¹

Soprano

Soraglar we ýumuşlar

1. Hereket bilen baglanyşykly žanrlar Türkmenistanyň haýsy welaýatlarynda köp ýaýran?
2. Çapak tansy ilki-ilkiler haýsy wezipeleri ýerine ýetiripdir?
3. Zikir žanrynyň manysy we ýaýraýşy barada gürrüň beriň.
4. Küştdepmäniň görnüşlerini häsiýetlendirin.

6. Oýun žanrlary

Sanawaçlar halk döredijiliginde çagalaryň aýdýan aýdymlaryna degişlidir. Bu görnüşin adalgasy «sanamak» sözünden döräp, ol ýüzugra sanap çykmaklygy, ýagny aýtmagy aňladýar. Sanawaçlar çagalaryň we ýaş ýetginjekleriň arasynda giňden ýaýran bentler, sygyrlardyr. Bu

¹ Успенский В., Беляев В. Туркменская музыка. Т. II. – М., 1935, стр. 580.

şahyrana bentler üç-dört ýaşdan on dört-on baş ýaşa çenli döwürde aýdylýar. Sanawaçlar, köplenç, çeper okaýyş görnüşinde ýerine ýetirilýär. Olaryň arasynda sahnajyk–gepleşik görnüşinde dürli hereketler bilen utgaşdyrylyp aýdylýanlary hem bar.

Sanawaçlar göz önüne tutýan maksady we aýdylýş aýratynlyklary taýdan iki topara bölünýär:

1. Oturyp aýdylýan sanawaçlar.
2. Oýun oýnamak üçin ýa-da oýnalýan wagtda sanalýan sanawaçlar.

Sanawaçlaryň birinji toparynda «Bagym, bagym bagymda», «Gar ýagýar-a gar ýagýar», «Şakga-şakga bilezik», «Kümüş tapdym», «Ýumalandym, ýumak tapdym», «Hapyz agam», «Babam maňa «haý» diýdi», «Ýagdyrmany gitmerin», «Iki hoz», «Dört geçi» ýaly sanawaçlar aýdylýar. Bu topar sanawaçlar göwrümi taýdan dürli: olaryň käbirleri az setirli, gysgajyk şygrylar bolup, olary ýaş çagalarm hem aýdyp bilýär, birentegi bolsa köp setirlerde düzülenidir. Şeýle sanawaçlar uly ýaşly çagalara niýetlenendir. Olaryň möçber taýdan dürli bolmagy çagalaryň ýatkeşligini ösdürmek maksady göz önüne tutýar.

Sanawaçlar ýat tutulanda ululardan yzygiderli kömek alynýar. Ýaş çagalarm gysgajyk bentleri ekabyr çagalardan öwrenýär. Köp setirli sanawaçlarm bolsa, uly adamlarm öwredýär. Bu tebigy ýagdaý. Çünki çaganyň ýatkeşligi birnäçe gezek eşitmek, öýkünmek arkaly ösýär, berkeýär. Sanawaçlarm ulularm aýdanda çagalarm diňleýji bolup gatnaşýar. Ony içinden gaýtalaýar. Birnäçe gezek eşidilen sözler çaganyň aňyna öz-özünden ornaşyp, kynçylyksyz dile gelip durmak derejede hakydada galýar.

Bagym, bagym, bagymda,
Otlar gögär bagymda.
Dagdan güller alაýyn,
Altyn gopuz çалаýyn.
Gopuzym meň ilmejik –
Ilmejikde hakym bar,

Jyňňyr-jyňňyr okum bar,
Okuň başyn kerteýin,
Ýeňňem öýüne ýortaýyn.
Ýeňňe jan-a, ýeňňe jan,
Öýüne gelen kimjagaz?
Daýym ogly Musajly.

Bular ýaly sanawaçlary aýtmak üçin köpçülik bolmak şert däl. Ol ikibir-ikibir bolup, gezek-gezegine aýdylýar, hatda çaganyň ýeke özi hem ýerine ýetirip biler. Bu sanawaçlaryň asyl maksady – ýatkeşligi ösdürmek, sözleri ýat tutmak, ukyby kämilleşdirmekdir. Sanawaçlaryň aşakdaky ýaly görnüşleri ýaş çagalara san öwretmek maksady bilen döredilipdir.

Bir diýenim – bit,	Ýedi diýenim – ýelim,
Iki diýenim – it,	Sekiz diýenim – serçe,
Üç diýenim – üçek,	Dokuz diýenim – darga,
Dört diýenim – düşek,	On diýenim – orak,
Baş diýenim – bişek,	On birinji sakardarak,
Alty diýenim – aşyk,	On ikinji başdarak.

Sanawaçlardan başga-da çaga oýunlaryna «*Üç düzü*m», «*Aýte-rek-günterek*», «*Aşyk oýny*» we başgalar degişlidir. Bu oýunlary çagalar uly toýlarda hem-de öz aralarynda oýnar ekenler.

Orta asyrlara degişli bolan şäherçelerde geçirilen gazuw-agtaryş işlerinde tapylan oýunjaklary ýasamaklyga ýöriteleşen ussahanalaryň üsti açylmady, ýöne welin, ussalaryň-senetçileriň janypkеş elleri bilen taýýarlan terrakota we keramiki çaga oýunjaklaryna hemme ýerde duş gelmek bolýar. Belki, ussalar bu işi esasy işlerinden boş wagtlary ýa-da sargyt esasynda ýasan bolmaklary mümkin.

Tapyndylaryň arasynda haýwanlaryň we guşlaryň keşplerinden jürlewükler ýasamak has meşhur bolupdyr. Olar gödeňsiräk ýasalan hem bolsalar, olarda atjagazy, öküzi ýa-da düýäni aňsatlyk bilen tanap bolýar. Merwiň jürlewükleriniň içi boş bolup, zowwamlaýyn deşijikleri bolupdyr, sesiň beýikligi we güýji şol deşijikleriň ululygyna we sanyna bagly bolupdyr. Jürlewükler çaganyň fiziki häsiýetlerini, onuň aňyny ösdüripdir, zähmet we maşgala durmuşyna taýýarlapdyr.

Halk döredijiliginiň häzirki zaman folklorynda gadymy nusgalaryň gatnaşyk meseleleri folklorçy üçin iň kyn meseleleriň biridir. Geçen döwürlerde adamlaryň durmuşy bilen berk bagly, dilden ýerine ýetirilýän halk döredijiliginiň döp-dessur görnüşleri we folklor mirasy häzirki zaman saz sungatynyň beýleki ugurlary bilen bilelikde öwrenilmeli.

Soraglar we ýumuşlar

1. Çagalara degişli folklor žanrlary barada gürrüň beriň.
2. Sanawaçlar näme maksat bilen döredilipdir?
3. Läle žanrynyň haýsy alamatlary ony oýun žanrlaryna ýakynlaşdyrýar?
4. Türkmenistanyň sebitlerinde tapylan gadymy oýnawaçlar nämeden ýasalypdyr?

7. Saz folklor žanrlarynyň müçe ýyl hasaby bilen baglanyşygy

Sazy döretmekde we ýerine ýetirmekde ýyl pasyllarynyň, aýlaryň, hatda gije bilen gündiziň hem ähmiýetiniň barlygy hakda, baryp biziň zamanamyzdan has ozal, gadymy akyldarlar we sazandalar aýdyp geçipdirler. Sazyň many-mazmunynyň haýsydyr bir esaslara görä bölünip öwrenilmesi soňraky döwürlerde hem dowam edip gelipdir. Wagť baradaky düşüňjeler ähli siwilizasiýalarda esaslandyryjy pikirleriň biri bolup durupdyr. Olaryň üsti bilen dürli görnüşli hadysalar bir bütewi ulgama birleşdirilipdir. Jemgyýetde tebigy hadysalaryň, tebigatyň öwrenilmegi, zähmet hereketleriniň görnüşleri senenamanyň döremegi bilen baglydyr. Ylmy çeşmelere görä, Hytaýda ýyl hasaby eýýam baş mün ýyl mundan özal döredilipdir.¹

Türkmenlerde öňler *Hijri senesi* diýip atlandyrylýan ýyl hasaby ulanylypdyr. Ol *Milady senesiniň* 622-nji ýylyndan (Muhammediň Mekgeden Medinä göçüp gelen wagtyndan) başlanýar. Bu senenama laýyklykda, bir ýyl 365 gün däl-de, 355–360 gün hasaplanypdyr. Şonuň bilen bilelikde gadymy döwürlerde taryhçylar, şahyrlar *kamary* hasabyny hem ýöredipdirler arap dilinde («kamar» sözi «Aý» manyny berýär). Bu sene asmandaky Aýyň doglan-ýaşan wagty bilen hasaplanýlar. Her ýyl 10 gün tapawut edeni üçin, her 36 ýylda bir aý artýar. Şol 36 ýyly öz içine alýan döwre *bir garyn* diýilýär.²

¹ Bu barada seret: Старцев П. А. Очерк истории астрономии в Китае. – М., 1961, стр. 31; Ильин В.В. Астрология: роль и место в системе древней культуры. // Историко-астрономические исследования. Вып. 19. – М., 1987, стр. 127.

² Kösäýew M. Edebiýat barada söhbet. – A.: Türkmenistan, 1972, 228-nji sah.

Gündogar halklarynyň arasynda «*Müçe*» diýlip atlandyrylýan çarwa ýyl hasaby hem ýörgünli bolupdyr. «*Müçe*» sözi «göwrüm», «ölçeg», «bölüm» diýen manylary berýär. Ýupiter Günüň daş-töweregindäki ýoluny 12 ýylyň dowamynda amala aşyrýar. Onuň güýçli radioaktiw şöhle ýaýradyşy ýyl boýunça Ýeriň howa ýagdaýyna täsir edýär. Bu howa ýagdaýlary her 12 ýyldan Aý, Gün we Saturn ulgamlary bilen baglanyşyp gaýtalanyp gelýärler. Müçe senenamada her 12 ýyl *bir müçe* hasaplanýar, onuň her bir ýylyna bir haýwanyň, jandaryň ady dakylpdyr:

Ýyl başy syçan, sygyr,
Bars, towşan, luw, ýylan,
Ýylky, koý, bijin, takyk,
It, doňuz boldy tamam.

Müçe ýyl hasabynyň emele gelmegi, ýyllaryň bellemeginde haýwan atlarynyň ulanylmagy awçylyk bilen meşgullanýan gadymy çarwa halklarda *totemizmiň* (dürli jandarlara çokunmak) ýaýramagy bilen baglydyr. Bir arhaiki rowaýatda şeýle pursat şöhlelendirilen: «Bir gün jandarlar bile ýygnanyşyp, her kim özüne meňzeş bolan düýäniň bir bölegini alypdyr: syçan – düýäniň gulagyny, sygyr – paşmagyny, bars – döşüni, towşan – dodaklaryny, ýylan – boýuny, ýylky – ýalyny, koý – arkasyny, maýmyn – sagrysyny, takyk – süýr depesini, it – buduny, doňuz – guýrugyny».¹ Älemiň gelip çykyşyna degişli rowaýatlarda düýäniň gurban edilmegi we onuň müçeleriniň wagty aňladýan döwletlerine öwürilmegi görünýär.²

Müçe döwürleriň çalyşmagy adamlaryň garmonal ulgamynda bolup geçýän üýtgetmeler bilen gabat gelýär. Bu ýaş döwürlere laýyklykda jemgyýetde ahlak, özüni alyp baryş sosial-medeni kadalary döräpdir. Ýaşlar özünden uly adamlary sylamaly, olaryň diýenini etmeli, ulular bolsa ýaşlaryň sosial we ruhy taýdan ösmegine hemaýat etmeli. Eýýäm ýaşlykdan adam aragatnaşyk we zähmet ukyplaryny eýelemelidir, soňra ol öýlenmeli, çagalary ösdürmeli, ýaşululary eklemeli, Watana hyzmat etmelidir. Bu ýolda ol duýgy-emosional (çaga

¹ Ыскаков М. Халк календары. – Алматы: Казакстан, 1980, 283–284.

² Топоров В. Н. Космогонические мифы. // Мифы народов мира. Т. 2. – М.: Российская энциклопедия. БЭ ОЛИМП, 1997, стр. 8.

döwründe), psihologiki (juwan ýaşynda) we intellektual tejribäni özleşdirýär. Ähli müçeleri doly derejede geçirip, ýaşuly gojalar asylyly, parasatly halypalar hökmünde çykyş edýärler.

Folklor saz žanrlarynyň toparlara bölünişigi müçe hasaby bilen gabat gelýär. Müçe senenamasy boýunça düzülen adamlaryň durmuş döwürleri belli bir folklor žanrlary bilen häsiýetlendirilýär:

1. *Çagalyk müçesi* (13 ýaşa çenli) – *hüwdi döwri*; bu döwürde çaga ejesiniň hüwdi aýdymalaryny eşidýär, deň-duşlary bilen çaga oýunlary oýnaýar, sadaja heňleri, çaga aýdymalaryny aýtmagy öwrenýär;
2. *Ýetginjeklik müçesi* (25 ýaşa çenli) – *duýgy döwri*; aýdym-saza (aýtmaga we çalmaga) bolan duýgularyň artýan döwri;
3. *Ýigitlik müçesi* (37 ýaşa çenli) – *söýgi döwri*; söýgä sarpa goýulýan, şeýle hem zähmet, liriki aýdymalaryň, her dürli toý žanrlarynyň giň örüsi bilen häsiýetlendirilýän döwür;
4. *Orta ýaş müçesi* (49 ýaşa çenli) – *ösüş döwri*; saz-söhbete, aýdym-saza düşünmek tejribesiniň artýan döwri;
5. *Aksakgallyk müçesi* (61 ýaşa çenli) – *baýlyk döwri*; aýdymlardan «almaz», sazlardan «göwher» saýlanýan, nusgawy dana şahyrlaryň sözlerine ýazylan şahyrana aýdymlara, pelsepewi mazmuna baý bolan şirin sazlara aş sarpa goýulýan, ýagny sungatyň gymmatyna düşünilýän döwürdir.

Türkmen halk aýdymalarynyň arasynda 60 ýaşdan soň adamlaryň durmuşyny häsiýetlendirýän ýörite žanrlar hem bar. Olaryň mazmuny, çarwa halklara mahsus bolan, maddy gymmatlyklary däl-de, nesli we ruhy kämilligini görkezmekden gelip çykýandyr.

Taňry (Gök Taňry) *senenama* ady bilen belli bolan bu senenama türki-mongol halklarynyň ählisine, şeýle-de Kawkaz we Sibir halklarynyň köpüsine mahsusdyr.¹ Müçe ýyl senenamasyndaky ýyl top-

¹ Bu barada seret: Писарчик А. Таблицы годов 12-летнего животного цикла с приведением соответствующих им годов современного летоисчисления. // Материалы ЮТАКЭ. Вып. 1. – Ашхабад, 1949; Календарные обычаи и обряды народов Восточной Азии. Годовой цикл. – М.: Наука, 1989; Мухамбетова А. Тенгрианский календарь как основа кочевой цивилизации. // Казахская традиционная музыка и XX век. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002.

lumlaryň çalyşmagy wagtyň tükeniksizligini aňladýar. Gara öýüň gurluşyndaky ýokarky açyk meýdançasý çarwa halklara gijesine asmandaky ýyldyzlardan, gündiz günüň şöhlesi esasynda wagty kesgitlemäge mümkinçilik berýärdi.¹ Sanlar esasynda däl-de, jandarlaryň atlary boýunça düzülen müçe senenamasynyň her öwrümi belli haýwanyň häsiýetlerini özünde jemleýär. Olaryň gaýtalanmalary her gezek täze ösüş bilen baglydyr. Wagtyň şunuň ýaly düşüňjeleri çarwa halklarynyň aýdym-sazlarynda we giňden ýaýran epiki döredijiliginde öz beýanyny tapýar. Türkmen halk sazlarynyň ösüşi täze derejede gaýtalanýan usullara esaslanyp, özboluşly gurluş aýratynlyklary emele getirýär.

Şeýlelikde, çarwaçylygyň ähli ugurlarynda ornaşdyrylan müçe ýyl hasabaty diňe bir wagty ölçeýän gural bolman, halkyň durmuşyny, pelsepesini, etikany we ahlak kadalaryny özünde jemleýän, dünýä derejesinde iň bir kämil senenamalaryň biri bolup, häzirki wagtda hem türk medeniýetinde hyzmat etmegini dowam edip gelýär.

Soraglar we ýumuşlar

1. Hijri we kamary senenamalary barada gürrüň beriň.
2. Müçe ýyllarynyň atlarynda haýsy taglymatyň yzlaryny görmek bolýar?
3. «Müçe», «Kosmogoniki» sözleriň manysyny düşündiriň.
4. Müçe hasabynyň gelip çykyşy bilen bagly haýsy rowaýatlary bilýärsiňiz?
5. Folklor žanrlarynyň müçe ýyllar boýunça toparlara bölünişini häsiýetlendirň.

8. Milli saz gurallary halkyň taryhyny öwrenmeginiň gymmatly çeşmesidir

Öz saz gurallaryny halkyň özi döredýär, aram-aram olary kämilleşdirmek üçin täzeden işleýär, iň gowularyny saýlap alyp, öz maksatlary üçin peýdalanýar. Her bir saz guralynyň durmuşda öz orny bardyr, gurallary adamlaryň hereketine görä ulanýarlar. Saz gural-

¹ Львова Э., Октябрьская И., Сагалаев А., Усманова М. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Пространство и время. Вещий мир. – Новосибирск: Наука, 1988, стр. 64.

larynyň iň kämilleri köp asyrlyk ösüşiň netijesidir. «Belli bir halkyň saz gurallarynyň aýry-aýry görnüşleriniň döreýşindäki we kämilleşişindäki artykmaçlygyny takykklamak mümkin däldir. Olaryň iň kämilleri köp asyrlyk ösüşiň netijesidir».¹ Milli saz gurallary taryhyň özboluşly ýadygärlikleri bolup, halklaryň gelip çykyşyna we saz medeniýetiniň döremegine degişli gymmatly maglumatlary özünde jemleýärler.

Halk saz gurallary türkmen medeniýetini öwrenmekde ajaýyp çeşme bolup hyzmat edýär. Gadymy Türkmenistanyň territoriýasynda ýaýran saz däplerine Marguşda, Merwde, Nusaýda tapylan köp sanly çapyksuwarlaryň, sazandalaryň terrakota heýkeljikleri we Parfiýanyň ritonlarynda şöhlelendirilen käbir kakylp we üflenip çalynýan, kirişli saz gurallarynyň dürli görnüşleri muňa şaýatlyk edýär. Köp görnüşli tapyndylaryň arasynda sazandalary şekillendirýän, toýundan ýasalan heýkeljikler aýratyn gyzyklanma döredýär. Olaryň sany gadymy heýkeltaraşlaryň sazandarlyk kärine bolan aýratyn hormaty, sazyň halkyň durmuşyndaky ähmiýeti, onuň dini döp-dessurlara, köpçülikleýin ählihalk baýramçylyklaryna gatnaşyşy barada gürrüň berýär. Terrakota heýkeljikleriniň gödeňsi ýasalan şekiljikleriniň döreýşi hem gadymy döwürlere degişlidir.

Türkmenleriň halk we epiki döredijiliginde diňe bir ata-babalarymyzyň ruhy medeniýeti, döp-dessurlary däl, eýsem gadymdan gelýän milli saz gurallarymyz giňişleýin suratlandyrylypdyr. «Gorkut ata» eposynyň:

«Goja eşidup, şat oldy.

Gumbur-gumbur dawullar çalyndy.

Altyn tuç borylar agyryldy»²

we başga-da köp setirlerinde birnäçe saz gurallary barada maglumat berilýär. Dürli sesleri berýän kiçi we goşa nagaralar bir-birinden göwrümi we ýerine ýetirijilik mümkinçilikleri taýdan tapawut-

¹ *Вызго Т.* Музыкальные инструменты Средней Азии. Исторические очерки. – М.: Музыка, 1980, стр. 9.

² *Kitaby Dädem Gorkut we Hekaýaty oguznamaýy Gazan beg we Gaýry.* – TMGI, 1997, 164-nji sah.

ly bolan aýry-aýry saz gurallarydyr.¹ *Nagaranyň* çanagy öňler dürli ululykdaky suw kädilerden, küýzelerden bolup, ýüzüne geçi, düýe hamlary çekilipdir. *Dowul* hem kakylyp çalynýan saz guralynyň biri-dür. Ol uly agaçlardan içi köwlüp, iki gapdalyna hem ham çekilip ýasalyppdyr. Bory saz guraly бүрүнчеден egri şah görnüşli edilip ýasalan, türkmeniň gadymy üflenip çalynýan saz guraly. Ol öňki döwürlerde, esasan, harby maksatlarda aýry-aýry sesler berip, söweşe taýýarlygyň duýduryjysy, hüjümiň alamaty, buşlukçysy hökmünde çalnyppdyr.

«Gorkut ata» eposynda «Dädem Gorkut gelub *şatlyk* çaldy, boý boýlady, soýy soýlady»² diýen setirlerde-de saz guralynyň ady tutulýar. Şatlyk tut, erik, hoz ýaly gaty agaçlardan içi köwlüp, daşyna dürli nagyşlar edilip ýasalyppdyr. Onuň üstünde baş, aşagynda bolsa bir perde ses deşigi bolupdyr. *Şatlyk*, esasan, toý-tomaşalarda, baýramçylyklarda çalnyppdyr. Eposda *surnay* atly saz guraly hem bar. Ol hem hoz, erik agaçlaryndan ýasalypp, eposda göwün göteriji, halka şatlyk paylajy saz guraly hökmünde görkezilýär. *Tebil* – bu Gündogar halklarynda giň ýaýran we häzirki günlerimize gelip ýeten kakylyp çalynýan saz guraly. Tebiliň köne nusgalarynyň çanagy misden ýasalypp, oňa hem möjeginiň hamy çekilipdir. Bu saz gural toý-tomaşalarda surnay, şatlyk ýaly saz gurallary bilen goşup, aýdyma sazandarlyk etmekde giňden ulanylyppdyr. Tebili aw maksatlary üçin hem ulanyppdyrlar – bu saz guraldan çykýan güýçli ses towşany howsala salyp busmaga mejbur edipdir. Şeýle-de awa goýberilen elguşy tebil kakyp yzyna çagyryppdyrlar.

Eposda ady agzalýan *kös* saz guralynyň çanagy misden, бүрүнчеден guýlup ýasalyppdyr. Oňa uly öküzleriň, düýeleriň hamlary çekilip, diňe harby maksatlarda peýdalanypdyrlar. Kös juda uly ölçeglerde bolany üçin ony harby ýörüşlerde, söweşlerde iki taý edip, düýä ýa-da atlara ýükläp, ortada oturlyp, tokmak bilen urlup çalnyppdyr. Ýewropa saz medeniýetinde emele gelen kakylyp çalynýan uly depeleriň, litawralaryň öz gözbaşyny kösden alyp gaýdýanlygy barada alymlaryň maglumatlary bar.

¹ Türkmen milli saz gurallary (düzüji Ö. Gandymow). – A., 2008, 29-njy sah.

² Kitaby Dädem Gorkut we Hekaýaty oguznamaýy Gazan beg we Gaýry. – TMGI, 1997, 127-nji sah.

Türkmen nusgawy şahyrlarynyň döredijiliginde, epos-dessanlarymyzda «saz», zenanlaryň oturyp çalyň *şadyýan* diýen saz gurallarynyň atlary hem örän köp gabat gelýär.¹ «Gorkut ata» eposyndaky «Dädem Gorkut geldi, *gopuz* çaldy»² diýen setirlerde baş gahrymanyň *kobyz* diýip atlandyrylan saz guraly beýan edilýär. *Kyl-kobyz* ady bilen belli bolan, kemençe bilen çalynýan bu kirişli saz guraly häzirki döwürde-de gazak we gyrgyz halklarynda giňden ýaýrandyr. Gadymy çeşmelerde kobyznyň döreýşi Gorkudyň (*Horkytyň*) ady bilen baglanyşdyrylýar. Parasatly goja ilkinji saz guraly ýasap, onda ilkinji sazy çalyp, bütin dünýä sazyň gudratyny äşgär edenmiş. Korkyt aýdym aýdanda tebigatyň ähli sesleri diňýärdi. Adamlara eden ak göwünli hyzmatlary üçin oňa, özi dileýänçä, bu dünýäde ýaşamak rugsat edildi. Dünýäden ötenden soň, ol öz sungatyny we keramatly saz guralyny porhanlara bagş edip, häzire çenli hem olara ruhy taýdan kömek edýänligi baradaky pikir gadymy rowaýatlarda şöhlendirilen.³

Şeýlelikde, umumy türk eposynda duş gelýän *gopuz* (*kobyz*) saz guralynyň şekili türkmenleriň dutaryna däl-de, milli gyjagymyza kybapdaşdyr. Beýik akyldar şahyr Magtymguly Pyragy hem öz goşgy-setirlerinde *gopuz* saz guralynyň adyny tutýar:

Gopuz alyp, beýik nagara çaldyrsam,
Ýa, Reb, habar bilerinmi ýar, senden!

Arheologıýanyň we ýazuw çeşmeleriniň maglumatlaryny deňeşdirmeklik, eýýäm antik döwürde, Orta Aziýada saz ussatlygynyň bolandygyny çak etmäge mümkinçilik berýär.⁴ Gadymy döwürlerde medeniýetiň ösüşinde iki ugur – ekerançylyk bilen meşgul bolýan şäher ilaty we göçüp-gonup ýören taýpalar ýüze çykyp ugrapdyrlar. Bu ýagdaý çeper döredijilik ulgamynda mirasyň dürli gatlaklarynyň döre-

¹ *Kemine*. Aýsoltana garşy. // Поэты Туркмении. – Л.: СП, 1971, стр. 286.

² Kitaby Dädem Gorkut we Hekaýaty oguznamaýy Gazan beg we Gaýry. – TMGI, 1997, 175-nji sah.

³ Раимбергенов А., Аманова С. Коркыт. // Голоса народных муз. – Алматы: Онер, 1990, стр. 27.

⁴ *Вызго Т.* Музыкальные инструменты Средней Азии. Исторические очерки. – М.: Музыка, 1980, стр. 9.

megine getirýär. Saz ussatlygynyň ýüze çykmagy saz sungatynyň özbaşdak ugry hökmünde ösmegi üçin täze mümkinçilikleri döredipdir.

Ussat aýdymçylar we sazandalar halk içinde döräpdirler we köşklerde, buthanalarda hyzmat etmeklige hem çekilipdirler. Saz dürlüli halk baýramçylyklarynda, dini dāp-dessurlarda, şeýle hem ýerli ähmiýete eýe bolan dāplerde giňden ulanylypdyr. Saz dāpleri galalaryň diwarlarynyň daşynda hem dowam edipdir, olara çapyksuwarlaryň, sazandalaryň terrakota heýkeljikleri we göçüp-gonuş durmuşy üçin häsiýetli bolan käbir kirişli saz gurallarynyň görnüşleri şaýatlyk edip biler. Bu täze gatlagyň – ýazuw dāpleri bolmadyk professional sazyň döremegine getirdi, ol folklor gözbaşy bilen berk arabaglanyşykda ösmegini dowam etdirdi.

Saz gurallarynyň dürlüligi onuň sosial wezipeleriniň giňliginiň, saz tejribesiniň baýlygynyň, olarda ýerine ýetirilýän saz eserleriniň köpdürlüliginiň şaýadydyr. Saz gurallarynyň köpüsi bize ýetip gelen janly ýerine ýetirijilik dāp-dessurlaryny dowam edijiler bolup durýar. Olaryň köpüsünde kämilligiň we ussatlygyň yzy bardyr. Arfalar, lýtunýalar, fleýtalar gadymy görnüşler hökmünde dāl-de, uzak geçmiş ýoluny başdan geçiren saz gurallary hökmünde çykyş edýärler.

Instrumental dāp-dessurlarynyň durnuklylygy köp sanly beýleki medeniýetler bilen giň aragatnaşyk saklamaga esas döredýärler. Şonuň üçin hem «gadymy Gündogaryň gazananlaryny özleşdirmek bilen, Orta Aziýa hemişe kabul ediji tarap bolman, käbir saz gurallaryna degişlilikde dörediji hem ýaýradyjy ýurt hökmünde çykyş edipdir. Özünüň adaty görnüşdäki lýtunýa şoňa degişlidir. Hemme maglumatlara görä, lýtunýada ýerine ýetirijilik medeniýetiniň döremeginde, saz guralynyň döremeginde, kämilleşmeginde we giňden ýaýramagynda Orta Aziýa örän wajyp rol oýnapdyr. Merw terrakotalarynda şekillendirilen kirişli-çirtilip çalynýan saz guralynyň hut şu görnüşi orta asyr arap udunyň, soňra bolsa ýewropa lýtunýasynyň hem prototipi bolup hyzmat etdi».¹

Gadymy geçmişiň şekillendiriş sungatynyň eserleriniň bize ýetiren saz gurallarynyň nusgasy Orta Aziýanyň medeni gatnaşyklarynyň

¹ *Вызго Т.* Музыкальные инструменты Средней Азии. Исторические очерки. – М.: Музыка, 1980, стр. 48.

derejesini göz önüne getirmäge kömek berýär. Bu gatnaşyklaryň giňligi biziň günlerimizde hem haýran galdyrýar. Gatnaşyklaryň ýokary derejede bolmagy ýerli halklaryň özboluşly sungatynyň ösmegine, onuň baýlaşmagyna we kämilleşmegine ýardam berdi. Saz gurallarynyň görnüşleriniň medeni gatnaşyklara gönükdirilendigi bilen berk baglanyşykda bolmagy diýseň täsindir: gadymy Horezmiň arfasynyň we kifarasynyň Orta Aziýanyň ýurtlary bilen aragatnaşygynyň netijesi bolmagy, Nusaýyň ritonlaryndaky saz gurallarynyň bolsa ellinizm medeniýeti bilen arabaglanyşygynyň netijesi bolmagy mümkindir. Baktriýanyň saz gurallary Orta Aziýanyň sungatyny Hindistan we Eýran bilen baglanyşdyrýar, Sogd we Margiana bolsa ýerli instrumentalizmiň döp-dessurlaryny has doly suratlandyrýar.

Şu döwürde çeper medeniýet, şekillendiriş we saz sungaty hem ýokary ösüşe eýe bolýar. Arheologik materiallar we çeperçilik tapyndylary saz sungatynyň köpdürlüligini we görnüşleriniň baýlygyny, saz gurallarynyň giňden ýaýranlygyny we ýerine ýetirijiliginiň köpdürlüligini şekillendiripdirler. Agalyk ediji syýasy birleşmelere seretmezden, irki döwürlerden bäri, gündogar sazandalarynyň arasynda çeperçilik gymmatlyklarynyň alyş-çalyş döpleri saklanyp galypdyr. Irki döwürlerden Gündogar halklarynyň arasynda medeni aragatnaşyklar ýola goýlupdyr. Ol ýa-da beýleki hökümdaryň köşgüne çagyrylan şahyrlar, suratçylar, aýdymçylar we sazandalar özleriniň ussatlygy bilen aýratyn çeperçilik usullaryny hem girizipdirler. Bu ýagdaý Gündogar halklaryna ýakyn bolan umumy saz görnüşleriň we professional žanrlaryň döremegine, şeýle-de sungatyň özboluşly ýoly bilen ösmegine we kämil derejä ýetmegine getiripdir.

Türkmenleriň instrumental sungaty türki dilli halklaryň saz medeniýeti bilen ýakyn baglanyşyklydyr. Türki halklarynyň etniki birleşmeleri Eýran, Owganystan, Russiýa, Hytaý, Mongoliýa bilen serhetdeş bolup, Ýewraziýa yklymynda ýerleşýärler. Orta Aziýany, Kawkazy we Sibiri eýeleýän türkileriň içki düzümi-de birmeňzeş däl-dir. Saz gurallaryň ýaýradylmagy türki taýpalarynyň ösüşinde *gunn*, *gadymy türki*, *oguz-gypçak* döwürleri öz içine alýan taryhy tapgyrlaryň umumylygy bilen baglanyşdyrylan.

Belli türki halklaryň emele gelmeginden öň dörän käbir milli saz gurallarynyň adalgalary çarwa we oturymly taýpalaryň kökleriniň umumylygyny ýüze çykarýar. Çarwa halklaryň saz gurallary bir-birine kybapdaşdyr, bu ýerde ýekelikde ýerine ýetirilýän saz gurallar, şeýle-de wokal we instrumental başlangyçlaryň ýakyn baglanyşygy, özboluşly äheň taýdan agdyklyk edýär. Başgyrtlarda üflenip çalynýan saz gurallar, ýakutlarda wargan we kakylp çalynýan saz gurallar ýörgünli bolsalar, türkmenlerde, gyrgyzlarda we gazaklarda, esasan, kirişli saz gurallary çalmak däpleri gowy saklanypdyr.¹

Ähli halklara belli bolan Gorkudyň kobyzy – kemençe bilen çalynýan kirişli saz guralydyr. Ol atyň guýrugynyň gylyndan ýasalan kirişleriň ulanylmagy bilen tapawutlanýar. Türkmenleriň *gyjagy* kobyzyň has giçki dörän görnüşi bolup durýar. Gyjagyň sesi, kobyza görä, has ýiti ýaňlanýar, onuň diapazony hem giňdir. Çirtilip çalynýan türkmen *dutarynyň* seslenişi bolsa gadymyýetde gara öýleriň içki bezegleri bilen sazlaşykly gelip, heňi alyp barýan we rezonans berýän saz guraly bolupdyr.

Kiriş saz guralyny seslendirýän esasy gurluş bölegidir. Orta Aziýa halklarynyň saz gurallarynda atyň guýrugynyň gylyndan, goýnuň ýa-da geçiniň içegesinden, ýüpekden we polatdan ýasalan kirişleri ulanylypdyr.² Ýerine ýetirilýän wezipeleri boýunça olar heň ýöredýän we ses berýän görnüşlere bölünýärler. Esasan iki, üç ýa-da dört kirişli saz gurallar ýörgünli bolupdyr. Olardan has köp kirişli nusgalar eýýäm kämilleşen görnüşlere degişlidir.

Kirişleriň hiline görä halklaryň medeniýeti kesgitlenilýär: çarwa ýa-da ýarym oturymly halklar üçin gyldan ýa-da içegeden ýasalan kirişler mahsus, oturymly halklarda ýüpek we polat kirişler ýörgünlidir. Çarwa türki halklarynyň saz gurallaryny deňeşdireniňde, ýerli ilatyň geçen ýoluny anyk göz önüne getirip bolýar. Mysal üçin, tuwa halkynyň saz gurallary diňe bir türkölere däl-de, eýsem mongollara ýakynlygy bilen häsiýetlendirilýär. Gyrgyzlaryň sazy bolsa Günorta Sibiriň türküleriniň sazyna ýakyn.

¹ Мацневский И. Народная инструментальная музыка как феномен культуры. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007, 221 стр.

² Утегалиева С. Хордофоны Центральной Азии. – Алматы, 2006, 34 стр.

Şeýlelikede, türki saz gurallarynyň aýry-aýry «şahalary» düzülýär. Olaryň biri Sibir halklarynyň dini dāp-dessur tejribesinden ugur alýan bolsa, beýlekisi eýran dilli halklaryň saz medeniýetine ýakyn (Orta Aziýa şahasy). Türkmen halk saz gurallary bu iki toparyň aralygynda bolup, olary baglaşdyrýar. Dil tapawutlaryna garamazdan, käbir türki halklaryň saz gurallarynda mongollara ýakynlyk duýulýar. Bu gurallary baglaşdyrýan alamat çarwaçylyk usullaryndan gelip çykýar.

Türki we eýran dilli halklarynyň saz gurallarynda hem meňzeşlik bar. Bize gelip ýeten Orta Aziýa çeşmeleri bu baglanyşyklaryň gadymdan gelýändigini subut edýär. Şol sebäpli, özbek we azerbaýjan saz gurallarynda eýranlylaryň we araplaryň täsiri güýçlüdir, uýgur saz gurallary bolsa hindilere ýakyn. Diýmek, saz gurallar dürli saz medeniýetiň sepgidinde ýerleşmäge ukyplydyr.

Muhammet al-Faraby özüniň meşhur «Saz baradaky taglymatynda» adamyň sesini «dünýäde iň kämil bolan saz guraly» diýip atlandyrýar.¹ Gadymyýetden bäri şol ses instrumental sazyň ösüşine ýol görkeziji hökmünde çykyş edýärdi. Medeniýetleriň dürlüligine garamazdan, saz gurallar türki halklaryň umumy buýsanjy, guwanjy bolup hyzmat edýär. Saz gurallaryň kemala gelmeginiň ýakynlygy dāp-dessur, dini, mifologiki we estetiki garaýyşlaryň birmeňzeşligi bilen subut edilýär.

Umuman, Orta Aziýadaky saz gurallaryň ösüp kämilleşişi halklaryň kämillige tarap ösüşi bilen ýakyn baglanyşyklydyr. Saz gurallaryň köpüsi bize ýetip gelen janly ýerine ýetirijilik dāp-dessurlaryny dowam edijiler bolup durýar.

Soraglar we ýumuş

1. Nāme üçin milli saz gurallary halkyň taryhyny öwrenmegiň çeşmesi bolup durýar?
2. Epos-dessanlarymyzda halk saz gurallarynyň gatnaşygy barada gürrüň beriň. Gorkut atanyň kobyzyňy häsiýetlendirň.

¹ Даукеева С. Философия музыки Абу Насра Мухаммада аль-Фараби. – Алматы: Фонд Сорос-Казахстан, 2002, стр. 148.

3. Saz gurallaryň gelip çykyşy bilen baglanyşykly rowaýatlardan haýsylaryny bilýärsiňiz?
4. Kirişli saz gurallarynyň ösüş aýratynlyklary nähili?

9. Nusaý ritonlarynda saz gurallarynyň şekillendirilişi

Köne Nusaý (Mitridatkert) biziň eýýamymyzdan öňki II asyrdaky patyşa Mitridat tarapyndan bina edilipdir. Ilkibaşda köne Nusaý, antik dünýäniň kuwwatly döwletleriniň biri bolan Parfiýanyň paýtagty bolupdyr. Giň Parfiýa imperiýasynyň ähli ýerinden bu ýere gymmat bahaly zatlar hem-de şa neberesine sowgatlar getirilipdir. Nusaýyň harabalarynda M. E. Massonyň ýolbaşçylygynda gazuw-agtaryş işlerini geçiren arheologik ekspedisiýanyň wekilleri gadymy Parfiýanyň gülläp ösändigini we şöhrat gazanandygyny beýan edýän şaý-sepleriň, sungat eserleriniň ençemesini tapdylar. Bu ýerde Arsakid dinastiýasynyň şalarynyň baý hazynalaryny, ajaýyp köşk-saraýlaryny öz içine alýan uly gurluşyk toplumlar ýüze çykarylady. Tapyndylar parfiýa medeniýetiniň gaýtalap bolmajak özboluşlylygyny subut edip, onda dürli çeper stilleriň utgaşdyrylmagyny beýan edipdirler. Tapyndylaryň arasynda ussatlyk bilen ýasalan nusaý ritonlarynyň ýokary çeperçilik sungatynyň ajaýyp nusgalarydygyna göz ýetirildi.

«Appolon Olimp daga çykanda we altyn kifarada çalyp başlanda, ähli sesler diňýär. Ol Zewsiň gyzlaryndan düzülen ýaş muzalaryň horuna ýolbaşçylyk edýär. Öňde lawr ýapragyndan täji eýeleýän salykatly Appolon ýöreyär, onuň yzyndan *Kaliopa* (epiki poeziýanyň muzasy), *Ýewterpa* (lirikanyň muzasy), *Erato* (söýgi aýdymlarynyň muzasy), *Melpomena* (tragediýanyň muzasy), *Taliýa* (komediýanyň muzasy), *Terpsihora* (tanslaryň muzasy), *Klio* (taryhyň muzasy), *Uraniiýa* (astronomiýanyň muzasy), *Poligimniýa* (keramatly gimnleriň muzasy) ýöreyärler. Olaryň dabaraly aýdymy, ajaýyp ýaňlanýan hor sesleri ähli tebigatynyň ünsüni özüne çekýär».¹

¹ Мифы народов мира. Т. 2. – М., 1991, стр. 120.

Şeýdip, gadymy rowaýatlarda, sungatyň we ylmyň howandary şöhleli ýaş hudaý Appolon şekillendirilýär. Parfiýa ritonlarynyň frizlerinde hem bu şanly, elinde kifaraly, tylla saçly hudaý suratlandyrylýar. Gadymy ritonlarda beýan edilen adamlaryň, hudaýlaryň, fantastiki jandarlaryň ýüzlerçe barelýef şekilleri nesillere türkmen topragynda geçmişde baý medeniýetiniň bolandygy barada gürrüň berýärler.

Ritonlar irki dini dessurlar bilen baglanyşykly bolan çakyr guýulýan gaplardyr. Antik dünýäde olar toý we döp-dessur gaplary hökmünde ulanylypdyrlar. Her riton karkasa oturdylan, pil süňkünden ýasalan birnäçe böleklerden düzülendir. Onuň ýokarky ujunda barelýef bilen bezelen friz ýerleşýär. Onda dürli hilli döp-dessur we žanr sahnajyklary beýan edilen. Bu sahnalarda diňe bir hudaýlar däl-de, eýsem adamlar – erkekler we aýallar, ýigitler we garrylar, sazandalar, tansçylar, ruhanylar, şeýle hem fantastiki jandarlar çykyş edýärler. Ritonlaryň diwarlarynda 12 sany olimpiýa hudaýlarynyň suratlandyrylmagynda grek kanunlaryna bolan hormaty ýüze çykسا, ganatly grifonyň ýa-da ýarym öküz, ýarym adam şekilli heýkeljik bilen bezelen şah görnüşli ritonlaryň görnüşü eýýäm gündogar medeniýetiniň alamatlaryna degişlidir. Gahrymanlaryň geýimlerinde grek stilinden daşlaşma ýüze çykýar. Gündogar döpeleri bilen baglanyşygy oda çokunmak we hudaýlara haýwanlary gurban etmek dessurynda-da görmek bolýar.

Saz nusaý ritonlarynda dini hereketlerine hökmany gatnaşygy hökmünde çykyş edýär, ol Parfiýa şalarynyň esasy keýpi-sapa serişdesi hökmünde şekillendirilipdir. Olimpiýa hudaýlaryny şekillendirýän frizlerde sazyň gatnaşygy diňe Appolonyň elindäki kifarasyny bilen görkezilse, ritual dessurlary bilen baglanyşykly ritonlarda sazyň ähmiýeti has uludyr. Jadylaýjy sahnalara gatnaşýan tansçylar we sazandalar dürli saz gurallaryň üsti bilen özlere sazandarlyk edýärler. Bu ýerde kirisli, üflenip we kakylýp çalynýan saz gurallaryň ähli toparlary beýan edilen.

Nusaý ritonlarynda türkmen dutaryna kybapdaş bolan *lyutnyýa* görnüşli saz gurallarynyň şekillendirilişi Türkmenistanyň ähli künjeklerinde tapylan medeni ýadygärliklerinde görmek bolýar. Ondan

başga kirişli saz gurallarynyň toparyna *kifara we lýutnýa* hem degişlidir. Kifarany dăp hereketlere gatnaşýan oglanlaryň we gyzlaryň elinde görmek bolýar. Şumer, Assir-Wawiloniýa, Músür, Siriýa, Gresiýa, Rim ýaly gadymy Gündogar we Ortaýer deňzi siwilizasiýalarynda bu saz guraly aýratyn orun tutýar. Gurluşy boýunça ol *lira* ýakyndyr. Nusay ritonlarynda uzyn, 5–7 kirişli kifaralar şekillendirilen. Orta Aziýa ýadygärliklerinde bu saz guralyň şekilleri köp bolmasa-da, alymlaryň pikirlerine görä, ol Aziýada grek medeniýetiniň ornaşdyrylmagyndan öň döräpdir. Bu çaklamalary gadymy gresiýa taryhçy bolan Strabonyň «aziýaly kafara» diýen adalgasy,¹ şeýle-de bu saz gurala parfýa ilatynyň aýratyn hormat edip, ony parfýa şalarynyň kümüş teňňelerinde beýan edişi subutlandyryar.

Gündogardan gelen *awlos we Panyň fleýtasy* ýaly üflenip çalyňýan saz gurallary soňra ellinleriň sungatynda hem uly meşhurlyga eýe bolupdyr. Gresiýada *awlos* (goşa süýri fleýta) *kifara* bilen bilelikde *awletika we kifaristika* ýaly instrumental saz žanrlarynyň döremegine itergi beripdi. Emma bu saz gurallarynyň wezipeleri çaklidi: *kifara* – Appolonyň, *awlos* bolsa Dionisiň kulty bilen baglanyşyklydy.

Panyň fleýtasy öz adyny, tebigata baglanyşdyrylýan grek hudaýynyň adyndan alýar. Rowaýat boýunça, *Germes* hudaýyň ogly *Pan* geçiň aýagy, şahalary we sakaly bilen dünýä indi. Bir gün *Pan* ajaýyp *Siringa* nimfany görüp söýdi. *Pan* nimfanyň ýanyna baranda, ol *Pan* görüp, gorkusyndan ylgap başlady. Derýanyň ýanyna ylgap gelen *Siringa* hudaýdan ony halas etmegini diläp başlady. Ylgap gelen *Pan* diňe çeyre gamşy tutmaga ýetişipdir. Gama batan *Pan* gamşy birnäçe böleklere bölüp, olary birikdirip, süýji sesli tüýdugi ýasapdyr.²

Grekleriň özleri Panyň fleýtasyny we awlosy Aziýadan gelen saz gurallary hökmünde hasap edýärler, emma Aziýada bu saz gurallarynyň suratlary, ritonlardan başga ýerde köp däl.

Nusay ritonlarynda şekillendirilen kakylyp çalyňýan saz gurallarynyň görnüşlerine *düwme we buben* degişlidir. Parfýanlaryň bube-

¹ Clarke K. Between Geography and History: Hellenistic Constructions of the Roman World. Oxford University Press, 1999.

² Любкер Ф. Реальный словарь классических древностей. Т. 2. – М., 2001, стр. 354-355.

ni türkmenleriň *dep* atly saz guralyny ýatladýar. Gadymy frizlerde bu saz guralda çalyp duran, tans edilýän mahaly özüne sazandalyk edýän aýal-gyzlar şöhlendirilen. Belki, bu saz guralyň ulanmagy, aýal-ruhanylar tarapyndan ýerine ýetirilýän gadymy aýyň kulty bilen baglanyşyklydyr. Bilşimiz ýaly, Türkmenistanyň Lebap welaýatynda aýallar tarapyndan *dep* çalmak däpleri biziň häzirki döwrümize hem gelip ýetdi. Meselem, Nowruz baýramçylygynda aýallar, bile üýşüp, gijäň dowamynda ösen bugdaý dänelerinden döp bolan *sümelek* tagamy taýýarlaýarlar. Onuň taýýarlanmagy, yzy üzülmeýän, dep sazandarlygynda gidýän aýdymalaryň we tanslaryň ýaňlanmagynda geçýär. Lebaply türkmen aýal sazandalarynyň dep çalmak hereketleri Parfiýa ýerine ýetirijilerine meňzeş. Diýmek, türkmenleriň dep saz gurallary nusaý ritonlaryndaky şekilleriň göni dowamy bolup, öz köklerini gadymy şumer bubenlerinden alyp gaýdýar.

Ritonlar Parfiýa, Nusaýa söweş netijesinde düşenligi barada çaklamalar hem bar. Emma barelýeplerde şekillendirilen sazandalaryň we saz gurallaryň görnüşleri Parfiýanyň gadymy Aziýanyň siwilizasiýalary bilen ýakyn baglanyşykda bolandygyna şaýatlyk edýär. Olaryň käbirleri gadyndan bäri Hazar we Amyderýanyň arasyndaky sebitleri eýeleýän skif taýpalaryna degişlidir. Şeýlelikde, parfiýa ritonlarynda şekillendirilen saz gurallarynyň öwrenilmegi taryhyň käbir syrlarynyň açylmagyna ýardam edýär. Ýüze cykan maglumatlaryň deňeşdirilmegi saz gurallaryň kämillige tarap ösüş ýoluny dikeltmäge mümkinçilik berýär. Ýüze çykarylan açyşlar Gadymy Nusaýda halkara aragatnaşyklarynyň örän giň bolandygyna şaýatlyk edýär.

Soraglar we ýumuşlar

1. Köne Nusaýyň saz medeniýeti barada gürrüň beriň.
2. Gadymy Nusaýda ritonlar näme üçin ýasalyndyr?
3. Olarda şekillendirilen saz gurallaryny häsiýetlendirin.
4. Olaryň haýsylaryny häzirki döwürde türkmen halk saz gurallarynyň hatarynda görmek bolýar?
5. Saz gurallarynyň döreýşi bilen bagly haýsy rowaýatlarda grek gahrymanlary gatnaşýar?

10. Gadymy Merwiň estetikasy we saz medeniýeti

Türkmen halky hala salan ajaýyp nagyşlary, mukamlara siňen täsin heňleri arkaly özleriniň nä derejede inçe senede ukyplydyklaryny Ýer ýüzüne äşgär eden bolsalar, Soltan Sanjardyr Talhatan baba, Muhammet ibn Zeýd – görenleri aňk edýän ymaratlary bilen özleriniň iň bir ajaýyp zatlary döretmek ussatlyklaryny äleme jar edipdirler. «Türkmenistanyň çäklerinde dürli taryhy döwürlerden habar berýän arhitektura we arheologik ýadygärlikleriniň içinde gadymy Merwiň ýadygärlikleri aýratyn orna eýedirler. Köne Merwiň mähnet harabalyklary ýaly ajaýyp ýadygärlikleri Orta Aziýada tapmak kyndyr».¹

Merw şäheriniň taryhy ähmiýeti bu merkeziň ýadygärlikleri bilen bagly dörän ajaýyp täsirlere kybapdaş. Taryhy çeşmelerden belli bolşy ýaly, orta asyrlarda köne Merwiň gurluşy hakynda täsin hem gyzykly rowaýatlar düzülipdir. Bu rowaýatlarda bir hakykat takyk tekrarlanýar: Merw şäheriniň ýerleşen ýerinde şäher ilaty Aleksandr Makedonskiniň goşunynyň gelmezinden öň kemala gelipdir.² Bu ýerlerde ýaşan halklaryň medeni durmuşy ýokary derejä ýetipdir.³ Olaryň iňňän ösen saz sungaty bolupdyr. Hut şol döwürlerden başlap halk sazynyň häzirki zaman folklorynda orun tutýan esasy žanrlar hem döräpdir.

Beýik Ýüpek ýolunyň iňňän iri merkezi bolmak bilen bir hatarda Merw şäheri dürli medeniýetleriň, esasanam ellinizmiň we gündogaryň däplerini özüne siňdiripdir. Häzirki zamanda türkmen halk döredijiliginde gadymy grek mifleri we taryhy şahsyýetleri bilen bagly rowaýatlar giňden ýaýradylypdyr. Bu ýerde nesilden-nesle geçen rowaýatlara diň salanyňda saz sungaty özüniň gelip çykyşyny *Pifagordan* alyp gaýdýar, dutaryň gelip çykyşy Platonyň ady bilen utgaşdyrylypdyr, Isgender Zülkarneýiniň ady bilen tüýdügüň döreyşi

¹ Masson W. M. Merw – Margiananyň paýtagty – Mary, 1991, 3-nji sah.

² Пугаченкова Г. А. Старый Мерв. – Ашхабад, 1960, стр. 8.

³ Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И. Очерки искусства Средней Азии. – М., 1982.

baglaşdyrylýar.¹ Grek pelsepeçileriň oňaýly täsiri Merwiň orta asyr alymlarynyň saz-nazaryýet taglymatlarynda hem giň yzarlanýar.² Gadymy Merwiň medeniýetinde dürli çeper dăpler we dinler öz aralarynda hyzmatdaşlyk edipdirler hem-de baýlaşypdyrlar. Parfiýa Merwiniň esasy dini otparazlyk bolupdyr. Şol bir wagtyň özünde bu ýerde buddizm, hristian dininiň ugurlary hem bolupdyr diýmäge esas bar.³

Synpylygyň kemala gelip başlan döwründe Merwiň köşk hem halk sazlary bir-birinden tapawutlanyp başlaýar. Taryhyň şaýatlyk etmegine görä, olaryň arasyndan Merw şäherinde peýda bolan Barbady görmek bolar.⁴ *Barbad Merwezi* Orta Aziýa we Gündogar halklarynyň yslamdan öňki döwrüniň nusgawy professional sazynyň düýbüni tutujy bolupdyr. Alymlaryň çaklamalaryna görä, Barbad Merwezi (Fahlabad, Parbat, Berbat, Barbut) gadymy Merwde doglup, takmynan 588–638-nji ýyllarda ýaşapdyr. Barbadyň Pahlabad (parfiýaly) diýen lakamy bolupdyr we ol gös-göni onuň ata Watanyň Parfiýa bolandygyna şaýatlyk edýär. Barbad Merwde öz halypalarydan aýdym we saz düzmegi öwrenip kämillige ýetipdir. Zehinli ýaş sazanda baradaky habar uzaklara ýaýrapdyr we ol sasanidleriň şasynyň köşgüne çagyrylypdyr. 25–30 ýaşlarynda ol Hysrow II Pöwriziniň (590–628 ý.) köşgünde sazanda bolup ýaşaýar. Bu ýerde Barbad Eýranyň, Türkmenistanyň, Täjigistanyň, Owganystanyň, Zakawkazýaniň we Ýakyn Gündogaryň Sasanidler imperiýasyna meşhur sazandalaryň köpsanlysyny ýygnapdyr. Olar bu ýurtlaryň halklarynyň saz sungatynda gazananlaryny öwrenipdirler.

Gysga wagtyň dowamynda ol ýedi dessandan ybarat bolan «Husrawanik» («Şanyň dabaraly aýdymlary») atly uly saz toplumyny we 360 sany dini dabaraly aýdymlary döredipdir. «7», «30» we «360» sanlar zoroastr senenamasynyň hepdesiniň, aýynyň we ýyllarynyň günle-

¹ Успенский В., Беляев В. Туркменская музыка. Т. 1. – Ашхабад, 1979, стр. 112–118.

² Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока. IX–XIV вв. – М.: Наука, 1961.

³ Древний Мерв в свидетельствах письменных источников. – Ашхабад, 1994, стр. 60.

⁴ *Барбад*. Эпоха и традиции. – Душанбе, 1989.

rine laýyk gelipdir we şonuň üçin bu eser Barbadyň senenamasy diýlip atlandyrylýar. Ony diňläp gören Hysrow şa Barbady imperiýasynyň sazandalarynyň ýolbaşçysy edip belläpdir we oňa «beýik ussat» diýen at beripdir. Bu senenamanyň käbir bölekleri saklanyp galypdyr: «*Taht-i Tagdis*», «*Genj-i Bodoward*», «*Bag-i Şahriýar*», «*Bag-i Şirin*», «*Nowruz-i Buzurg*», «*Keyhosrowi*», «*Nowruz-i Ajam*» we beýlekiler. Bu şalaryň alyp barýan işleri, olaryň gazanan üstünlikleri, şeýle-de tebigat, asman jisimleri, aw, uruşlar baradaky hakyky sazly eposydyr.

Barbadyň döredijiligi Ferdöwsi, Saady, Nyzamy, Ibn-Sina, al-Faraby ýaly meşhur şahyrlaryň we alymlaryň alyp barýan işlerine uly täsirini ýetiripdir. Barbadyň diňleýjileri aňk ediji ýerine ýetirijilik ussatlygy Nyzamynyň «Hysrow hem Şirin» eserinde äşgär suratlandyrylýar:

Ol setar guralnyň tarlaryn dartdy,
«Zerafkand» öňküleň üstüni örtди.
Ajap gazal aýtdy goşup sazyna,
Nekisa aňk boldy oň owazyna.
Şeýle hoş labyzda saýranda Barbad,
Ýokdur asla oň deňine durjak zat...

Üç ýüz ýyl geçenden soňra arap geografi al-Istahri ony Merwiň şöhratly ýaşaýjylarynyň hatarynda atlandyrypdyr we «Borbut atly sazanda aýdym we saz bilen meşgullanýan beýlekilerden ökde bolupdyr» diýip belläp geçýär. Ýene-de birnäçe ýüzýyllyklardan soň taryhçy Hamdulla Kazwini Hysrow şasynyň köşgünde Merwli ajaýyp sazanda Barbadyň bolandygy barada ýazypdyr. Ermeni çeşmelerde gadymy çirtilip çalynýan kirişli saz guraly «barbud» diýip atlandyrylypdyr. Şeýle-de ermeni liturgiýasynda Barbadyň «Şanyň dabaraly aýdymlarynyň» agalyk ediji roly eýeleýändigini bellidir. Daniýaly Gündogary öwreniji A. Kristensen Barbady Gündogar ýurtlarynyň professional saz sungatyny döredijileriniň biri hökmünde atlandyrmak bilen, taryhy çeşmelerde merwli beýik ussadyň eserleriniň 148 sanysyny tapypdyr. Barbad ussat sazanda, aýdymçy, kompozitor we nazaryýetçi hökmünde şöhrat gazanypdyr.

Barbadyň saz estetikasy soňky asyrlaryň saz sungatynyň ösmegine belli bir derejede täsir edendigini aýratyn nygtamak gerek.¹ Merwli sazandanyň ussatlygy Gündogara giňden ýaýradyldy.² Onuň sungaty Merw şäheriniň taryhy çatryklarynda aýratyn bir düşelge bolmak bilen çäklenmän, saz dünýäsinde hem ähmiýetini ýitirmejek ojak bolandygyny häsiýetlendirýär.

Merwiň ruhy medeniýetiniň, ylmynyň, edebiýatynyň, sungatynyň, dürli hünärleriniň in belent derejede gülläp ösen döwri orta asyrlara, ýagny Beýik Seljuklar döwletiniň bolan döwrüne gabat gelýär. Seljuk sultanlarynyň içinde in köp tagt eýesi bolan, Seljuk türkmen imperiýasynyň in soňky hökümdary Sanjar soltandyr. Onuň şalyk eden ýyllary (1118–1157) ýurduň in rowaçlanan döwri bolupdyr. Ata-babalarynyň döplerini dowam etdiren soltan Sanjar ýurduň çäklerini giňeltmeklige gönükdirilen köpsanly söweşlere gatnaşyp, olarda uly hem şanly ýeňişler gazandy.³ Şeýle bolansoň, özüni gaýduwsyz batyr, ussat serkerde hökmünde tanadan bu edepli hem parasatly hökümdara döwürdeşleri buýsanç bilen «Beýik Sanjar Soltan» diýip at beripdirler.

Soltan Sanjar taryha adatdan daşary şahsyýet hökmünde girdi. Diňe aýratyn ukyba, giň gözýetime we durmuş jümmüşinde gaýnap çykan adam döwleti dolandyrmakda we halkyň durmuşynyň umumy gurluşynda şeýle göwrümlü üýtgeşmeleri durmuşa geçirmäge ukyplydyr. Bu döwürde alnyp barlan içerki syýasat ýurduň abadanlaşmagyna, ylaýta-da Beýik Seljuk şalarynyň söýüp ýaşan ýeri bolan eşretli Merw şäheriniň has-da gözelleşmegine gönükdirilipdir. XII asyryň birinji ýarymynda Merw «*Maru-şahu jahan*» adyny alyp, özüniň ösen medeniýeti, ykdysadyýeti, durnukly syýasaty bilen dünýä ýaň salan paýtagt şähre öwrülipdir. Çar tarapdan Merwe gelýän söwda ýollarynyň ugurlary täze gurulýan köprüleriň, düşelgeleriň, kerwensaraýlaryň we galalaryň hasabyna ep-esli abadanlaşdyrylypdyr.

¹ Вызго Т. С., Рашидова Д. О музыкально-теоретическом наследии народов Средней Азии. – Ташкент, 1962.

² Gullyýew Ş. Borbad Merwezi. // Türkmen medeniýeti. – 1994, № 2.

³ Гундогдыев О. Великие полководцы Средневековья в истории туркмен. – Ашгабат, 1996, стр. 42.

Merw Gündogaryň uly hem şöhratly şäheri bolmak bilen, çäkleri Amyderýadan başlap, tä Ortaýer deňzine çenli baryp ýetýän Horasany döwletiniň baş şäheri hasaplanypdyr. Dünýäniň köp ýurtlarynyň adamlary bu ajaýyp medeni merkezi görmegini arzuwynda ýaşapdyrlar. Çet ýurtlular bu görkana şähre diňe bir resmi iş saparlary, ýörite syýahat etmek ýa-da bolmasa söwda-satlyk işleri bilen gelmän, eýsem ýer ýüzünde bolup geçýän wakalary, iň täze habarlary eşitmek üçin geler ekenler. Soltan Sanjar şäheriň täzeden guralyşyna we kuwwatly suwaryş ulgamlaryna aýratyn üns beripdir.

Arheologlaryň şaýatlyk etmegine görä, Merwiň arhitektura keşbine örän köp gyzykly üýtgeşmeler girizilipdir. XII asyryň 40-njy ýyllarynda gurluşygyna başlanan gözel mawzoleýiniň mysalynda hem soltan Sanjaryň çeperçilik taýdan ýokary ussatlyga eýedigini barada gürrüň edip bolýar.¹ Gadymy awtorlar tarapyndan «Depesiniň mawy reňkli gümmesi bir günlük ýoldan görünýär» diýip tarypy ýetirilen bu äpet ymarat Soltan galanyň edil ortasynda otyr. Halk arasynda bu binanyň döreýşine degişli şeýle bir gyzykly rowaýat hem bar:

Sanjar asman perisi bilen söýşüpdir. Peri oňa özi bilen durmuş gurjak bolsa üç şertini bitirmelidigini aýdan. Olaryň biri: periniň saçyny daraýşyna seretmeli däl, ikinjisi, ygylan wagty onuň söbügine seretmeli däl, üçünjisi hem periniň bilinden gujaklamaly däl ekeni. Bilesigeliji soltan şertleri bir bada kabul etse-de, soňra olaryň üçüsini hem bozupdyr. Ol periniň saçyny daranda kellesini eline alyp daraýandygyny, yglanda söbüginini ýere degmeýändigini synlapdyr, gujaklanda hem onuň biliniň süňksüzligini bilipdir. Şertleriň bozulanynda dergazap bolan perizat ak guşa öwrülip asmana galypdyr. Soltan Sanjar gözünü ýaşlap onuň yzyndan: «Men seni görüp durmasam ölerin» diýip gygyran. Perizat asmanda pel-pelläp durşuna: «Meni görjek bolsaň, beýik hem owadan ymarat saldyr. Men her anna güni şol ymaratyň çür depesindeki deşikden saňa gararyn» – diýipdir-de uçup gidipdir. Şondan soňra soltan Sanjar şu mawzoleýi saldyranmyşyn.²

¹ Ahmedow A. Gadymyýetiň ýaňy. – Aşgabat: Türkmenistan, 1993, 40-njy sah.

² Ahmedow A. Gadymyýetiň ýaňy. – Aşgabat: Türkmenistan, 1993, 43-nji sah.

Beýik Soltan Sanjar Türkmeniň «Ahyret öýüm» («Dar el-ahira») diýip saldyran ymaraty Günorta Türkmenistan binagärliginiň in bir naýbaşy nusgasy hasaplanýar. Ony guran ussa binagär Muhammet ibni Atsyz as-Sarahsy öz işinde akyllary haýran edýän kämillik görkezipdir. Ymaratyň süňňüne siňdirilen deňagramlyk ölçegleri, geometrik şekilleriň sazlaşykly kada-kanunlary, matematiki hasaplamlar, sazlaşykly gaýtalanmalar, olardaky estetiki baýlyklary – bularyň hemmesi bir maksada – ymaratyň berkligine hyzmat etdirilipdir. Umuman, diňe bir Sanjar soltany däl, eýsem tutuş bir döwrüň – beýik Seljuk türkmenleriniň imperiýa bolup ýaşan döwrüniň medeni taryhyny mahabatlap oturan Soltan Sanjar mawzoleýi köp sanly syrly täsinlikleri özünde jemläpdir.

Gadymy Merwde Orta Gündogaryň in uly kitaphanalary jemlenipdir. Şol döwrüň ajaýyp şahsyýetleri Ýakut, Enweri, Abu-Seýit as-Samani, Omar Haýýam, Alyşir Nowaýy, Babur we başgalar Merwdäki inňän baý kitaphanalary dünýäde deňi-taýy bolmadyk kitaphanalar hasaplapdyrlar. Dünýäniň ähli küňjeklerinden ýaryşmak hem-de bilim toplamak niýeti bilen nazaryýetçiler we sazandalar şol ýere gelipdirler. Alym pelsepeçileriň saz meselelerine bagyşlanan ylmy işleriniň wajpylygy, wakalaryň öz içine alýan gerimi boýunça deňi-taýy bolmandyr. Orta Aziýanyň meşhur akyldarlarynyň aýtmaklaryna görä, aýdymçy we sazandanyň içki dünýäsine täsir edip bilýän sazyň diňleýjiniň-de kalbyna-könlüne täsir edýändigini bellenýär. Olaryň pikiri boýunça, saz adamlaryň keýpine, häsiýetine, özüni alyp barşyna täsir edip bilýän gudrat bolup hyzmat edipdir.

Seljuk hökümdarlarynyň içinde şygry ýazmak, şahyrçylyk sungaty bilen iş salşanlary az bolmandyr. Olar öz şygryrlaryny pars dilinde ýazypdyrlar. Seljuklar zamanasynda şahyrçylyk «Köşk poeziýasy» we «Köşkten daşarky poeziýa» diýen iki ugur bilen ösdürilipdir. Emir Muizzi, Auhadeddin Enweri, Edip Sabyr, Asady, Azraky ýaly şahyrlar dünýewi poeziýanyň görnükli wekilleri hökmünde tanalypdyr. Senaýy, Baba Tahyr, Abu-Sagt Abdylhaýr, Abdylla Ansary ýaly şahyrlar bolsa, köşkten daşary we sufistik poeziýasynyň wekilleri hasaplanypdyr.

Merwden tapylan kiçijik terrakota heýkeljikler şekilleriň we sýužetleriň giň toparyny açyp görkezýärler. Gadymy Merw heýkel-taraşlary öý ojagynyň goragçysy bolan aýal hudaýyň keşbini, dürli haýwanlaryň, şeýle hem ruhanylaryň, çapyksuwarlaryň we sazan-dalaryň keşplerini suratlandyrypdyrlar. Köp sanly tapyndylaryň arasynda sazandalary şekillendirýän, toýundan ýasalan, heýkeljikler aýratyn gyzyklanma döredýär. Olaryň sany gadymy heýkeltaraşlaryň sazandarlyk kärine bolan aýratyn hormaty, sazyň halkyň durmuşynda tutýan ähmiýeti, onuň dini döp-dessurlara, köpçülikleýin ähliahalk baýramçylyklaryna gatnaşyşy barada gürrüň berýär. Sazandanyň şekillendiriş sungatynyň ýadygärliklerinde tutýan orny boýunça, onuň mifologiki hudaýlaryň ýa-da epiki gahrymanlaryň obrazy ýaly sylanylandygy barada pikir ýöretmek bolýar.

Tapylan şekilleriň sanynyň köplüginden çen tutsaň, Merwiň terrakotalarynda saz gurallarynyň esasy toparlarynyň hemmesi – kakylp çalynýan, üflenip çalynýan, kirişli saz gurallarynyň toparlary görkezilipdir.¹ Margianada esasy saz guraly hökmünde birnäçe görnüşden ybarat bolan *lýutnýa* hyzmat edýär. Onuň kirişleri iki ýa-da dört sanydyr. Merwde tapylan çapyksuwaryň terrakotasynda üýtgeşik görnüşli *lýutnýany* görmek bolar. Merwli *lýutnýa* çalyjylar dik durup, ony döşüniň ýanynda saklap çalýarlar. Sag eliniň ýerleşişine görä, ses plektrsiz, çyrtlip alnypdyr.²

G. Pugaçenkowanyň bellemegine görä, şunuň ýaly gödeňsi ýasalan şekiljikleriň döreyşi gadymy döwürlere degişlidir. Olaryň burny we alkymy barmaklar bilen çümmüklenip, gözleri ýepbeşdirilip, kähallatlarda goşmaça ýelmenen palçyk bilen ýasalypdyr. Saz guralynyň çapyksuwaryň elinde bolmagy «durmuşyň atdan üzňe bolmadyk göçüp-gonuş ýagdaýda»³ bolandygyndan habar berýär. Gabarasynyň biraz uzaldylan, süýrüntik görnüşi we iki sany kiriş ýurt geziji bagşylaryň çyrtlip çalynýan saz gurallarynyň häsiýetli aýratynlygydyr.

¹ Мешкерис В. Терраотовые статуэтки музыкантов из собрания Музея истории. В. 2 – Ташкент, 1954, стр. 95.

² Пилипко В. Терраотовые статуэтки музыкантов из Мерва. // Вестник древней истории. – 1969, № 2, стр. 101.

³ Пугаченкова Г. А. Искусство Туркмении. – М., 1967, стр. 81–82.

Merwiň sebitlerinde tapylan ýene-de birnäçe heýkeljiklerde lýt-nýa görnüşli saz gurallary görmek bolýar. Terrakota nusgasynyň il-kinji görnüşiniň bütewi agaçdan oýlup ýasalan bolmagy mümkin; saz guralynyň bütin uzynlygyna dyrmalan çyzyklar kirişleri aňladýarlar. Bu saz gurallaryň uly we kiçi göwrümlisi bolandyr, ýöne olaryň esasy görnüşleri meňzeş gelýär. Heýkeljikleriň käbirsinde eýýäm kämillik derejesine ýeten saz gurallary görmek bolýar. Sazandalaryň şekiljik-leri deňeşdirilende elleriň ýerleşişiniň birmeňzeşligi ünsüni özüne çekýär. Sazandalaryň durky adata öwrülen kanunalaryny görkezýär. Gadymy heýkeltaraşlar sazyň ýaňlanan pursatlaryny görkezmäge çalşypdyr. Terrakota şekiljikleriniň köpüsi biziň eýýamymyzdan öňki I asyra – biziň eýýamymyzyň III asyryna, käbirleri bolsa biziň eýýa-mymyzyň V–VII asyrlaryna degişlidir.

Şeýlelikde, Gadymy Merwiň mysalynda, Orta Aziýada eýýäm antik döwürde köp halklaryň tagallasy, döredilen halk saz gurallary-nyň medeniýetiniň çylşyrymly we köp taraply hadysa öwrülendigi ýüze çykýar.

Sorag we ýumuşlar

1. Gadymy Merwiň Ýüpek ýolunyň iri şäherleriň hatarynda bolandygy barada aýdyp beriň.
2. Merwde işläň belli alymlar, sazandalar we şahyrlar barada gürrüň beriň.
3. Merw terrakotalarynda şekillendirilen saz gurallarynyň haýsy topary ag-dyklyk edýärdi?
4. Lýt-nýa saz guraly barada aýdyp beriň.

11. Musulman Renessansy

VIII–IX asyrlarda Orta Aziýa ýurtlary, şol sanda Türkmenis-tanyň häzirki territoriýasy, arap halyflygynyň tabynlygynda bolupdyr. Gündogarda Hindistana we Hytaýa çenli, Günbatarda Ispaniýa we Portugaliýa çenli aralykda ägirt uly territoriýany öz içine alan döw-letiň – Arap halyflygynyň döremegi onuň düzümindäki ýurtlaryň yk-dysady we medeni durmuşynda belli bir ösüşiň bolmagyna getiripdir.

Arap halyflygynda gadymy Grek we gadymy Rim medeniýetini we ylmyny gaýtadan dikeltmek barada işler amala aşyrylypdyr. Antik döwrüniň alymlarynyň (Aristoteliň, Ewklidiň, Arhimediň, Ptolomeýiň, Platonyň, Gippokratyň) eserleri arap diline terjime edilip ýaýradylypdyr. Arap dili edebiýatyň, ylmyň, filosofiýanyň (pelsepäniň) umumy kabul edilen diline öwrülipdir. Ençeme awtorlar bu döwre «Gündogar Renessansynyň», «Antik medeniýetiniň Gündogardaky täzeden döreýşiň zamanasy» diýip baha berýärler.¹

Mälim bolşy ýaly, Günbatar Ýewropada Renessans döwri Gündogaryň täzedan döreýiş döwründen iki-üç asyr soň, ýagny XIV–XVI asyrlarda bolupdyr.

VIII asyryň ikinji ýarymynda arap halyflygynda häkimiýeti Abbaslylar dinastiýasy alypdyr. Abbasy halyflary medeniýetiň, ylmyň ösmegine howandarlyk edipdirler. Halyf Mansur (754–775) VIII asyryň 60-njy ýyllarynda Bagdat şäherini esaslandyrypdyr, ol ylmyň we medeniýetiň merkezine öwrülip, köp sanly alymlary, aýdymçy-sazandalary özünde jemläpdir. Onuň ogly Harun ar Raşyd Bagdatda «Paýhas öýi» atly ylmy merkezi – özboluşly akademiýany döredipdir. Onda Merkezi Aziýadan, şol sanda Marydan, Gürgençden baran alymlar işläpdirler.

Harun ar Raşyd Horasan welaýatynyň paýtagty Merwe öz ogly Mamun ibn Raşydy hökümdar edip iberipdir. Mamun Merwde bolan döwründe bu ýere belli alymlary we medeniýet wekillerini ýygnaýdyr. 813-nji ýylda Mamun bütin arap halyflygynyň hökümdary bolýar. Merw bütin halyfatyň paýtagtyna öwrülýär. Bu ýerde observatoriýa gurulýar. Mamunyň köşgünde belli astronom Ýahýa ibn Mansur, matematik hem älemşynas Habaş Hasyp işläpdir (ol ylma tangens we kotangens adalgalary girizipdir).

818-nji ýylda halyf Mamun paýtagtyny Merwden Bagdada göçüripdir. Bagdatdaky «Paýhas öýüne» Muhammet al Horezmi ýolbaşçylyk edipdir. Bu döwürde Gippokrat, Platon, Aristotel ýaly grek alymlarynyň eserleri arap diline terjime edilipdir. IX–XI asyrlarda Orta Aziýa ýurtlarynyň halklary arap halyflygyna tabynlykdan çykyp,

¹ *Мең А. Мусульманский Ренессанс. - М.: Наука, 1973, стр. 8.*

özbaşdak döwletleri döredipdirler (Tahyrylar, Saffarylar, Samanylar, Garahanlylar). Horezm jülgesinde iki sany ýarym tabynlykdaky döwlet bolupdyr. Amyderýanyň sag kenarynda paýtagty Kyýat şäheri bolan Horezmşalar döwleti bolupdyr. Çep kenarynda paýtagty Gürgenç şäheri bolan Köneürgenç türkmenleriniň döwleti bolupdyr.

962-nji ýylda oguzlaryň gaýy taýpasyndan bolan Mahmyt paýtagty Gazna şäheri bolan Gaznawylar döwletini esaslandyrýar. Ol gysga wagtyň içinde Horasany, Köneürgenji, Yragy, Günorta-Gündogar Eýrany, Demirgazyk Hindistany özüne boýun egdirýär. Şol döwürde Merw, Ürgenç, Gazna şäherleri ylmyň, medeniýetiň ösüş merkezleri bolupdyr.

Gadymy saz kitaplarynyň döreýşinde Gündogar alymlarynyň täsiri uludyr.¹ Gadymy Merwde belli lukmanlaryň (Ibn Masa), matematikleriň we astronomlaryň (tangens, kotangens düşüňjeleri girmen Habaş), pelsepeçileriň, geograflaryň, fizikleriň (al Hazini), taryhçylaryň (Abu Sada as Samany) özboluşly mekdepleri döredilipdir. Diňe Merwiň özünde on sany uly kitaphana ýerleşipdir. «Hili we sany taýdan bu kitaplara deň bolan hazynalary men bütin dünýäde gören däldirin» – diýip, X asyryň arap geografi Ýakut belläpdir.²

X asyrdaky Orta Aziýanyň çäklerinde dürli türki taýpalarynyň we döwlet ojaklarynyň (garahanlylaryň, gaznewidleriň, seljuklaryň) birbirine garşy bolmagy, çarwa taýpalaryň oturymly ilata goşulmagy, bu sebitlerde ýerleşýän halklaryň medeniýetine uly täsir etdi.

Sazyň nazaryýet ugry Al-Farabi, Muhammet al-Horezmi, Ahmad ibn Abdyllyah al-Merwezi, al-Kindi ýaly meşhur alymlaryň ünsüni özüne çekipdir. Parasatly danalar, Orta we Ýakyn Gündogaryň saz tejribesinden peýdalanylýan, göreldeli ylmy taglymatlary döredipdirler. Mawerannahdan, Horezmden we Horasandan çykan alymlaryň ylmy işlerinde umumygündogar we ortagündogar saz döredilipdir.

Dünýä ylmynyň ösüşine uly goşant goşan alymlaryň biri Muhammet ibn Musa al-Horezmidir. Ol 780-nji ýylda Ürgençde dogulýar we

¹ Григорян С. Н. Средневековая философия народов Ближнего и Среднего Востока. – М.: Наука, 1966.

² Baýramsähedow N. Gündogaryň beýik danalary. – A., 1992.

850-nji ýylda Bagdatda aradan çykýar. Horezmi matematika ylmynda uly açyş edip, täzelikleri girizipdir. Özüniň «Hindi hasaby hakynda» atly eserinde Horezmi hindileriň dokuz sany şekilleriniň üsti bilen islendik sany çykaryp bilýändiglerini habar berýär (ozal barmak bilen sanamak usuly ulanylypdyr). Horezminiň bu kitaby Ýewropada hem Renessansyň düýbünüň tutulmagyna ýardam edipdir.

Gündogar Renessansynyň taryhynda görnükli orun eýeleýän alymlaryň biri hem al-Farabydyr (doly ady Abu Nasr Muhammed ibn Muhammed ibn Tarhan ibn Uslug Türki Faraby). Ol 870-nji ýylda Gazagystanyň Farap (Otrar) şäherinde oguz-garlyk taýpasyndan eneden bolupdyr. 20 ýaşdan soň Faraby Gündogaryň belli merkezlerinde – Samarkantda, Buharada, Merwde, Damaskda, Bagdatda okap öz bilimini çuňlaşdyrypdyr. Faraby 160-dan gowrak ylmy işi miras goýupdyr, olar ylmyň ähli pudaklaryny öz içine alypdyr. Faraby gadymy grek ensiklopediýaçy alym Aristoteliň eserlerini arap diline terjime edip, olara düşündiriş ýazypdyr. Öz döwründe Aristotele birinji mugallym diýseler, Faraba «Gündogaryň Aristoteli» ýa-da ikinji mugallym diýip at beripdirler. Faraby 950-nji ýylda Damaskda aradan çykypdyr.

Farabynyň mirasy uludyr we köptaraplydyr. Faraby dürli taraplaýyn çuňňur ylmy-pelsepewi mirasy bilen özüni dünýä tanadan kämil we beýik şahsyýetleriň biridir. Faraby araplaryň, parsalaryň, hindileriň, ýunanlaryň, gadymy pelsepeçileriň, taryhçylaryň, syýahatçylaryň, şahyrlaryň, alymlaryň kitaplaryny okap çykypdyr we olary kämil özleşdirip, akyldarlyk derejesine ýeten şahsyýetdir.

Alym saz sungatyna heňleriň we nagmalaryň sazlaşygyny ösdürýän ylymdyr diýen kesgitlemäni berýär. Ol: «Sungat – ynsanda zehiniň, ukybyň we taýýarlygyň üsti bilen ýüze çykýar. Elbetde munuň üçin aň-düşünjäniň bolmagy hem zerurdyr. Hususan, saz sungatynyň ynsan aňynyň önümçiligini nygtap geçmegimiz ýeterlikdir» diýmek bilen ussat sazanda bolmak üçin zehinden we ukypdan başga-da, zygiderli taýýarlygyň zerurdygyny nazaryýet bilimlerinden baş çykar-magyň hökmandygyny nygtaýar.¹

¹ *Abu Nasr al Faraby*. Saz ylmy. – A.: Miras, 2006, 15-nji sah.

Alymyň saz ylmyna degişli ähmiýetli eserleriniň biri «Saz ylmy» kitabydyr. Ol 1967-nji ýylda Kairde arap dilinde çap edilýär. Farabynyň «Saz ylmy» kitaby Türkiýäniň Istanbulyň şäheriniň Köprüli kitaphanasynda saklanýan nusgasyndan terjime edilendir. Ol saz ylmyny nazary saz ylmy we amaly saz ylmy diýen iki sany uly bölüme bölýär. Farabynyň bu kitaby dünýä saz tejribesi bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Ol öz saz nazaryýetiniň esasynda Pifagoryň matematik ýörelgelerini we kanunlaryny subut edýär.

Akyldar saz sungatynyň meselelerini örän dürli jähtden beýan edýär. Beýle jähtlere sazyň nazaryýeti, onuň beýleki ylmlar bilen baglanyşygy, sazyň taryhy, saz çalmagyň usullary, saz gurallarynyň gurluşy we beýleki köp meseleler girýär. Ol tanburyň, dutaryň, surnayyň, şahrudyň, naýyň, tüýdükleriň dürli görnüşleriniň ylmy taýdan waspyny ýetirýär. Ol: «Sesiň belentligi trubanyň uzynlygyna (ölçegine) hem howa berijiniň güýjüne baglydyr» diýip belleýär.

Faraby öz döreden sazalaryny üç sany topara bölýär: 1) lezzet berýän saz; 2) höwes döredýän saz; 3) hyýaly arzuwy oýarýan saz. Beýik sazandanyň tassyklamagyna görä, ýakymly duýgulary oýarýan saz dynç alynýan mahaly çalynýar. Ol adamlary rahatlandyrýar. Olarda durmuşa höwes döredýär. Abu Nasr saz gurallarynyň hem, sesiň hem ynsanda lezzetli duýgyny oýarýandygyny nygtaýar. Köp çeşmeler Farabynyň Rubap, gyjak, naý, ud ýaly dürli gurallarda sazlar ajaýyplyk we kämillik bilen çalandygyna güwä geçýär. Al-Farabynyň ylmy işi soňky nesillere nusga bolup durýar. Onuň pikirlerini soňky alymlar ulanyp, ösdürýärler. Oňa mysal edip, Ibn Sinanyň, Al-Hüseýniniň, Maraginiň, Derwüş Alynyň saz baradaky taglymatlaryny ýatlamak ýeterlikdir. Farabynyň ençeme eserleri dünýä dillerine terjime edildi. 2006-njy ýylda Abu Nasr al Farabynyň «Saz ylmy» atly taglymaty Türkmenistanyň «Miras» merkezinde türkmen dilinde neşir edildi.

Orta Aziýada ylmyň ösüşine uly goşant goşan alymlaryň biri *Abu Aly ibn Sinadyr* (980–1037). Ol Buharanyň eteginde Afşana obasynda eneden bolýar. Onuň kakasy Abdylly Samanylar döwletiniň ylymly-bilimli adamlarynyň biri bolupdyr. Ol öz ogluna matematikadan, logikadan, lukmançylykdan, filosofiýadan ýörite mugallym

tutup, öz öýünde okadypdyr. Abu Aly eýýäm 16 ýaşynda meşhur lukman bolupdyr. Ibn Sina dürli ugurlardan 450-den gowrak eserleri ýazyypdyr, olardan 240 sanysy bize gelip ýetipdir. 999-njy ýylda Garahanlylar bilen uruş netijesinde Samanylar döwleti ýykylanda, Ibn Sina ilki Gürgenje, soňra Nusaýa tarap göçüpdir. Ol Nusaýda we Abywertde (Gäwersde) iki ýyllap näsaglary bejerip ýaşandygyny öz «Ömürnamasynda» ýatlaýar. Ibn Sinanyň «Lukmançylyk ylmynyň kanunlary» we «Sagaldyş kitaby» öz döwrüniň ensiklopediýasy bolup, 600 ýylyň dowamynda Aziýa we Ýewropa ýurtlarynyň lukmançylyk institutlarynda esasy okuw gollanmasy hökmünde ulanylypdyr. «Saz hakynda ylmyň ýygynyndysy» diýen eserinde ol saz sungatyny adamlara ýokary ahlaklylygy terbiýelemegiň serişdesi hasap edipdir.

Şeýlelikde, VIII-XI asyrlarda Orta Aziýa ýurtlarynda jemgyýetçilik ösüşiniň talaplaryna laýyklykda Muhammet al-Horezmi, Abu Nasyr al-Faraby, Abu Reýhan al-Biruny, Abu Aly ibn Sina ylmyň ösüşine uly goşant goşmak arkaly Gündogar Renessansynyň – ruhy galkynyşyň başyny başladylar.

Soraglar we ýumuşlar

1. Musulman ruhy galkynyşy barada gürrüň beriň.
2. Gündogar ýurtlarynda bu döwür haýsy asyrlara degişli?
3. Bu döwrüň döreýşi we taryhy ýagdaýlary barada gürrüň beriň.
4. Gadymy gündogarşynas alymlarynyň ylmy mirasyny häsiýetlendirin.
5. Al-Horezmi ylmyň haýsy ugurlarynda aýratyn goşant goşdy?
6. «Gündogaryň Aristoteli» diýip kimi atlandyrypdyrlar?
7. Farabynyň we Ibn Sinanyň taglymatlarynda haýsy ugurlar öwrenilýär?

12. Beýik Türkmen Seljuk imperiýasynda ylmyň ösüşi

XI asyryň 40-njy ýyllarynda seljuk türkmenleriniň ýolbaşçylygynda Beýik Türkmen Seljuk döwleti döredildi. Togrul soltanyň baştutanlygynda 20 ýyldan gowrak wagtyň içinde täze döwletiň çäklerinde ata Watan Türkmenistandan başga-da, Syrderýanyň aşak akymlary, Demirgazyk Owganystan, Eýran, Yrak, Azerbaýjan, Erme-

nistan, Gruziýa, Anadoly welaýaty birikdirilipdir we ol dünýä derejesindäki imperiýa öwrülipdir.¹

Soňra Alp Arslanyň soltan bolan döwründe (1063–1072), Mälik şanyň soltan bolan ýyllarynda (1072–1092) seljuklar döwletiniň çäkleri has-da giňeldilipdir. Onuň çäkleri gündogarda Hytaý sebitlerinden başlap, günbatarda Ortaýer we Gara deňizlerine çenli, demirgazykda Ural we Itil (Wolga) derýalarynyň kenarlaryndan başlap, günorta-gündogarda Hindistana çenli, günortada Ýemene, Palestina we Müsüre çenli ägirt uly giňişligi, ýagny Ýer togalagynyň üçden bir bölegini öz içine alypdyr.

Seljuk soltanlary ýurduň öz içinde hojalygy ösdürmäge, söwda ýollaryny, kerwensaraýlary gurmaklyga, medreseler, kitaphanalar üçin jaý bina etmeklige uly serişdeler sarp edipdirler. Imperiýanyň esasy şäherlerinde, hususan-da Merwde, Ysphyhanda, Reýde, Nyşapurda, Bagdatda uly gurluşyk işleri ýaýbaňlanypdyr. Ý. Bertelsiň ýazmagyna görä, seljuk soltanlarynyň döwründe ýurtda baý medeni durmuş döredilipdir, ol bolsa бүтін dünýäniň medeniýetiniň ösmeginde uly ähmiýete eýe bolupdyr.²

Beýik Türkmen Seljuk döwletiniň dowam eden döwründe ýaşan *Omar Haýýam* (1040–1123) matematikany we astronomiýany ösdürmäge uly goşant goşupdyr. Omar Haýýam Nyşapur şäherinde dünýä inýär. Nyşapurda medresäni tamamlap, ol Balhda, Buharada, Samarkantda öz bilimini artdyrýar. 1074-nji ýylda Mälik şa Omar Haýýamy döwletiň paýtagty Ysphyhana işlemäge çagyrypdyr we özüne nadym-maslahatçy belläpdir. Şeýle hem Ysphyhandaky we Marydaky observatoriýalara ýolbaşçylyk etmegi tabşyrypdyr.

Omar Haýýamyň we beýleki alymlaryň teklibi esasynda Mälik şa 1079-njy ýylyň mart aýynyň 21-inde seljuklar döwletinde täze senenamany girizipdir. Bu Gün senenamasydyr. Ol hijri senenamasyndan tapawutlylykda, Günüň daşyna Ýeriň aýlanmagyna esaslanýar. Omar Haýýam öz döwrüniň ýiti pelsepeçi we çuň manyly rubagylary bilen

¹ Агаханов С. И. Государство сельджуков и Средняя Азия в XI–XII вв. – М.: Наука, 1991.

² Бертельс Е. Э. Литературное прошлое туркменского народа. От древнейших времен до XV века. // Совет эдебияты. – 1944, № 9–10.

dünýäde meşhurlyk gazanan şahyr bolupdyr. Ol özüniň rubagylarynda ynsanperwerlige, watançylyga, zähmetsöýerlige, ýokary ahlaklyga, şu dünýäniň eşretlerinden peýdalanmaga, ruhubelentlige çagyrypdyr.

Ysphyhandaky we Marydaky obserwatoriýalarda Omar Haýýam bilen Abulmuzaffar Ysfyzary, Meýmun ibn Nejjip Wasytý, Abdýrahman al-Hazyny, Abul Abbas Lowkary ýaly alymlar bile işläpdir. Abul Fath Abdýrahman al-Hazyny Omar Haýýamyň şägirdi bolupdyr.

Soltan Sanjaryň döwründe medeniýetiň we ylmyň ösüşine uly goşant goşan akyldarlaryň biri *Owhatteddin Muhammet Enweri Abywerdi* (1110–1189) bolupdyr. Ol Abywert etrabynda Mänäniň golaýyndaky Bedene obasynda doglupdyr. Ol ilki Abywertde okapdyr, soňra Tus şäherinde Mansuryýe medresesini tamamlapdyr. Enweri matematikany, astronomiýany, filosofiýany öwrenipdir we öz döwrüniň ýiti zehinli şahyry bolupdyr. Ençeme ýyllap ol Soltan Sanjaryň köşgünde şahyrlaryň, alymlaryň toparynda işläpdir. 1152-nji ýylda Soltan Sanjaryň syýasatyndan närazy bolup, gozgalaň eden oguzlaryň Maryny eýeläp, talaňçylyk etmegi sebäpli, Enweri «Turanyň gözýaşlary» atly elegiýasyny ýazypdyr.

Beýik seljuklar zamanasynda ylmyň, medeniýetiň ösüşine uly goşant goşan beýik şahsyýetleriň biri *Seyit Ysmaýyl Gürgenli* (Al-Jürjany) bolupdyr.¹ Ol 1057-nji ýylda Gürgende (gadymy Jürjan şäherinde) dünýä inipdir we 1137-nji ýylda 80 ýaşynda Maryda dünýäden ötüpdir.

Jürjany Beýik Türkmen Seljuk imperiýasynyň demirgazyk welaýatynyň – Köneürgenjiň hökümdarlary Tekeşiň we Atsyzyň köşgünde lukman bolup işläpdir. Soňra ol Soltan Sanjaryň köşgünde işlemäge Mara çagyrylypdyr. Ol özüniň baý lukmançylyk tejribesini umumylaşdyryp, «Tebipçiligiň ýankitaby» atly meşhur ensiklopedik eserini ýazypdyr. Ol eser şol döwrüň ýörgünli eserleriniň biri bolup, pars dilinde ýazylypdyr. Jürjanynyň «Şahsy arassaçylyk» atly eserinde zamanadaşlaryna öz bedenini arassa saklamagynyň ähmiýeti hakynda gürrüň berýär. «Adam iýmek-içmek üçin ýaşaman, eýsem, ýaşamak üçin iýip-içýär» diýip, Jürjany netije çykarýar.

¹ *Jürjany S. Y. Tebipçiligiň ýan kitaby.* – A.: 1995.

Döwrüň iň belli taryhçysy *Abu Seýit as-Samany* (1113–1167) bolupdyr. Ol Mary şäherinde tanymal Samanylar maşgalasynda dünýä inipdir. Olaryň ençeme iri mülkleri, Mary şäherinde iki sany uly kitaphanasy bolupdyr. Abu Seýit as-Samany Orta Aziýanyň medeni-ylmy merkezlerinde syýahatda bolup, öz bilimini artdyrypdyr. Soňra ençeme ýyllap ol Marynyň medreseleriniň birinde mugallymçylyk edipdir. Alym Marynyň, Bagdadyň, Buharanyň taryhyna degişli 40-dan gowrak eseri arap dilinde ýazypdyr.

Beýik Türkmen Seljuk imperiýasynyň döwründe dilşynaslyk ylmyna ägirt uly goşant goşan, dünýäde türkologiýa ylmynyň düýbünü tutan beýik türkmen alymy *Mahmyt ibn Hüseyin ibn Muhammet Kaşgarlydyr* (1029–1101). Ol Garahanly türkmenleriň döwletinde ýerleşen Kaşgar şäherinde, Garahanly türkmen soltanlarynyň neberesinden eneden bolupdyr.

Mahmyt Kaşgarly öz döwrüniň hakyky alymlarynyň biri bolupdyr. Ol ençeme ýyllaryň dowamynda türki halklaryň, oguzlaryň dürli taýpalarynyň ýaşan şäherlerinde aýlanyp, olaryň dillerini, durmuşyny, medeniýetini öwrenipdir. Bagdatda bolan döwründe (1075) ol «Türki dilleriň diwany» atly eserini ýazypdyr. Onda türki dilleriň, aýratyn hem türkmen diliniň semantiki, gramatiki we fonetiki aýratynlyklary açylyp görkezilýär, şeýle-de türkmen halkynyň taryhy, etnografiýasy, döp-dessurlary we halk döredijiligi giňişleýin beýan edilýär.

Abu Sahyt Abul Haýyr Mäneli (969–1048) Mäne baba ady bilen meşhurdyr. Ol Kaka etrabynyň Mäne obasynda doglup, ömrüniň köpüsini şol ýerde ýaşapdyr. Mäne baba öz pähimlerini ýörite kitap görnüşinde çap etdirjek bolmandyr. Emma onuň taglymatlary, rubagylary ýurduň ruhy durmuşyna uly täsir edipdir. Mäne baba aradan çykandan soň, onuň çowlugy *Muhammet Ibn Munawwer* onuň aýdan pähimlerini, Ibn Sina bilen alşan hatlaryny, ol baradaky rowaýatlary ýygnap, «Şeýh Abu Sahydyň durmuşynda ýeke hudaýlylygyň syrly» diýen at bilen kitap görnüşinde çap etdiripdir. Mäne baba Türkmen Seljuk döwletiniň ilkinji baştutanlary Togrul beg bilen Çagry bege patasyny beripdir.

XI–XII asyrlarda ylmyň ösüşinde görnetin yz galdyran akyl-darlaryň biri *Mahmyt ibn Omar az-Zamahşarydyr* (1075–1144). Ol

Zamahşar (Yzmykşir) obasynda eneden bolupdyr. Köneürgençde medresäni tamamlap, Buhara, Yspyhan, Bagdat, Mekge şäherlerinde öz bilimini çuňlaşdyrypdyr.

Zamahşary 20 ýyllap (1097–1117) Köneürgenjiň hökümdary Kutbeddin Muhammetdiniň köşgünde köşk şahyry bolupdyr. Ol 50 töweregi dünýewi we dini ylmy işi miras galdyrypdyr. Döwürdeşleri onuň adyny Fahry-Horezm (Horezmiň guwanjy) diýip tutupdyrlar. Türkmen alymy arap dili boýunça birnäçe ylmy sözlükleri döredipdir. 1130–1138-nji ýyllarda «Mukaddimet al-Edep» atly arapça-parsça-türkmençe-mongolça terjime sözlüginini düzüpdir. Şeýle dört dilli sözlügiň düzülmegi türkmenleriň goňşy döwletler bilen parahatçylykly söwda we medeni gatnaşyklary ösdürmäge çalşandyklarynyň subutnamasydyr.

Şeýlelikde, Beýik Türkmen Seljuk imperiýasy döwründe Omar Haýýamyň, Abdyrahman Hazynynyň, Al Jürjanynyň, Nyzamymülküň, as-Samanynyň, Mahmyt Kaşgarlynyň, Mahmyt Zamahşarynyň döreden ajaýyp eserleri türkmen halkynyň şu taryhy döwürde dünýä siwilizasiýasynyň ösüşinde aýratyn uly goşant goşandygyny äşgär edýär.

Soraglar we ýumuşlar

1. Beýik Türkmen Seljuk imperiýasynyň döremeginiň taryhy şertlerini häsiýetlendirin.
2. Omar Haýýamyň terjimehaly we döredijiligi barada gürrüň beriň.
3. Al-Hazynynyň we Enweriniň tebigaty öwreniş ylmlarynyň we filosofiýanyň ösüşine goşan goşantlary barada aýdyp beriň.
4. Al-Jürjanynyň lukmançylyk ylmyna eden täsirini häsiýetlendirin.
5. Kime «Horezmiň guwanjy» diýipdirler?
6. Taryh we syýasatşynaslyk ylmlaryna kim goşant goşupdyr?
7. Mahmyt Kaşgarlynyň düzen sözlükleri barada gürrüň beriň.

13. Instrumental saz

Türkmen halkynyň medeni däplerini ýokary derejede ösen instrumental sungaty tapawutlandyryr. Dutar, gyjak, tüýdük we gopuz ir wagtlardan bäri türkmenlerde ulanylýan in ýörgünli saz gurallary hasaplanyp gelnipdir. Geçmişde hem olaryň sanynyň ep-esli köp bolanlygy belli.

Dutar türkmenleriň iň ýörgünli saz guralydyr. W. Uspenskiý, W. Belyaýewiň «Türkmen sazy» kitabynda Şükür bagşynyň dilinden alnan dutaryň döremegi bilen bagly rowaýatlar getirilýär.¹ Rowaýata görä, dutary ýasan ussa, onda ilkinji bolup saz çalan, şol sazлары döreden adam – Çaryýarlaryň dördünjisi Hezreti Alynyň atşynasy bolan Baba Gammardy. Ol öz dutarynyň gazma kädisini we gapagyny tut agajyndan, sapyny we eşegini erik agajyndan, perdeleridir taryny çig ýüpekden, tardakaryny we şeytan perdesini süňk ýa buýnuzdan, gulaklaryny-da Marynyň Ýölöten etrabynda şu günlere çenli ösüp oturan samşide agajynyň şahajyklaryndan ýasapdyr.²

Baba Gammardyň döreden ilkinji dutarynyň görnüşi edil häzirkä ýaly bolupmyş, ýöne onuň göwrümi has uly bolupdyr. Rowaýatdaky bu saz guralynyň kirişleri köp bolup, perdeleriniň sany 72-ä ýetipdir. Hezreti Aly kirişleriniň hemmesini üzüp, diňe iki sanysyny goýupdyr. Perde sanyny hem 12–13-çe çenli getiripdir. Ilkinji dutaryň sesi şeýle bir gulaga ýakymly we owadan bolansoň, dünýäniň ähli guşlary we jandarlary ony, iýmit iýmäni bes edip, diňläp ekenler. Ýöne Hezreti Aly: «Goý adam sesi dutar ýaly beýik sesleri alyp bilmese-de, dutaryňkydan güýçli bolsun» – diýipdir. Şondan soň adam dutaryň sesinden lezzet alyp bilýär, emma haýwanlar oňa biparh garaýarlar.³

Dutar perdeleriniň hersi öz ady bilen tanalýar: *Baş perde*, *Nowaýy perde*, *Ýokary açyk perde*, *Kyýamat perde*, *Bäş perde*, *Geňzow (Gökleň) perde*, *Aşaky açyk perde*, *Türkmen perde*, *Ogurja perde*, *Göni perde*, *Aşaky kyýamat perde*, *Kiçi şirwan perde*, *Şirwan perde*. 13 sany perdeden daşary dutarçylar gapagyň ýüzünden hem sesleri owazlandyrýarlar. Ökde sazandalar bolsa dutardan ýarym ton ýa-da çärýek ton ýaly sesleri hem ussatlyk bilen almagy başaýarlar. Munuň üçin olar, saz ýaňlanyp durka, degişli perdede dutary aşa usullyk bilen azajyk öňe egip, ýa-da yza gaýşardyp hereketlendirýärler. Şeýdip alynýan ownuk sesler, nagmalar çalynýan saza aýratyn öwüşgin, gaýtalap bolmajak görk berýärler.

¹ Успенский В., Беляев В. Туркменская музыка. Т. I. – А.: Туркменистан, 1979, стр. 112.

² Gulla N. Saz älemine syýahat. // Edebiýat we sungat. – 18.12.1998.

³ Басилов В. Култ святых в исламе. – М.: Мысль, 1970.

Dutarda alynýan owazlaryň özüne çekiji bolmagy, esasan, sag eli bilen çalynýan kakuwlaryna baglydyr. Eger-de kakuw kämil bolmasa ýa-da dowamly, yzy üzülmän gaýtalanyp durmasa, onda dutardan gulgaga lezzet berýän täsin sesleri almak başartmaýar. Sebäbi kakuwyň haýallan ýerinde ses ýitmek bilen bolýar. Şonuň üçin, kakuw kämilligini gazanmak her bir sazanda üçin örän möhümdir. Kakuw hem basym – bu ikisiniň arasynda göze ilmeýän, diňe sazandanyň ajaýyp duýgularyna eýerýän inňän inçe baglanyşyklar ýatyr. Şolary doly duýup, çalynýan saza siňdirip bilmeklik kämillikden nyşandyr. Dutarda ýörgünli ses aralyklaryň öz alnyş usullary bar. Ýagny *kwarta* başam barmak we orta barmak bilen alynsa, *kwinta* başam barmak we külembike bilen alynýar. *Tersiýa* başam hem-de süýem barmaklar bilen alynsa, «ogulhajät» diňe melizmlerde ulanylýar.

Seslere süýjülik, labyz bermek üçin ulanylýan käbir usullara hem gaňyrmak (ýa-da gysmak), götermek, çaykamak, ýañlandyrmak, pitiklemek ýaly usullar girýärler.¹ Taslanan halk adalgalary, çylşyrymly ýerine ýetirijilik we bezeg usullary, kemsiz kämillige ýeten sungat, türkmeniň döp bolup gelýän dutar sazларыnyň ýokary ösüşleri hakda şaýatlyk edýär.

Dutarda ýerine ýetirijilik sungaty, esasan, Ahal we Mary ýollarında ösen. Köp asyrylyk ösüş ýoluny başdan geçiren bu mekdepleriň dutar sazy kämil we çylşyrymly sungata öwürüldi. Mary ýolunda dutar sazларыnyň gelip çykyşy tüýdük döp-dessury bilen berk baglanyşyklydyr. Bu ýerde aýdym žanrlarynyň agalyk etmegi hem dutar eserlerinde bent görnüşiniň ýörgünli bolmagyna getirdi. Tüýdük sazларыndan emele gelen «Nowaýy» dutar toplумы Mary sazandalarynyň repertuarynda aýratyn orna eýedir. Bu alamat instrumental eserleriň mazmunyna we gurluşyna täsir edýär. Nobat bagşy, Girman bagşy, Durdy Myradow, Han Akyýew, Ýazgeldi Kuwwadow, Ödeniýaz Nobatow, Amannazar Ataýew ýaly bagşylar Mary ýolunyň ezber halypalarydyr.

Ahal mekdebiniň dutar sazларыny güýçli hem erkli, aýdyňdan dartgynly keşpler häsiýetlendirýär. Dutar çalynýarka el salgalylyp,

¹ Bu atlandyrylan saz adalgalary, usullary we ses hatarlarynyň atlary, esasan, ahal bagşy-sazandalary tarapyndan ulanylyp gelinýär.

goşar galgadylyp, her dürli hereket bilen dutardan ses almaklyk hem ahal sazandalarynyň aýratynlyklaryny kesgitleýän alamatlardyr. Ahal – türkmen dutar mukamlarynyň dörän ýeridir. Bu ýerde dutarçylyk sungaty ýokary kämillige ýetirilýär. Ösen şekilli we heň baýlygy bilen tapawutlanýan ahal ýolunyň dutar eserlerinde ulanylýan aşa çylşyrymly tehniki usullar we melizmler sazandadan gurala ussatlarça erk edip bilmegi talap edýär. Amangeldi Göni, Mylly Täçmyradow, Çary Täçmämmedow, Pürli Saryýew, Jepbar Hansähedow, Ýagmyr Nurgeldiýew, Ýolaman Nurymow, Akmyrat Çaryýew, Oraz Annanepesow ýaly Ahal welaýatynyň belli dutarçylarynyň atlary halkyň aňynda berk ornaşdy.

Gyjak saz guralynyň gelip çykyşy Gorkut atanyň ady bilen bagly. Onuň kämilleşen görnüşiniň has giç döredilenligi belli. Ilkibaşda gyjak sungaty Ýomut-gökleň we Çowdur ýollarynda ýörgünlidi. Bu ýoluň meşhur gyjakçylaryndan Hemra Şyh, Handurdy gyjakçy, Annameret gyjakçy, Şajan gyjakçy, Tuwak Gara, Gurbanbaý gyjakçy, Gazakmet gyjakçy, Sapar Bekiýew (Çuwal bagşynyň gyjakçysy) we onuň şagirtleri Oraz Gurbannyýazow, Begjan Haljanow, Jumaguly Magtymgulyýew belli.

Gyjak sungatynyň Ahala getirilmegi Hanmämmet Allanurowyň ady bilen bagly. Häzirki wagtda gyjak ýurdumyzyň hemme ýerinde giňden ýaýrandyr. Onuň ýaýramagyna ýardam edenlerden Pürli Saryýew, Oraz Saryýew, Garýagdy Alyýew, Çary Gurbanow, Ata Ablyýew, Annageldi Jülgäýew, Begmyrat Gutlymyradow yaly ussat gyjakçylaryň atларыny getirmek mümkin. Gyjakçylaryň repertuarynda ýörgünli bolan «Alseýidiň muhannesisi» diýen halk sazy Alseýit atly ajaýyp sazandanyň hatyrasyna bagyşlanan. «Nergiz», «Müşgil», «Harazman», «Batyр Karrow» ýaly birnäçe sazlar şu saz guraly üçin niýetlenip çalynýan sazlar hasaplanýar. Şeýle-de gyjak aýdymlara sazandarlyk edýän saz guraly hökmünde hem ýörgünlidir. Kemençeli gyjak we çirtilip çalynýan dutar kirişli saz gurallarynyň (*hordofonlaryň*) toparyna degişlidir. Gyjaga kybapdaş saz gurallary Orta Aziýanyň ähli halklarynda bar.

Tüýdük üflenip çalynýan saz gurallarynyň toparyna (aerofonlara) girýär, onuň gelip çykyşy halk arasynda Aleksandr Makedonskiniň ady bilen baglanyşdyrylýar. Bu saz guralynyň gargy we dilli tüýdük diýen görnüşleri hem bar. Tüýdükçi saz çalýan wagty tüýdügiň müşdüginiň bir gyrasyny ýokary hatar dişleriniň birýan çetine diräp, üflenýän howanyň esasy bölegini tüýdügiň turbasyna gönükdirýär. Tüýdügiň ýognasdan tutugrak sesi bar. Saz çalýan wagty tüýdükçi göwresini aldygyna hallanladýar. Käte-käte hem tüýdügiň ujuny al-asmana göterip, ony heňiň akymyna görä aýlandyryp goýberýär. Göwrümleriň, owazynyň çalnyş usullarynyň dürli-dürli bolmagyna garamazdan, tüýdük görnüşleriniň hem repertuary bir-birine goňlaý. Şonuň üçin tüýdüge niýetlenen belli sazlaryň atlary-da umumydyr: «Daraýy donly», «Öwezim», «Aga begler», «Leýli gelin», «Ýaşylbaş», «Aýjemal», «Sona gelin» we başgalar.

Türkmen halk sazларыnyň many-mazmuny dürli-dürlüdür. Olaryň birnäçesi sazandanyň durmuş baradaky pelsepe pikir ýöretmelerini berýän bolsa («Sataşdym», «Kararym», «Burnaşak», «Ýandym»), beýleki birnäçeleri adamlaryň psihologik portretlerini şekillendirýärler («Ýow bagşy», «Orazym», «Hatyja»). Üçünji bir toparda dogduk mekanyň giň sähralarynyň gозzellikleri wasp edilýän bolsa («Goňurbaş mukamy», «Dagarman», «Köne güzer»), beýleki birnäçe sazlarda halk sazandalarynyň durmuşynda bolup geçen möhüm wakalar öz beýanyny tapýar («Keçpelek», «Gökdepe mukamy», «Şadilli mukamy», «Uçradym»). Guşlara we janly-jandarlara bagyşlanan sazlar hem aýratyn topary döredýär («Durnalar», «Kepderi», «Göroglynyň at oýnadyşy»).

Halk sazlary mazmuny boýunça bir-birinden tapawutly bolsa-da, olaryň gurluş düzüminde umumy meňzeşligiň bardygyny ýüze çykaryp bolýar. Sazларыnyň heň düzgüniniň beýiklik-peslik derejesi (tessiturasy) çalynjak sazyň häsiýetine bagly. Meselem, «ýapbyldak sazlar» pes düzgünde ýaňlansa, çekimliräk ýerine ýetirilýän aýdym-sazlar bolsa, kirişleriň dartgynly düzüminde çalynypdyr. Halk sazandalaryň çykyşy bagşylaryňka meňzeş, ýagny ýaňlanýan sazlar pes düzgünden başlap, çykyşyň soňunda sesiň belent derejesine ýet-

ýärler. Gadymdan gelýän türkmen bagsy-sazandalarynyň bu ýerine ýetirijilik usuly diňleýjilerde barha ösýän joşgunyň gazanylmagyna niýetlenen. Şeýlelikde, halk aýdymçylarynyň we sazandalarynyň in soňky eseri tessitura taýdan in ýokary derejede ýerine ýetirilýär.

Häzirki wagtda halk sazalarynyň forma ýasaýyş meselesi dürli alymlaryň işlerinde ösdürilýär. Türkmen dutar sazalarynyň gurluşy umumy instrumental ösüşiniň kanunalaýyklyklaryna esaslanan. Halk sazalaryň ilkinji derňew tejribeleri XX asyryň 30-njy ýyllarynda W. Us-penskiý we W. Belýaýew tarapyndan amala aşyrylypdyr. Olar döp bolan terminologiýa esaslanmak bilen *ýapbyldak*, *şirwan* we *çykmak* ýaly halk eserlerinde ulanylýan gurluş bölümleriniň esasyalaryny ýüze çykardylar. Häzirki wagtda dutar we gyjak sazalarynyň derňewinde bu esasy bölümleriň içinde has kiçi bölejikler hem kesgitlenildi.

Instrumental sazalaryň derňewinde ilki bilen bölümleriň funksio-nal gatnaşygyny kesgitlemek zerur. Halk eserleriniň gurluşynda *Heň*, *Ösüş ýeri*, *Şirwan*, *Nowaýy*, *Aşaky gürp*, *Kyýamat* we *Soňlama* ýaly esasy bölümler bilen bilelikde, olary baglaşdyrýan *Boş kakuw*, *Giriş*, *Çykyş*, *Jemleýji* we *Tamamlaýjy bölejikler* hem gatnaşýar. Bularyň äh-lisi sazda özboluşly wezipeleri ýerine ýetirýärler.¹

Uly göwrümlü sazlarda kompozisiýanyň bu tertibi doly görnüşde saklanylýar. Kiçi sazlarda şirwan hökmünde agzalan görnüşlerden diňe biri ulanylýar. Has uly eserlerde heň we şirwan bölümler birnäçe gezek gaýtalanyp gelýär, olaryň yzygiderlik tertibi hem üýtgedilýär. Halk sazlary, köplenç, bir tema esaslanýar. Täze tematiki material sazyň heň bölümünde, ösüş ýerinde, şirwanda we soňlamada goşulyp bilner. Ýerine ýetirijilik wariantlarynyň we stereotipleriniň köplügi saz kompozisiýada aýry-aýry elementleriň hereketlilikini (mobilligini) subutlandyýar.

Şeýlelikde, göwrümlerine we mazmunyna garamazdan her bir dutar sazynda bölümleriň gatnaşygy takyk belgilenen kompozisiýany düzýär. Umuman, *heň*, *şirwan* we *jemleýji* derejeleri öz içine alýan halk sazalary-

¹ *Gurbanowa J.* Türkmen dutar sazalarynyň gurluş aýratynlyklary. // XXI asyr – Altyn Asyr – Ylym Asyrydyr. – A.: Türkmen döwlet neşiriýat gullugy, 2003, 67–76-njy sah.

nyň gurluşy dartgynlylygy bilen tapawutlanýan belent pursatlaryna ýetmäge we başlangyç perdelere gaýdyp gelmäge gönükdirilen. Instrumental halk sazларыnyň ösüşi zolaklaýyn ýaýbaňlanmagyna esaslanan.

Sorag we ýumuşlar

1. Türkmen halk instrumental sungatynda esasy ýerine ýetirijilik ugurlaryny häsiýetlendirin.
2. Dutar sungatynyň ýerine ýetirijilik mekdepleri barada gürrüň beriň.
3. Tüýdügüň ähmiýeti haýsy ýoluň instrumental döredijiliginde öz täsirini häzirki wagta çenli saklap gelyär?
4. Gyjagyň ösüş ýoly barada gürrüň beriň.
5. Türkmen halk sazларыnyň mazmuny we gurluş aýratynlyklary barada gürrüň beriň.

14. Türkmen mukamlary Orta Aziýa žanrlarynyň hatarynda

Sazyň ýaňlanan pursadynda ýerine ýetirijiniň we diňleýjileriň arasynda döreýän arabaglanyşyk Gündogar saz sungatyny häsiýetlendirýän alamatlaryň biridir. Dutar sazлары belli bir derejede özüniň sadalygyna, kameralylygyna we ýönekeýligine garamazdan, türkmen halkynyň güýçli we çuňňur çeperçilik beýanydyr. Keşpleriň we duýgularyň giň göwrümi olary tutuş halkyň «sazly ýylýazgysy» diýip atlandyrmaga mümkinçilik berýär. Umuman professional žanra degişli bolan türkmen halk instrumental sazларыnyň içinde *dutar mukamlary* aýratyn orna eýedirler. Ylmy edebiýatda şular ýaly žanrlara Ýakyn Gündogar ýurtларыnyň *makom-mugam sungatyny* we *hindi ragasyny* degişli edýärler. Bu sünnäläp ösdürilen toplumlaýyn monodik (bir sesli) eserler özleriniň gözbaşynda bir-biri bilen baglanyşykly bolup, birmeňzeş taryhy ýoluny geçipdirler. Şonuň bilen bilelikde, türkmenleriň, gazaklaryň, gyrgyzlaryň we uýgurlaryň halk sazлары azerbaýjan, täjik we özbek halkларыnyň makamat sungatından hil taýdan tapawutlydyr. Bu iki ugruň aňyrsynda dürli derejeli medeni ösüşler ýatyr.

Gündogaryň köp sanly halklary üçin häsiýetli bolan makamat sungaty professional monodiki sazda aýratyn orna eýedir. *Ma-*

kom, mugam, dastgäh, raga ýaly žanrlar Gündogaryň bir bütewi saz daragtynyň şahalarydyr.¹ Bu žanrda döredilen köp bölümlü eserler özünde 30-dan 50-ä çenli, diňe instrumental däl-de, aýdym we tans bölümleri hem jemleýär. Kompozisiýanyň mazmunyna görä, toplumyň bölümleri dürli gatnaşykda bolup biler. Olary bir esere toplamak üçin özboluşly kanunlar ýüze çykýar.² «*Bilimli*» professionalizme degişli bolan makamat sungaty gadymy şäherlerde gülläp ösýär, ol ýerde ulymlar ýokary derejä ýetip, hat-ýazuwyny we saz tekstlerini belgileýän dürli usullaryny döredýär: *newmen, menzural, horezm notasiýalar*. Şaşmakom – pars, arap, türk we belli bir derejede hindi medeniýetiniň elementlerini öz içine alýan žanr.³ Ol şäher professional saz hökmünde ösýär.

Çarwa medeniýetinde ösdürilen türk dilli halklaryň instrumental sazlary başga ritmiki beýanda amala aşyrylyp, beýleki bir şahany emele getirýärler. Türkmenleriň baý instrumental sungaty hem türk dilli çarwa halklaryň şahasyna degişlidir. Ol halkyň döp-dessurlaryna, miflerine, epik döredijiligine we saz folkloryna esaslanyp döredilipdir. Geçmişde türkmen folklorynynda tans sungatynyň bolmazlygy instrumental sazlaryň ritmiki tarapyna özboluşly öwüşgin beripdir. Halk döredijiliginiň semantiki baglanyşyklaryny özüne siňdiren dutar sazlary çuňňur pelsepä ýugrulandygy bilen tapawutlanýar. Şol aýratynlyk onuň many goýazylygyna eýe bolmagyna getirýär.

Türkmen dutar mukamlaryny kompozisiýanyň, heňiň we ladyň ösenligi tapawutlandyýar. Türkmen mukamlary Ahal mekdebiniň iň bir kämil we ýörgünli žanrlarynyň biridir. Olaryň ýerine ýetirilmegi sazandalardan ýokary derejeli ussatlygy talap edýär. «Mukam sazlary belli bir gutarnykly pikiri aňladyp, özlerine mahsus bolan çylşyrymly saz öwürümleri bilen baýlaşdyrylandyr. Biz mukam sazlary diýip, saz

¹ Джани-Заде Т. Мугам – импровизация на лад. // Современность и фольклор. – М., 1977.

² Еолян И. Некоторые универсальные принципы музыки Ближнего и Среднего Востока. // Традиционная музыкальная культура народов Ближнего и Среднего Востока и современность. – Т, 1981.

³ Матакубова С. Принцип цикличности и циклических форм в восточной монодии // Автореф. дис. канд. искусств. – Т., 1990.

öwrümleri we wariasiýalary bilen gurluş, forma taýdan kämil derejä ýetirilen sazlary göz önünde tutýarys».¹

Türkmenleriň «*Mukamlar*» diýip atlandyryýan dutar toplumy ýedi sazdan ybaratdyr:

1. Goňurbaş mukamy,
2. Gökdepe mukamy,
3. Aýralyk mukamy,
4. Berkeli çokaý mukamy,
5. Şadilli mukamy,
6. Erkeklik mukamy,
7. Baş mukam (Saryýa).

Özbek-täjik we azerbaýjan nusgawy toplum žanrlaryndan tapawutlylykda, türkmen mukamlary diňe instrumental žanrdyr. Olaryň döremegine gatnaşan dürli sazandalaryň atlary rowaýata öwürlip, halk arasynda giňden ýaýrandyr. Mysal üçin, «Gökdepe mukamynyň» awtory hökmünde rowaýatlaryň köpüsinde Amangeldi Gönübek çykýan bolsa, başga çeşmelerde ol sazyň döremegi Goja bagşynyň ady bilen baglanyşdyrylýar.² «Berkeli çokaý» we «Erkeklik mukamynyň» döremegi, köplenç, Berkeli sazanda degişli edilýär.³ «Ybraýym şadilli» we «Goňurbaş mukamynyň» awtory hökmünde käbir rowaýatlarda Amangeldi Gönübek görkezilse,⁴ başga çeşmelerde olaryň döremegi Şükür bagşa bagly edilýär.

Öz atларында «mukam» sözi jemleýän halk sazларыnyň arasynda birnäçe tüýdük eserleri hem bar: «Lotular mukamy», «Toý mukamy», «Gelin mukamy», «Hüwdi mukamy». «Ýaşylbaş mukamynyň» gadymy döwürlerde porhançylyk дәplerinde giňden peýdalanandygy barada ylmy subutnamalar bar,⁵ emma bu sazlar belli mukamlar toplumyna girmeyär.

¹ Nurymow Ý. Türkmen sazлары we sazandalary. – Aşgabat: Magaryf, 1993, 13-nji sah.

² Hojageldiyew N. Gökdepe mukamy. – A.: Türkmenistan, 1994, 94-nji sah.

³ Döwletow G. Zamanamyzyň Babagambary. // Sowet edebiýaty. – 1986, № 12, 160–161-nji sah.

⁴ Nyýazlyýew N. Gönübek. // Ybraýym şadilli. – A.: Türkmenistan, 1999, 14-nji sah.

⁵ Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. – М.: Наука, 1975, стр. 339.

Türkmen mukamlarynda lad, intonasiýa we mazmun taýdan meňzeşlikler ýokdur. Şol sebäpli, bu sazlyry toplum däl-de, bir žanrly sazlar hökmünde hasaplamalydyr. Ýerine ýetirýän wezipeleri we häsiýeti boýunça türkmen mukamlary gazaklaryň 62 bölümlü «*Akželen*» saz toplumyna ýakyn. Bu toplumda esasy bolup «Küý basy» hereket edýär, ol galan küýleri «özüne çekip alýar». 62 – keramatly sanlaryň biridir, ol adamlarda bar bolan 62 damary hem aňladýar. Şonuň üçin, bu saz toplумы başgaça «*Alpys ýeki tamyrly Akželen*» diýlip atlandyrylýar. Soňra bu toplумыň däbinde Dauletkereý, Kurmangazy, Kazangap ýaly belli sazandalary öz küýleri¹ döredipdirler.²

Gurluş taýdan türkmen dutar mukamlary üç topara bölünýär:

1. Uly bolmadyk üç bölümlü sazlar («Goňurbaş mukamy», «Gök-depe mukamy», «Erkeklik mukamy»);
2. Iki temaly eserler («Şadilli mukamy», «Berkeli çokaý mukamy»);
3. Uly göwrümlü köp bölümlü sazlar («Aýralyk mukamy», «Mukamlar başy»).

Birinji topara girýän mukamlaryň gurluşy birmeňzeş, olar diňe heň, şirwan we soňlama bölümleri öz içine alýar. «Erkeklik mukamymda» soňlamadan başga ähli bölümler bir heňe esaslanýar. Ylmy saz sungatynda *monotematizm* adalgasy bilen belleniýän bu usulyň ulanylmagy halk sazynyň özboluşlylygyny ýüze çykarýar.

Ikinji topara girýän sazlar iki tema esaslanan. Birinji heň doly görnüşde berlip, şirwanda ählitaraplaýyn ösdürilýär. Ikinji heň soňlama bölümden öň girizilýär we umumy ösüşe gapma-garşylyk berýär. Türkmen sazlyrynda seýrek duş gelýän munuň ýaly gurluşlar, goňşy halklaryň instrumental döredijiliginde giňden ýaýrandyr – gazaklarda belli küýşi³ *Kurmangazynyň* iki temaly küýleri dombra sungatynyň iň belent gazanany bolup durýar.

Üçünji topara girýän mukamlar dutarçylyk sungatynda iň ösen eserlere degişlidir. Olaryň has çylşyrymly gurluşynda we inçe ýerine

¹ Gazaklaryň dombra saz guralynda çalyňýan instrumental eserler.

² *Казанган. Акжелен* (Расшифровка А. Раимбергенова). – Алматы: Онер, 1984, стр. 30.

³ Gazaklaryň dombrada ýerine ýetirijisi.

ýetirijilik usullarynda türkmen mukamçylyk sungatynyň özboluşlylygy ýüze çykýar. Bu sazlar öz gurluşynda esasy bölmelerden başga köp sanly giriş we baglaýjy bölejikleri jemleýär.

Türkmeniň dutar mukamlarynyň ýedisinde-de *Kyýamat bölüminiň* ýoklugy bu žanryň aýratynlygy bolup durýar. Gurluşyň gaýtalanmazlygy, mazmunyň çuňňurlygy we emosional taýdan täsirliigi dutar mukamlary umumy türkmen halk sazalarynyň arasynda-da tapawutlandyrylýar. Şol alamatlardan ugur alyp, käbir sazandalar türkmenleriň mukamlarynyň hataryna «Näler göründi», «Hajygolak», «Burnaşak», «Ýandym» we başga-da uly göwrümlü sazlary goşmagy ýöne ýerden däl. Diýmek, türkmen medeniýetiniň däp-dessurynda «mukam» diýen adalga diňe bir žanryň alamaty bolman, eýsem ussatlygynyň, kämilliginiň derejesini hem aňladýar.

Ahal mekdebiniň ýerine ýetirijilik hazynasynda «Mukamlardan» başga «*Gyrklar*» we «*Saltyklar*» atly dutar toplumlary hem bar. «*Gyrklar*» toplumu hem ýedi sany sazdan ybaratdyr: *Garry gyryk*, *Ýandym gyryk*, *Döwletýar gyryk*, *Selbinýaz gyryk*, *Dilim gyryk*, *Keçeli gyryk*, *Mendag gyryk*. Ulaldylan sekunda düzülen «*Gyrklar perdesi*» diýip atlandyrylan lad bu saz toplumyny birleşdirýän esasy aýratynlykdyr.

«*Saltyklar*» toplumynyň häsiýetli aýratynlygy birmeňzeş äheňde (intonasiýada) jemlenen. Eseriň ähli parçalarynda şol bir saz elementi yzygiderli ýaňlanýar. Toplumy açýan birinji saz «*Garry saltyk*» diýip atlandyrylýar. Dürli sazandalar tarapyndan döredilen galan sazlar şol «*Garry saltyga*» esaslanyp düzülen. Bu sazlaryň atlarynda olary döreden ussatlaryň atlary beýan edilen: *Garry saltyk*, *Şyhy bagşynyň saltygy*, *Gulgeldi sazandanyň saltygy*, *Hemra Şyhyň saltygy*, *Amangel-di Gönübeğiň saltygy*, *Gulpak bagşynyň saltygy*, *Mämmedi bagşynyň saltygy*.

Bu toplumlaryň ikisinde-de başlangyç sazyň «*Garry gyrk*» ýa-da «*Garry saltyk*» ady bilen bellenmegi, bu sazlaryň galanlardan has ir dörändigini, soňra olaryň indiki dörediljek sazlara nusga bolup durandygyny görkezýär. «*Mukamlar*» toplumynda munuň ýaly esaslandyryjy wezipäni «*Mukamlar başy*» (ýa-da «*Saryýa*») diýen saz tutýar.

Türkmen dutar sazларында *melizmatika* (ses bezegleri) uly rol oýnaýar. Melizmatik usullar köpdürli bolup, sazyň heňi bilen içgin baglanyşyklydyr. Ynjyk, «näzik» melizmatikanyň köplügi saza akgynlylyk häsiýetini berýär. Ähmiýeti boýunça bu usul käbir ýagdaýlarda tematik derejä ýetýär, emma, köplenç ol öwüşginleýin beýana eýedir.

Dutar sazларыnyň *improvizasiýalaýyn* tebigaty olaryň žanr taýdan häsiýetnamasy bolup durýar. Halk sazларында improvizasiýa tötänleýin döremeýär. Ussat ýerine ýetiriji saz eserini, köp mümkinçilikleri öz içine alýan ulgam hökmünde kabul edýär. Şol mümkinçilikleri dutarçy, sazy improvizasiýa häsiýetde ösdürip, diňleýjilere yzygiderli ýetirip durýar. Improvizasiýa sazandanyň şahsy döredijilik ukybyny ýüze çykarýar we onuň ýerine ýetirijilik ussatlygynyň, biliminiň, zehininiň beýik derejesini açyp görkezýär. Diňleýjiler bolsa her gezek täzeden ýaňlanýan we döredilýän sazларыň şaýady we gatnaşyjysy bolýarlar.

Türkmen halk sazларыndaky *ritmiň* ähmiýeti Gündogar Aziýanyň medeniýetine mahsus bolan ritmik tans esasларыndan düýpgöter tapawutlydyr. Şaşmakomda ritmiň döremegine aruz goşgy düzülişi we tans hereketiniň yzygiderliligi täsir edýän bolsa, türkmen dutar sazларында at çapyşygynyň ritmik gurluşlary çeper beýanyny tapýar. Halk ritmikasynda häli-şindi çalşyp duran metr agdyklyk edýär. Bu ýagdaý takt ulgamy bilen baglanyşkly. Metriň çalşygy ritmiň deň gelýän urgularynda eşidiş boýunça duýlanok, ol diňe ýazuw görnüşinde, taktlary deňlemeginde belli bolýar. Sazandanyň ussatlygy dürli ýerine ýetirijilik usullarynyň, çylşyrymly metroritmik gurluşlaryň ulanylmagynda ýüze çykýar.

Ritm bilen bilelikde, türkmen sazында esasy beýan ediş serişdesi hökmünde saz *heňi* çykyş edýär. Orta Aziýa halkларыnyň saz döredijiligini *monodiýa* (bir sesli) ulgamy häsiýetlendirýär. Fakturanyň (sazyň düzüminiň) ösdürilmegi boýunça saz eserleriniň «ýaşsyny» kesgitlemek bolýar. Faktura dury bolup, sazyň düzümindäki sesler näçe az boldugyça – saz şonça-da gadymdyr. Arhaik sazlarda folkloryň yzlary güýçli bolup, fakturanyň alamatlary az duýulýar.

Halk dutar sazларыnyň derňewi olarda belli bir äheň, lad we ritm meňzeşlikleriň (stereotipleriň) bardygyny görkezýär. Lad taýdan meň-

zeşlilik «Gyrklar» toplumyndan başga-da «Nowaýy» toplumynyň sazларыny baglaşdyrýar. «Saltyklaryň» düzüminde äheň taýdan meňzeşlikler ünsüni özüne çekýär. Sazlaryň köpüsinde äheň meňzeşlikleri applikatura we ritmik ýakynlylygy bilen bile gelýär.

Umuman alanyňda, Gündogar halklarynda milli saz gurallarynyň köpdürlüligine garamazdan, olaryň gurluşyny kesgitleýän adalgalaryň meňzeşligi, taryhda bu halklaryň *etnomedeni umumylygynyň* bardygyny subut edýär. Saz gurallaryň we sazyň mukaddesligi barada gadymdan gelýän düşüňjeler bu halklarda sungatyň iň beýik derejä ýetmegine itergi berdi. Orta Aziýa halklaryna mahsus bolan çarwaçylyk durmuşy bu halklarda, esasan, ýekelikde ýerine ýetirijilik däpleriniň ösmegine we güýçli sazandalaryň döremegine ýardam etdi.

Soraglar we ýumuşlar

1. Dutar toplumlaryň haýsylaryny bilýärsiňiz? Olar Türkmenistanyň haýsy ýerine ýetirijilik mekdebine degişli?
2. Mukamlar toplumyndan başga «mukam» sözi haýsy türkmen sazларыnda ulanylýar?
3. Dutar toplumlaryň haýsysynda halk sazлары lad esasynda baglaşdyrylýar?
4. «Saltyklar» toplumyndaky sazлары birleşdirýän alamat näme?
5. Halk sazларыnda peýdalanylýan meňzeşlikler (stereotipler) barada gürrüň beriň.
6. Orta Aziýadaky žanrlaryň hatarynda türkmen mukamlarynyň tutýan orny barada aýdyp beriň.

15. Halk saz gurallary orkestri

XX asyrdaky türkmen sungatynyň ösmegine uly goşant goşan toparlaryň biri Türkmenistanda Pürli Saryýew adyndaky halk saz gurallary orkestridir. Orkestr ýarym asyrdan gowrak öz işini dowam edip, türkmen halkynyň milli sazларыny täzeçe öwüşginli, köp sesli ýerine ýetirmekde üstünlik gazandy. Halk saz gurallary orkestri türkmen we dünýä kompozitorlarynyň eserlerini Moskwada, Sankt-Peterburgda, Bakuda, Almaatada, Buharada, Daşkentde, Duşanbede we Russiýanyň onlarça şäherlerinde ýaňlandyrdy.

Türkmen sazy ençeme asyrlaryň dowamynda ösdürilip, kämilleşdirilip ýerine ýetirijileriň ýokary derejesine ýetipdir. Milli saz sungatymyzy ösdürmekde zehinli sazandalaryň, dirižýorlaryň tagalla edendikleri üns bererlikdir. 1920-nji ýyllardan başlap Aşgabatda döredilen saz toparlary we okuw mekdepleri saz mirasymyzy täzeçe öwüşginde ösdürmäge uly itergi berdi. 1929-njy ýylda Aşgabatda çeperçilik tehnikumynyň açylmagy aýratyn waka boldy. Ol türkmen halk instrumental sazynyň we onuň täze görnüşleriniň soňraky ösüşinde uly rol oýnaýar. 1930–1931-nji ýyllarda tehnikumda Pürli Saryýewiň ýolbaşçylygynda türkmen halk saz gurallarynyň ansambly döredilýär. Ol on iki adamdan ybaratdy. Oňa dutarçylar, gyjakçylar, tarçylar giripdirler. Ansambl ilkinji halk saz gurallary orkestri saz sungatynyň ösüşine uly goşant goşdy.

Türkmenistanda halk saz gurallary orkestriniň döremegine, 1934-nji ýylda Aşgabat şäherinde ýerleşýän türkmen döwlet sazçylyk uçilişsesiniň mugallymlary, Türkmenistanyň halk artisti Pürli Saryýew hem-de Baku şäheriniň döwlet konserwatoriýasyny tamamlandan soň, Aşgabada iberilen Setrak Tumanýan sebäp boldy. S.Tumanýanyň teklibi boýunça Türkmenistanda ilkinji gezek köp sesli milli orkestr döredilýär. Birinji milli halk saz gurallary orkestri Ýewropa simfonik orkestriň nusgasynda inçe we ýogyn seslerden guralan orkestr bolmalydy. Şeýle saz gurallary bolsa, entek türkmen saz gurallarynyň taryhynda ýokdy. S.Tumanýan dürli saz gurallaryny döretmegiň külkülüne düşýär. Ol azerbaýjan kemençesinde, tarda ezberlik bilen saz çalmagy başaryardy. Şeýle hem onda kompozitorçylyk we saz gurallary ýasamak ukyby bardy.

Orkestriň düzümine *dutarlar*, *gyjaklar* maşgalasyna degişli saz gurallary, taryň we dutaryň esasynda ýasalan täze saz guraly – *üçtar*, şeýle-de kakylp çalynýan *dep* we *nagara* ýaly saz gurallary girýardi. S.Tumanýan saz gurallaryň hemmesinde nota boýunça çalmaklyga ilkinji endikleri öwretmek bilen irginsiz zähmet çekýär. Sazandalaryň arasynda soňra belli sazandalar we kompozitorlar bolup ýetişen Pürli Saryýew, Aşyr Kulyýew, Weli Ahmedow, Geldi Ugurlyýew, Allana-zar Rejebow dagylar bardylar. Ol täze saz gurallary döretmäge we

köne saz gurallary kämilleşdirmäge esasy üns berýär. Orkestre girizilen gyjaklar maşgalasyna degişli bolan prima, sekunda, alt, bas we kontrabas döň bolan üç kirişli gyjakdan tapawutlanýar. Olar Kawkaz halklarynyň kemençesiniň nusgasy boýunça dört kirişli edilip ýasalýar. Ýagny orkestriň seslenişine goýulyk beren üçtar Tumanýan taryndan iki sany halk saz guralynyň – azerbaýjan tarynyň we türkmen dutarynyň esasynda ýasalýar.

S. Tumanýan halk saz gurallarynyň orkestrini döretmek üçin Pürli Saryýewiň kömeginiň zerurdygyny bilýärdi. Öz gezeginde Pürli Saryýew zehinli türkmen oganlaryny saýlap alyp, olara türkmen sazalaryny, gyjak, dutar çalmagy öwretmelidi. Ussatlar tagallalaryny birikdirip, tiz wagtyň içinde ukyply ogan-gyzlary toplamagam, saz gurallarynyň täze nusgalaryny döretmegem başardylar. Dutaryň täze nusgasynda «Üçtar» diýen täze saz maşgalasy döredi. Oňa prima, sekunda, alt, bas, kontrabas, dutar girdi. Gyjagyň maşgalasyna bolsa dört kirişli prima, alt, wiolonçel, kontrabas girdi.

Eksperimental orkestrde sazçylyk tehnikumynyň okuwçylary we radio merkeziniň şatdaky sazandalary zähmet çekipdirler. Arhiwiň şaýatlyk etmegi, şeýle-de orkestriň agzalarynyň ýatlamalary boýunça, repertuar köpdürlüligi bilen tapawutlanypdyr. Orkestriň ýerine ýetirmeginde täzeden işlenen türkmen halk sazlary, awtorlaryň eserleri «Jan Türkmenistan», «Marş», «Pioner», «Zarpçy», «Sary bagşynyň ýadygärligine», «Täjik tansy», «Birinji maý» we beýlekiler ýaňlanypdyr. Orkestriň repertuarynyň üstünde G. Arkelýan, P. Saryýew, T. Suhangulyýew, S. Tumanýan, A. Eýhenwald dagy işläpdirler.

1938-nji ýylyň 23-nji iýulynda Türkmenistanyň hökümetiniň karary bilen filarmoniýa açylypdyr. Filormaniýanyň ýanyndaky türkmen halk saz gurallarynyň orkestri öz işine 1941-nji ýylyň baharynda başlaýar. Halk saz gurallary orkestriniň taryhynda iň wajyp döwür başlanýar. Orkestriň düzümine Aşgabadýň sazçylyk uçilişsesiniň uçurymlary we eksperimental gündogar simfoniki orkestriniň ýaş agzalarynyň bir bölegi girýär (jemi 32 adam). Olaryň arasynda täzeden düzülen, orkestriň esasy düzen Oraz Saryýew, Geldi Ugurlyýew, Çary Täçmämmadow, Şamyrat Gurbannepesow dagy hem bardy.

Olaryň beýleki bir bölegi – meşhur halk sazandalary Pürli Saryýew, Mylly Täçmyradow, Täçmämet Suhangulyýew we beýlekiler, halk saz gurallarynyň ansamblyny düzmek bilen, radio merkezde galýarlar. Orkestriň çeper ýolbaşçylygyna we dirižorlygyna M. Arkelýan bellenýär. Ilkibaşda orkestriň düzümine dutar, gyjak, azerbaýjan tary, gargy tüýdük, dilli tüýdük we buben girýärdi. Orkestriň ýolbaşçysynyň önünde duran wezipeler kyndy. Gysga wagtyň içinde köp sesli täzeden işlenen türkmen halk sazlaryny, rus we daşary ýurt klassykasynyň eserlerini ýerine ýetirmäge ukyply bolan orkestr döretmelidi, orkestr üçin repertuar düzmelidi. Orkestr üçin sazandalary taýýarlamaýy, olara nota sowadyny öwretmelidi. Orkestriň önünde ýene bir mesele durýardy. Ol hem bu täze nusgada dörän dutarlary, gyjaklary çalmagy öwredip, şu saz gurallary üçin ýörite, köp sesli saz eserlerini döretmek meselesidi.

Orkestr ösüşiň önän kyn, yzygiderli ýoluny geçýär. Eýýäm üç ýyldan soň 1944-nji ýylda ol Orta Aziýada giňişleýin konsert programma-sy bilen çykyş etmegi başaýar. Şunuň ýaly üstünlikleri diňe orkestrde işi başaýan guramaklygyň netijesinde gazanyp bolýardy. Bu ýerde esasy hormatyň orkestriň kämilleşmegine uly gyzyklanma bildiren, köp zähmet we güýç sarp eden G. M. Arkelýana degişlidigi gürrüňsizdir.

Türkmen milli saz gurallarynyň orkestrini döretmekde we ösdürmekde, onuň repertuaryna, türkmen hem-de ýewropa kompozitorlarynyň döreden meşhur saz eserlerini girizmekde, orkestriň saz gurallaryny çalyjylarynyň ussatlyklaryny kämilleşdirmekde Türkmenistanyň sungatda at gazanan işgäri Gurban Kulyýewiň, Türkmenistanyň halk artistleri Baýram Hudaýnazarowyň, Annageldi Jülgäýewiň, Baýramdurdy Hudaýgulyýewiň hem bitiren işleri juda uludyr.

Soraglar we ýumuş

1. Halk saz gurallary orkestriniň döreyşi barada gürrüň beriň.
2. Orkestr haýsy kompozitorlaryň eserlerini ýerine ýetiripdir?
3. Şol topara belli türkmen aýdymçylaryndan, sazandalaryndan we dirižýorlaryndan kimler gatnaşypdyr?
4. Geçmişde türkmen saz medeniýetiniň taryhynda köplük bolup ýerine ýetirilýän däpler häsiýetlimidi?

16. Türkmen bagşyçylyk sungaty

Uly sungaty asyrlara ýalkym salan ussat bagşy-sazandalaryň il halar sungaty köplere nusga bolup hyzmat edipdir. Bu ajaýyp sungat atadan oğla, ýagny nesilden-nesle geçip, şeýle hem şägirtlere öwredilip, asyrlaryň dowamynda ýaşap, häzirki günlerimize gelip ýetipdir. Türkmeniň halk bagşylary dilden ýerine ýetirilýän professional aýdym-saz döplerini kemala getirijilerdir. Bagşylar halkyň saz mirasynyň hakyky eýeleri bolupdyrlar, asyl nusgalarynyň ýitmegini ýa-da ýoýulmalaryna ýol bermändirler. Şeýle seresaplylyk bilen kötel ýollardan alnyp çykylan gymmatly saz mirasy, geçmişde bolşy ýaly, türkmen halkynyň şu günki medeni durmuşynda hem ummasyz ähmiýete eýedir. Türkmen bagşyçylyk sungaty ýerine ýetirijilerden ýokary professional ussatlygy talap edýär. Şol maksada ýetmek üçin bagşylaryň ussatlygy häli-şindi kämillige uýgunlaşýar.

Bagşyçylyk sungatynda ýerine ýetirijilikde ussatlyga halypa-şägirt gatnaşyklarynyň esasynda ýetilipdir. Türkmen sazy meşhur bagşy-sazandalaryň telim nesliniň halypa-şägirt döpleri bilen ösdürilip, ýerine ýetirijiligiň ýokary derejesine ýetipdir. Ýaş aýdymçy ýa sazanda hakyky bagşy bolmak üçin, sazandalaryň köp ýyllyk mekdebini geçmeli bolupdyr. Öňki wagtlarda ene-atalar öz çagalaryny halypa tabşyranlarynda, olaryň geljekki ahlak, zähmet hem-de hünär terbiýesini halypanyň üstüne atýandyklaryny mälim edipdirler. Şonuň üçin, halypa ol şägirtlerini öz öýlerinde ýaşadyp, öz çagalarynyň hatarynda eý görüp, hemmetaraplaýyn terbiýe beripdir. Halypa şägirdine saz öwredende, heňleri edil öz halypasyndan öwrenişi ýaly öwredipdir. Haýsy-da bolsa, bir heňiň üstüne goşan zady bar bolsa, ony şägirdine «öz çalşym» diýip görkezipdir. Şeýlelikde, heňler halypadan şägirde, şägirdten ýene bir şägirde geçende asyl durkuny, düýp özenini ýitirmändir.

Dilden geçirilýän okuw tamalanandan soň, halypa şägirdine ak pata beripdir. Pata berlişi barada halk içinde dürli-dürli rowaýatlar bar. Halypa öz şägirdine pata bermeli günini öňünden belläpdir. Oňa golaý we daş ýerlerden aýdym-sazyň muşdaklary, bagşy-sazandalar, ýaşulular ýygnanypdyrlar. Pata beriljek günü uly toýa öwrülipdir.

Şeýlelik bilen, şägirt märekäniň önünde öz ezberligini görkezmäge girişipdir, ýönekeýje heňlerden başlap, uly sazlara aralaşypdyr. Şondan soň, halypasy, märekä ýüzlenip, adamlaryň pikirini bilipdir. Ýaşululardan, bagşy-sazandalardan pata bermäge ýetişipdir diýen kesgitleme alanyndan soň, halypa öz şägirdine ak pata beripdir.

Meşhur bagşy Sahy Jepbarow şeýle ýatlaýar: «Halypa-ussatlaryň yzyny mynasyp dowam etdiriji bolmak milli saz sungatynyň in esasy döp-dessurlarynyň biri hasap edilipdir. Bagşyçylyk sungatyny ele almaklygyň gözbaşy uly islegden we ussat halypadan ybaratdyr. Halypasyz öwrenmeklik ýabany ösýän miweli agaç ýalydyr, halypaly bolan şägirt bolsa ganatlanan ýaly bolýar. Ol halypanyň kömegi bilen gyşarnyksyz ussatlygyň çür depesine çykýar, onuň ellerinde dutaryň owazy täsin seslenişe eýe bolýar. Bu sungaty çagalyk döwründen öwrenip başlamaly.

Gynansagam, men ony giç öwrenip başladym. Kä bir, käte bolsa beýleki ýerine ýetirijiniň saz çalşyna seredip, ony özbaşdak öwrenjek bolup gören görgülerim ýadyma düşýär. Ahyr soňunda, meniň irginsiz gözleglerim Aşgabadýň golaýyndaky Köşi obasyndaky Hally bagşynyň ýanyna alyp bardy we men onuň şägirdi boldum. Hökman bolan endikleri ele alanymdan soň, men öz aýdymlarymyň we sazlarymyň täzeçe ýaňlanyp ugrandygyny duýup başladym. 50-nji ýyllarda maňa ussat bagşylar bilen bile işleşmek bagty miýesser etdi. Men *Oraz Salyrdan, Nazar Bagadan, Garly, Sary bagşylardan* köp zatlary öwrendim. Bagşy ömrüniň bütün dowamynda öz ussatlygyny kämilleşdirýär. Hakyky bagşy bolup ýetişmänkäň, eýýäm garrylyk ýakynlaşyp ugraýar». Sahy bagşy garrylyk barada gürrüň edýärdi, ýöne welin, dutary eline aldygy täsin üýtgeşmeler bolup geçýärdi, sesi söýgüden we hyjuwdan dolýardy.

Öwrenje bagşy-sazandalar ak patany sazyň pirleri we bagşyçylyk sungatynyň howandarларыndan almak üçin, *Baba Gammar we Aşyk Aýdyň* ýaly meşhur şahslaryň guburlaryna zyýarat edipdirler. Köplenç, halypalar şägirtler bilen Ýolötendäki Baba Gammaryň ýa-da Köneürgençde ýerleşýän Aşyk Aýdyň Piriň ýadygärliklerine baryp, şol ýerde ak pata beripdirler. Rowaýatlara görä, sazyň güýçli howan-

darlary keramatly gümmeziň ýanynda ýatýan zyýaratçylaryň düýşüne girip, pata berýärler. Keramatlylaryň patasyny almak üçin teniň päk, ýüregiň arassa bolmalydyr. Aşyk Aýdyň Piriň we Baba Gamma-ryň gümmezlerine pata almak arzuwy bilen barýan zyýaratçylar ala owlagy gurban etmeli bolupdyrlar. Zyýaratçylaryň arasynda «Owlagyň sesi güýçlüräk, keramatlylar ony gowy eşiderler» – diýen pikir saklanýar.

Halypa bagşydan şagirtleriň tälim alyş däbi «Nejep oglan» des-sanynda şöhlelendirilendir. Dessanda ussat bagşylaryň öz şagirtlerine diňe bir aýdym-saz öwretmek bilen çäklenmän, olara ahlak terbiýesi-ni-de berendikleri görünýär. Aşyk Aýdyň pir Nejebe pata bermezin-den ozal, ony gowy synagdan geçirýär. Diňe şondan soň Aşyk Aýdyň Nejebe «Ýoluň ak bolsun, baran ýerinde ýurt alarsyň» diýip, pata ber-ýär. Halypa-şagirt däpleri şu günki günde-de biziň ýurdumyzda do-wam edýär. Soňky wagtlarda aýdym-sazyň muşdaklary Aşyk Aýdyň Piriň ýadygärliginde medeniýet baýramçylygyny geçirýärler.

Türkmenistanyň ähli künjeklerinde ýaýran bagşyçylyk sungaty, her ýerine ýetirijilik ýolunyň çäklerinde diňe şol ugra mahsus bolan ýerli alamatlaryny özünde jemleýär. Bu alamatlar ýerine ýetirijilik usullarynda, sazandarlyk edýän saz gurallarynda, heň toplumlarynyň düzüminde hem ýüze çykýar. Türkmen halk saz medeniýetinde asyrla-ryň dowamynda bagşyçylyk ýollarynyň birnäçesi döredi. Olar: «Ahal ýoly», «Salyr-saryk ýoly», «Ýomut-gökleň ýoly», «Çowdur ýoly» ýaly bagşyçylyk ýollarydyr. Ýeke-täk «Damana» ýoly diýen ugur ýer-ýurt adyny aňladypdyr. Häzirki zamanda bagşyçylyk ýollaryna Ahal, Mary, Daşoguz, Lebap, Balkan ýaly ýer-ýurt atlary hem goşulyp ugrady. Irki bölünşiğiň häsiýetleri dürli ýollaryň sazandalarynyň rep-tuar baýlyklarynda we ýerine ýetirijilik usullarynda şöhlenenme tapýarlar. Nätanyş bagşyny eşideniňde, eýýäm onuň haýsy mekdebe degişlidigini kesgitlemek bolýar. Şonuň bilen bilelikde, dürli bag-şyçylyk ýollarynyň aýdymlyary saz bilen sözüň gatnaşygy hem-de gurluş aýratynlyklary babatda bir-birine meňzeşdirler. Türkmen halk aýdymlyary dutar bilen gyjak, şeýle-de Mary sebitlerinde tüýdügiň sa-zandarlyk etmeginde ýerine ýetirilýär.

Ahal bagşylarynyň aýdymlary giň gerimli giriş sazlary bilen başlanýar. «Teşnit», «Ak ýüzli Maralym», «Baga seýle», «Näzli ýar», «Babajyklar», «Gelinler» ýaly birgiden çeküwli aýdymlar bu ýoluň meşhur aýdymlarydyr. Damana ýolunyň aýdylyş däpleri bagşyçylyk sungatynda aýratyn şaha hasaplanylýar. Damana bagşylarynyň aýdym aýdyş aýratynlyklary dem almalaryň giňligi, ses beýikligi, jukguldylara, bokurdak gaýnatmalaryna we nagmalara baýlygy bilen tapawutlanýar.

Günorta-günbatar sebitleri üçin (Mary, Lebap) labyzly, ýaýbaňlanyp aýdylýan stil häsiýetlidir. Bu ýollaryň aýdym-saz eserlerini tüýdük ýerine ýetirijilik sungaty bilen ýakyn baglanyşyk tapawutlandyrýar. Tüýdügüň sazandarlyk etmeginde aýdymlary ýerine ýetirýän bagşylar «ýanamaçy» diýlip atlandyrylýar. Ýanamaçy bagşylaryň sungaty özboluşly labyzlylygy, owazlylygy, ýerine ýetirijilik usullarynyň çylşyrymlylygy bilen tapawutlandyrylýar. Bu ýollarda epik döredijiligiň ugurlaryna hem duş gelmek bolýar.

Günbatar Türkmenistanyň (Balkan) wekilleriniň aýdylyş stili ni çalt depginlilik we özboluşly ritmik ýitiligi häsiýetlendirýär. Heň öwrümlerini çekräbiräk, sesleri sandyadybyrak aýtmaklyk bu ýolda ýörgünli ulanylýar. Demirgazyk Türkmenistan (Daşoguz) epiki ýerine ýetirijiligiň merkezidir, bu ýoluň aýdymçylary ilki bilen dessançy bagşylar hökmünde tanalýar.

Türkmen sazyny öwreniji *Akmuhammet Aşyrow* bagşyçylyk ugurlary–ýollaryny şeýle tertipde kesgitleýär:

1. *Saryk ýoly*: Kör Gojaly bagşy, Golak bagşy, Çolak bagşy, Jepbar bagşy, Gurban bagşy, Garly bagşy, Nobat bagşy, Ödeniýaz Nobatow we başgalar.
2. *Salyr ýoly*: Nobatnyýaz bagşy, Soltannyýaz bagşy, Anna bagşy, Oraz Salyr, Muhy bagşy, Ketde bagşy we başgalar.
3. *Ýomut ýoly*: Nazar Baga, Pälwan bagşy, Goç bagşy, Öre Şyh, Atabaý bagşy, Sapar Süýrentgi, Ilaman Anna, Baýar Baýram we başgalar.
4. *Teke ýoly*: Agajan bagşy, Oglan bagşy, Ýegenoraz bagşy, Hydyr bagşy, Annaesen bagşy, Girman bagşy we başgalar.

5. *Ahal ýoly*: Sary bagşy, Hally bagşy, Şükür bagşy, Amangeldi Gönübekow, Sahy Jepbarow, Orazgeldi Ylýasow we başgalar.
6. *Damana ýoly*: Durdy bagşy, Halmyrat bagşy, Hojamyrat bagşy, Begmyrat bagşy, Dostaly bagşy, Baýramaly bagşy, Gazak Garaýew, Mämmet Hallymämmadow we başgalar.
7. *Ärsary ýoly*: Öwlüýäguly bagşy, Ärdäne bagşy, Kyrkar bagşy, Musdak Aýmedow, Juma Wellekow, Wellek Gubalyýew we başgalar.
8. *Çowdur ýoly*: Ynak bagşy, Mämmedanna bagşy, Jumamyrat bagşy, Kürt bagşy, Palta bagşy we başgalar.
9. *Gökleň ýoly*: Haýytoglan bagşy, Allanur bagşy, Çowdur kör, Wary Aýjanow, Hangeldi Aýjanow, Nurberdi Gulow we başgalar.
10. *Alili ýoly*: Çary bagşy, Gylyç bagşy, Magtymguly Garlyýew we başgalar.

Ýerine ýetirijilik hazynasy boýunça bagşylaryň sungaty tirme we dessançylyk ugurlara bölünýär. Tirmeçi bagşylaryň sungaty Türkmenistanyň ähli künjeklerinde ýaýran. Olaryň repertuary Magtymguly, Mollanepes, Kemine, Zelili, Seýdi, Mätäji ýaly türkmen nusgawy şahyrlarynyň goşgularyna düzülen aýdymlary, şeýle-de dessan aýdymlary öz içine alýar.

Dessançy bagşylaryň döredijilik hazynasy uly epiki eserlerden düzülen. Bu eserlere «Şasenem-Garyp», «Nejep oglan», «Ýusup–Ahmet», «Babaröwşen» ýaly halk dessanlary, şeýle-de «Harmandäli», «Arap Reýhan», «Bezirgen», «Kyrk münler», «Kempir», «Öwez getiren» ýaly «Görogly» eposynyň şahalary degişlidir.

Türkmen bagşylarynyň repertuary mazmun taýdan dürli bolup, watansöýüjilik, taryhy, söýgi-lirik, degişme-satirik, ahlak we öwüt-nesihat äheňleri teswirleýän toparlara bölünýär. Söýgi duýgularyny ýetirmek üçin bagşylar, söýgi keşpleri bilen deň derejede tebigatyň gözelligini («Meňzär bagyň gülüne», «Saba boldy», «Torgaý guşlar», «Seýle gideli») we gelin-gyzlaryň gözelligini wasp edýän – («Owadan gelin», «Gözleriň», «Zülpüň», «Söwdügim», «Ogulmeňli», «Maýagözel», «Dilber», «Ak ýüzli Maralym») aýdymlardan peýdalanyp-

dyrlar. Bagşylaryň repertuarynda dini mazmunly aýdymlar – aýratyn orun eýeleýärler.

Bagşylaryň repertuarynda pelsepe mazmunly aýdymlar aýratyn ähmiýete eýedir, olaryň aglabasy Magtymgulynyň goşgularyna düzülipdir. Bu şahyryň şygyr eserleriniň giň köpçüligе ýaýramagy bilen, türkmen bagşylarynyň sungaty dessançy we tirmeçi diýen toparlara bölünip başlaýar, diýen çaklama bar.¹ «Türkmen şahyrynyň eserleriniň köpüsi okamak üçin däl-de, eýsem aýdym edip ýerine ýetirmek üçin niýetlenendir. Magtymguly öz goşgularynda halkyň arzuw-isleglerini beýan etmek bilen, onuň bilen diňe aýdymyň, bagşylaryň dili bilen gürleşip bilipdir».² XVIII asyrdа öz ajaýyp şygyrlary bilen türkmen edebi diliniň düýbünü tutan beýik akyldar şahyr şygyr äleminde birgiden täze žanrlaryň, täze görnüşleriň döremegine we kämilleşmegine giň ýol açdy. Onuň döreden şygyrlarynyň aglabasy bagşyçylyk medeniýetimiziň ebedilik hemrasy boldy. Türkmen bagşylary Magtymgulynyň ýüzlerçe goşgy setirlerini ýatdan bilýärler.³

Dünýä belli şahyrlaryň biri hem *Garajaoglandyr*. Onuň ömri we döredijiligi barada saklanan maglumatlar az, emma şu güne çenli onuň ajaýyp şahyrana döredijiligi bize gelip ýetdi. Garajaoglan Türkmen topragynda doglup, türkmeniň terbiýesi bilen önüp-ösendigini goşgularynyň türkmen dilinde, türkmen ruhunda sözleşşinden hem görse bolýar. Şahyryň aýdym-sazdan hem baş çykarandygyny, türkmen dutary bilen sözleşendigini onuň goşgularynyň käbir setirlerinde öz beýanyňy tapýar. Köp asyrlaryň dowamynda Garajaoglanyň döredijiligi türkmen halk bagşy-sazandalaryny ajaýyp aýdym-sazlary döretmäge joşdurýardy. Garajaoglanyň eserlerine döredilen aýdymlar halk aýdymlaryna öwrülip, belli-belli bagşylar tarapyndan uly höwes bilen ýerine ýetirilirdi. Bagşylardan Garly bagşy, Nursähet Halsähedow, Ödeniýaz Nobatow, Giçgeldi Amanow, Sahy Jepbarow, Oraz-

¹ Гуллыев Ш. Искусство туркменских бахши (Основы музыкально-поэтического строения). – А., 1985, стр. 27.

² Поцелуевский А. Метрика произведений Махтумкули. // Махтумкули. – Ашхабад: Туркменистан, 1960.

³ Гуллыев Ш. Махтумкули и искусство бахши. // Махтумкули и туркменское искусство. – А., 1984.

geldi Ylýasow ýaly meşhur ýerine ýetirijileri mysal hökmünde getirmek bolar.

Şahyr öz goşgularynda türkmen halkynyň ähli durmuş taraplaryny şöhlendirýär. Ol Watanyndan aýra düşensoň, Watanyň waspyny, tebigatyň gözelligini, söýgi duýgularyny öz eserlerinde beýan edipdir. Garajaoglanyň döredijiliginde Watana, söwer ýara bolan söýgi temasy hem çuňňur beýan edilipdir. Garajaoglan ýaryndan jyda düşüp, ýurduny terk edip, aýralygyň agyr derdini daglar-daşlar bilen, özüniň sazy bilen paýlaşýar. Ol:

«Indi ýetim galdym gyryk saz bilen,
Ah çekdik-de tütär dumanym daglar» –

diýip, gamgyn sazy bilen ikiçäk galandygyny aýdýar.

Garajaoglanyň «Gara göz», «Saçlaryň gara dälmidir» atly goşgulary kämil aýdymlara öwrülip ençeme asyrlaryň dowamynda halypa-bagşylaryň saz hazynasynda saklanyp gelýär. Türkmen halk sazларыnyň arasynda «Gyrmyzy» sazynyň hem Garajaoglan şahyryň «Gyrmyzy» goşgusy bilen baglanyşygynyň bardygyny aýtmak gerek.

Häzirki zamanamyzda türkmen nusgawy şahyrlarynyň goşgularyna saz eserleri döretmek däbi dowam edýär. Şu günki günde bu ajaýyp eserler türkmen saz medeniýetinde gymmatly bezegleriň biri bolup durýar. Şonuň bilen bilelikde, nusgawy şahyrlaryň döredijiligi aýdym-saz sungatynyň professional kompozitorlaryň ünsüni hem özüne çekýär. Bu babatda Türkmenistanyň belli kompozitorlary Nury Halmämmedowyň, Çary Nurymowyň, Rejep Allaýarowyň, Baýram Hudaýnazarowyň Magtymgulynyň, Mollanepesiniň, Garajaoglanyň goşgularyna düzülen wokal toplumlaryny ýatlamak gerek.

Sorag we ýumuşlar

1. Türkmen bagşyçylyk sungatynda halypa-şägirt gatnaşyklaryny suratlandyryň.
2. Bagşyçylyk ýollary barada gürrüň beriň.
3. Tirme aýdym aýdýan bagşylaryň repertuaryny häsiýetlendirin.
4. Dessançy bagşylaryň ýerine ýetirijilik hazynasyna haýsy eserler girýär?
5. Halk aýdymlarynda nusgawy şahyrlaryň tutýan ornuny aýdyp beriň.

17. Halk aýdymlarynyň žanr we gurluş aýratynlyklary

Türkmen bagşylarynyň repertuary žanr we gurluş taýdan dürli-dürlüdür. Bu ýere dutarda, gyjakda we tüýdükde ýerine ýetirilýän, ýokary kämillige ýeten, halk aýdymlary girýär. Ýerine ýetirijilik usullarynda, repertuarynda, aýdymlaryň lad we äheň esaslarynda ýüze çykýan dürli bagşyçylyk ugurlarynyň alamatlary halk ýerine ýetirijileriň sungatyny özboluşly öwüşginler bilen baýlaşdyrýar. Nätanyş bagşynyň sesinden eýýäm onuň haýsy mekdebe degişlidigini kesgitläp bolýar.

Şonuň bilen bilelikde, dürli ýollaryň aýdymlarynda sazyň sözleri bilen gatnaşygynda, metroritm we gurluş aýratynlyklarynda ýüze çykýan meňzeşlikler köpdür. Halk aýdymlarynyň heňi diňe bir aýry-aýry sesler däl-de, eýsem äheň gurluşlar, ritmik birleşikler, heňler, öwrümler, jümleler arkaly ýatda galýar. Halk sazynyň her bir ýerine ýetirilişi gaýtalap bolmajak äheň wariantydyr. Ol döredijilik ulgamynda giň mümkinçilikleri açyp, saz keşpleriň döremeginde çeperçilik ähmiýetini nygtaýar, sazyň ýerine ýetirilmeginde eşidişiň güýçli täsirini kesgitleýär.

Türkmen şygryýeti goşgy gurluşynyň dürli görnüşlerine baýdyr: mesnewi, gazal, rubagy, goşgy (ýa-da murapbag). Goşgy düzmekde «*Barmak*» we «*Aruz*» diýen ulgamlaryň peýdalanylmagy türkmen poeziýasynyň tapawutly aýratynlygy bolup durýar. Türkmen halk aýdymlarynda şahyрана ulgamlaryň ikisi hem utgaşdyrylýar.

Sillabiki gurluşly «*Barmak*» ulgamy her bendiň her setirindäki bogunlaryň sanynyň hasabyna esaslanan. Türkmen şygryýetinde sillabiki ulgamynda 7, 8, 11, 15 bogunly ölçegler duş gelýär.

Uzyn we gysga bogunlaryň gezekleşmegine esaslanan goşgy düzüş ulgamy «*Aruz*» diýen ada eýe bolýar. Bu gadymy ulgam önler arap edebiyatynda ulanylyp, ýuwaş-yuwaşdan Orta Aziýanyň türk dilli halklarynyň edebiyatynda ornaşdyryldy. Türkmen şygryýetinde aruz goşgy düzüliş ulgamynyň kanunalaýyklyklary döp bolan goşgy düzülişine ýakynlaşdyryldy. Muňa köp derejede Magtymgulynyň goş-

gulary ýardam edipdir. Şahyr öz eserlerinde aruz kadalaryny türkmen folkloryna mahsus bolan ritmik aýratynlyklar bilen bile peýdalanýar.

Halk aýdymlarynyň köpüsi bentleýin görnüşde düzülendir. Saz sungatynda bentleýin düzülen görnüş iň gadymy hem-de ýörgünli gurluşlaryň biri bolup durýar. Bu gurluşda şol bir saz bent tekstiň çalyşmagynda birnäçe gezek gaýtalanýar. Bentleýin gurluş *gaýtalamaly* we *gaýtalamasyz* görnüşli bolup biler. Bent gurluşly aýdymlar üçin heňň gysgalygy we anyklygy häsiýetli. Gaýtalamaly aýdymlarda bent bilen gaýtalamanyň arasynda gapma-garşylyk girizilen. Ol dürli serişdeler arkaly gazanylýar (depgin, lad, ritm, heň). Gaýtalamada özbaşdak bölüm bolan ýagdaýynda tapawut onuň bent bilen gapma-garşylygynda has aýdyň ýüze çykýar.¹

Bagşylaryň aýdymynda, köplenç, 2–4 sany bent ulanylýar, olar goşgynyň düzülişine laýyklykda iki, dört, baş we ondan hem köp goşgy setirlerinden ybarat bolup biler. Aýdymda bentler bir-birlerinden tapawutlandyrylyp, özbaşdak bölümleri emele getirýär.

Bendiň göwrümi ony emele getirýän saz düzümleriň – *heň-setirleriň* sanyna baglydyr. Gysga setirli aýdymlarda (goşgy, murapbag) heň-setir jümläniň wezipesini ýerine ýetirýär. Şonda iki sany heň-setir birleşip, sözlemi, iki sany sözlem – *period görnüşli* bendi emele getirýär. Çylşyrymly bentlere düzülen aýdymlarda (gazal, muhammes) heň-setir sözleme ýakynlaşýar.

Bagşynyň aýdýan aýdymlarynyň gurluşynda gaýtalama usuly esasy orun tutýar. Orta Aziýa halklarynyň ýerine ýetirijilik tejribesinde gaýtalama usuly sazyň esasy täsir ediş serişdesi bolup hyzmat edýär. Pikir gaýtalansa, onuň çeperçilik serişdeleri we gurluşy aňsat kabul edilýär, olaryň ähmiýetliligi güýçlendirilýär. Gaýtalanany pikir doly ýa-da doly bolmadyk derejede şol bir pikirdir, emma halk ýerine ýetirijisi gaýtalanany parçalaryna käbir täze ösüş öwüşginlerini girizýär. Halk sazalarynyň raşfrowkalarynda (nota geçirilen nusgalarynda) şunuň ýaly täzelenme aýratynlyklar notada, köplenç, görkezilmeýär.

Bagşylaryň aýdymlarynda esasy bentler bilen bilelikde işlenilme häsiýetli «*juk-juk*» we «*hümlemek*» ýaly bölekler hem ulanylýar. Köp

¹ Анализ музыкальных произведений. – М.: Музыка, 1988, стр.121.

ýagdaýlarda olar özbaşdak bölüm hökmünde çykyş edýärler («Kiçi», «Apat», «Aslym»). Göwrümi boýunça bu bölümler dürli-dürlüdir. Eserlerde olar diňe goşmaça gurluşlar hökmünde hyzmat edýärler, sebäbi olarda tekst hökmünde goşgularyň doly setirleri däl-de, leksiki manyny bermeyän sözler, dürli hili ýüzlenmeler, aýry-aýry sözler we ses bezegleri ulanylýar. Bu gurluşlary özboluşly gaýtalamalar hökmünde hasaplamak bolýar. Sazşynaslyk tejribesinde bu gurluşlar «*aleksik* (leksiki däl) *gaýtalamalar*» diýen adalga bilen bellenilýär.¹

Leksiki däl gaýtalamalar bagşy ugurlarynyň ählisinde bar. Olarda aýdymçy bokurdak bezegleriň üsti bilen özüniň ýerine ýetirijilik ussatlygyny görkezýär. Şular ýaly gaýtalamalaryň wezipesi – kalbyňy owadan sazlaşyklar bilen doldurmakdyr, ses ussatlygyny görkezýän usullar başga halklara hem mahsus. Türkmen aýdymalarynda olar, köplenç, iň soňky bendiniň saz materialynda improwizasiýa görnüşde ýerine ýetirilýär («Ýar derdiňden»).

Aýdymlaryň köpüsinde bu bölümlere aýratyn emosional agram düşýär («Balsaýat», «Gözleriň»). Leksiki däl sözler diňe improwizirlenen gaýtalamalarda däl-de, eýsem bendiň özünde hem gabat gelip biler («Balsaýat», «Baba Röwşen»). Umuman, jukguldama bölümler bagşyçylyk sungatynyň saz şekillendiriş serişdelerine degişlidir.

Türkmen halk aýdym-sazlarynda ulanylýan *kulminasiýa* sözünüň manysy ýewropa saz sungatyndaky adalga bilen deň däl. Ýewropada kulminasiýa sözi (latyn dilinde *culmen*, *culminis*) «sazyň belentligi boýunça iň ýokarky nokady» aňladýar. Türkmen aýdym-sazlarynda kulminasiýa bölümlerine *Şirwan* diýilýär. Gadymdan gelýän bu adalga diňe heňiň belentlik derejesini däl-de, sazyň täsirlilik dartgynlygyny aňladýar. Ýewropa sazlary bilen deňeşdirende, aýdymyň kulminasiýasy esasy daýanç tonundan ýokarsynda hem aşagynda ýerleşip biler. Tessitura taýdan ýerleşişine görä, bu bölümleri «*pes kulminasiýa*» ýa-da «*beýik kulminasiýa*» diýip atlandyrmak bolar.

Kulminasiýadan soň emele gelýän çykyş sazdaýy ösüşiň dartgynlygyny peseltmäge gönükdirilen. Türkmen halk sazyna (heň ul-

¹ Байгаскина А. Эволюция стихотворных размеров и логика развития музыкальной формы казахской народной песни. // Проблемы музыкального фольклора народов СССР. – М.: Музыка, 1973, стр.29.

gamyna) kulminasiýanyň we çykyşyň bitewüligi, sazyň akgyňly peselýän hereketi mahsusdyr. Áýdymyň *jemleýji bölümi* aşaky perdelerde ýerine ýetirilýän wokal bezeglerden doludyr. Bu bölümde bagşynyň kämilligi we ussatlygy doly ýüze çykarylýar.

Áýdymyň kulminasiýasyny melodikanyň ösmeginde, şeýle hem eseriň umumy gurluşynda kesgitlemek bolar. Eger dört bentli áýdymda üç sany bent meňzeş bolup, dördünjisi tapawutlansa, şol bent áýdymyň kulminasiýasy bolup durýar. Şol sebäpden, kulminasiýalaryň *başlangyç*, *aralyk (orta)* we *jemleýji* görnüşleri bardyr. Bu aýratynlyk diňe gündogar sazlaryna mahsusdyr (ýewropa sungatynda kulminasiýa saz formasynyň dörtdeň üçünji böleginde ýerleşýär we saz ösüşiniň iň beýik nokadyny aňladýar).

Bagşylaryň áýdymlarynda kulminasiýa eseriň başynda we sonunda, ýokarky we pes derejede bolup biler. Şonuň üçin, ol iki tarapdan – umumy gurluşda ýerleşşi we tessitura beýikligi boýunça kesgitlenilýär.

Tessitura taýdan bagşylaryň áýdym repertuary üç sany topara bölünýär:

1. *Başlangyç (muhanne)* áýdymlar çykyşyň başynda pes registrde, kwarta-kwinta diapazonyň çäklerinde, aram depginde ýerine ýetirilýär.
2. *Orta düzgündäki («ortatap»)* áýdymlar dinamiki we registr babatda has giňdir; olar dürli görnüşleri bilen tapawutlanýar, áýdymlaryň saz taýdan ösüşü dürli hereketleri öz içine alýar.
3. *Jemleýji (şirwan, çeküwli)* áýdym tessitura we joşgun taýdan iň belent derejesinde ýerine ýetirilýär.

Bagşylaryň áýdymlaryny häsiýetlendirmekde *heň-tema (nama)* düşünjesini girizmek zerur. Bilşimiz ýaly, halk áýdymlary belli heňlere (*namalara*) sanalýar. Bagşylaryň arasynda dürli goşgulary şol bir saza sanamaklyk däbi häzirki wagta çenli ýaýran usullaryň biridir. Umuman, Türkmenistanyň bagşyçylyk mekdeplerinde 200-e golaý namalar (heň-temalar) bar, şol bir wagtyň özünde, umuman halk áýdymlarynyň sany müňden hem köpdür (ýerli görnüşleri goşmak bilen).

Bagşylaryň ýerine ýetirijilik hazynasynyň aglaba bölegini onuň öz halypasyndan öwrenen áýdymlary düzýär. Diňe halypa bagşy dere-

jesine ýeten sazanda täze aýdymlary täze heňlere sanamaga ygtyýarlydyr. Şol aýdymlaryň heňlerini bagşy dāp bolup gelýän «arhiwinden» saýlap alýar. Bu aýratynlyk hem dessançy, hem-de tirme bagşylaryň sungatyna mahsus. Tejribeli bagşy çykyşyň dowamynda şol bir sazy iki gezek gaýtalamaz. Şeýlelikde, halk aýdymlarynyň ýerine ýetirilişi türkmen bagşylaryndan uly ussatlygy, zehini talap edýär.

Her aýdymyň ýerine ýetirijilik taýdan tapawutlanýan öz ornyna bardyr. Dutaryň belli bir perdelerinde ýerine ýetirilýän aýdymlaryň toparlaryna **oba** diýilýär.¹ Türkmenistanyň halk bagşysy Ödeniýaz Nobatowyň aýtmagyna görä, türkmen halk aýdymlarynyň hazynasyny 14 sany oba düzýär:

Birinji oba	Ikinji oba	Üçünji oba	Dördünji oba	Bäşinji oba	Altynjy oba	Ýedinji oba
Oýan	Garybym	Nowaýy (14 sany görnüş)	Dilber	Natuwan eýlär	Çarhybet	Piala
Çoh derde goýan ýarym	Pelek ömrüm	Aýryldym	Maru-Şahu-Jahan	Aga-begler	Sen-sen	Saba bilen
	Çykdyň güller	Nowaýynyň düşürimi	Döndi	Gyryklar	Meňli hanym	Hany sensiň
	Karar oldum	Bir zaman goýgun (Ýarym garasa)	Gözleriň			Ýaranlar
	Halyndan gara gözliniň	Sallanan gözəl				Ezizim
	Aý peri	Körpe guzy				
	Gardaşym	Azady kyl				
	Begler	Hemraýym				
		Bir peri				

¹ Kurbanova D. The singing tradition of the Turkmen epic poetry. // The oral epic: performance and music. – VWB-Verlag für Wissenschaft und Bildung, 2000, 111–128.

Sekizinji oba	Dokuzynjy oba	Onunjy oba	On birinji oba	On ikinji oba	On üçün-ji oba	On dör-dünji oba
Ýedi manzar	Jygaly	Söýgülim	Geldiňmi	Gazal heň (Ene, men Garybam)	Teşnit	Ýoluksa
Söýgüli jenan (Bäri gel)	Leyli gelin	Heserli	At çapar	Nalyşyň seniň	Haýyt ýykan	Görünmez
Ol ýylan	Gözelim	Düşmüş	Allaga tabşyrdym	Garry han	Kän güldi	Sel-binýáz
Ýadyma düşdi	Torgaý guşlar	Ogulbeg	Ýaşylbaş	Kiçi		Bidert ýarym
Nowgül	Hajygolak	Bar eken	Gyz mämeleriň	Näzliniň		Han ogul Meňli
	Öltürer			Salamym-ny		Hoş gal indi
	Aslym gelmedi			Aýjemal		Kim biler
	Owadan gelin			Şirmaýy darak		Öwezim
	Amman-amman			Şalar bilmez		Balsayat
	Saltyk			Näzliniň		Köne güzer
	Şelepli durna					Gaýry şirwan

Halk aýdym-saz däpleriniň ösüşleri biziň günlerimizde-de dowam edýär. Türkmeniň durmuş şertleriniň özgermesi milli ýerine ýetirijilik sungatyna-da uly üýtgeşmeler getirdi. Indi halk aýdym-sazlary ýeke bir dutarda däl, eýsem ansambllarda-da, tutuş orkestr üçin täzeden işlenmelerde-de ýerine ýetirilýär. Dürli saz gurallary üçin

niýetlenip döredilýän häzirkî zaman saz eserleri biziň şu günlerki hakykatymyzy şöhlendirýärler. Olarda, edil ozalkylar ýaly, halkyň hakyky duýgularyny, onuň geljege bolan ynamyny we bagt hakdaky arzuwlaryny beýan etmeklik belent däp bolup gelýär.

Ýumuşlar

1. Gündogar poeziýasynda ulanylýan aruz we barmak şygyr düzüliş ulgamlary barada aýdyp beriň.
2. Bagşyçylyk sungatynyň kemala geliş ýoluny suratlandyryň.
3. Halk aýdymlarynyň gurluşlary barada gürrüň beriň.
4. Aýdymlaryň haýsy bölümi bagşynyň ussatlygyny has anyk ýüze çykarýar?
5. Bagşyçylyk sungatynda ulanylýan heň-tema diýen adalgany düşündiriň.
6. Halk aýdymlarynyň obalara bölünişigi barada gürrüň beriň.

18. Türkmen halkynyň epiki döredijiligi

Epiki döredijilik dünýäniň ähli halklaryna mahsus sungat (*epos* – grek sözi, ol görnükli wakalar hakda halk rowaýatlaryndan alnyp, hamala bolup geçen zat hökmünde ertekiçiler we rowaýat aýdyjylar tarypyndan ýatlanýan hem-de goşgy we kyssa bölümleri özünde jemleýän uly göwrümlü gadymy hekaýaty aňladýar). Dünýä belli epiki eserleriň süžetleri, köplenç, taryhy çeşmelerden ugur alyp, olar dünýäniň döreýşini we Hudaý bilen adamlaryň gatnaşygyny görkezip, daglara, tokaýlara, derýalara at dakylşyny beýan edip, durmuşyň ajaýyp pursatlaryny çeperçilik bilen şöhlendirýärler. Bu sungata Gomeriň «*Odisseyä*» we «*Illiada*», Wergiliniň «*Eneida*» atly gadymy grek we rim şahyrlarynyň poemalary, rus halkynyň *bylinalary*, hindileriň «*Mahabharata*» we «*Ramaýana*», skandinawlaryň «*Kalewala*», eýranlylaryň «*Şanama*» eserleri, günbatar ýurtlarynyň balladalary we «*Nibelung barada aýdymlary*», Pälwan Gilgames baradaky türki dilli halklaryň eposy, Töwrat, ýapon we afrika halklarynyň münlerçe epiki eserleri degişlidir. Olarda halkyň döreýşi, dili, dini we döwleti bilen baglanyşykly gadymy rowaýatlar ýüze çykýar.

Türkmen eposlary köp asyrlaryň dowamynda döredilip gelnippedir. Biziň zamanamyzdan öňki asyrlarda Orta Aziýanyň çäklerinde oturymly ilaty bolan *Baktriýa*, *Margiana*, *Sogdiana*, *Horezm* ýaly medeniýetli döwletler dahlar, massagetler, alanlar ýaly göçüp-gonup ýören çarwa taýpalar bilen serhetdeş bolupdyrlar. Ol halklardan edebi ýadygärlikler saklanyp galmandyr. Ýöne massagetleriň we beýleki skif taýpalarynyň rowaýatlarydyr hekaýatlary biziň günlerimize gelip ýetip, türkmen edebiýatynda şöhlelenme tapypdyrlar.

Dürli wagtlarda Orta Aziýanyň çäklerinde göçüp-gonup ýören türkmen, gazak, özbek, garagalpak, azerbäýjan, türk halklarynyň emele gelşine gatnaşan taýpa-tireler ähmiýeti boýunça tapawutlanýan ençeme döwlet birleşikleri döredipdirler. Bu halklarda bolup geçýän içki duşmançylykly söweşleri gahrymançylyk eposynyň emele gelmegine getiripdir. Şol döwürlerden başlap Orta Aziýanyň sebitlerinde ähli türki dilli halklara mahsus bolan «Görogly», «Alpamys», «Koblandy», «Ýedige», «Manas» ýaly gaýduwsyz batyr pälwanlar hakyda ägirt uly epiki eserler, şeýle hem bir taýpanyň çäginde ýaýran kiçi göwrümlü rowaýatlar döredilipdir.

Oguz-türkmen taýpalary özleriniň gahrymançylykly wakalary beýan edýän, şöhlelendirýän rowaýatlary döredip, bu edebiýata «Oguznama» diýip at beripdirler. Wagtyň geçmegi bilen, epiki rowaýatlar bir ýygynada birikdirilip, «Gorkut atamyň kitaby oguz taýpalaryň dilinde» diýen ady alypdyrlar. Gorkut ata türki eposyň diňe bir esasy gahrymany bolman, onuň baştutany hem bolupdyr. Türki dilli halklaryň arasynda ýaýran rowaýatlara görä, Gorkut (*Horhut*) porhançylyk däplerini bilýän keramatly gojadyr. Ol dünýä sazyň güýjüni we gudratyny açan şahsdyr. Adamlara kömek berýänligi üçin, keselden açýanlygy üçin oňa ölümi özi dileýänça bu dünýäde ýaşamaga rugsat berildi. Şu güne çenli sazandalar Gorkut atany Baba Gammar we Aşyk Aýdyň Pir bilen bilelikde sazyň hökümdary we hemaýatçysy hökmünde hasaplaýarlar. Gorkut atanyň we Baba Gammaryň häsiýetlerinde umumy meňzeşlikler ýüze çykýar:

1. Baba Gammar – aýdymçylaryň we sazandalaryň hemaýatçysy, ussady. Gorkut ata – birinji aýdymçy, birinji porhan, bagşylaryň we porhanlaryň goragçysy.

2. Baba Gammar birinji dutary döretdi, Horhut – birinji kobyzy. Bularyň ikisiniňem saz guralyny döretmegine şeýtan kömek berdi.
3. Gorkut ata bilen Baba Gammar ikisi hem baky adam hasaplanýarlar.
4. Käbir rowaýatlarda Gorkut atanyň suw ýüzüniň üstünde haly ýazyp saz guraly çalanlygy barada aýdylýar. Baba Gammaryň hem Murgabyň ortarasynda öz donyny ýazyp, dutary çalanlygy barada rowaýat bar.
5. Gorkudyň guburynda kobyz goýlan. «...Horhutyň kobyzy köp ýyllaryň dowamynda anna gününe öz hojaýynyny ýatlaýan ýaly ýürekden çykýan sesleri çykarardy».¹ Baba Gammaryň gümezinde hem dutaryň gulagyndan ösen mukaddes agaç bar.

Halk rowaýatlarynda Baba Gammar, esasan, bagşylaryň we sazandalaryň goragçysy hökmünde beýan edilýär. Emma has gadymy döwürlerde onuň ähmiýeti porhanlyga hem ýetenligi barada çaklamalar bar. Türkmenlerde halk aýdymçy-sazandalar «*bagşy*» at bilen atlandyrylsa, gazaklarda, uýgurlarda we başga-da birnäçe halklarda «*baksy*» sözi porhanlary aňladýar. Aýdymçy bilen porhany bir söz bilen atlandyrmak däbi gadymy döwürlerden gaýdyp gelýär. Bagşylaryň porhanlar bilen baglanyşygy dürli derejelerde ýüze çykýar:

1. Tebigat tarapyndan zehin berilmegi;
2. Tomaşaçylara täsir etmek ukyby;
3. Aktýorçylyk ussatlygy;
4. Ýalňyz öwrediliş usullary («halypa-şägirtlilik»);
5. Pata alynmagy;
6. Çykyşlarynyň geçirilýän wagty we üç tapgyry;
7. Dünýä älemine pelsepelik garaýşy.

Gadymy porhanlaryň dini däplerini käbir türkmen sazларыnyň gelip çykyşynda yzarlamak bolýar. «Porhan» sözi pars dilinden gelen iki sözden ybarat: «pori» – «ruh» manysyny berýän, we «hon» – «doga, namaz, aýdym» manylarda gelýär. Gadymy adamlaryň düşüňjelerine

¹ Бартольд В. В. Турецкий эпос и Кавказ. // Сочинения. Т. 5. – М.: Наука, 1968, 478; (şeýle hem seret: Спиридонов П.С. Один из вариантов легенды о Хор-Хуте. // ПТКЛИА. XIII – 1909, стр. 18-19).

göra, porhanlar geljegini öňünden aýtmak, pal atyp täleýe garamak, ogryny tapmak, jynlary kowmak we keselden açmak ýaly üýtgeşik zehinlere eýe bolan. Porhan öz «oýunlaryny» uly joşgunly halda geçirýär. Bu ýagdaýa girmek üçin dutarda, tüýdükde, kobyzda çalnan sazyň sesi uly ýardam edýär. Saz – porhançylyk oýunlarynyň aýrylmaz bölegidir. Dutar we tüýdük sazlaryň hazynasynda «Porhan heňi», «Porhannama» ýaly eserleriň duş gelmegi bu çaklamanyň subutnamasy bolup durýar.

W. Uspenskiý, W. Belýaýewiň «Türkmen sazy» kitabynda «Nowaýy» sazynyň porhan oýunlarynda peýdalanylyşy barada maglumatlara duş gelmek bolýar: «Porhan heňi № 1» – saz Garrybaý porhandan alnan. Bu saz çykyşyň başlangyç tapgyrynda, soňra bolsa «Nowaýy» sazyny ýerine ýetirýärdi. Jyn kakan adamlary «Nowaýy» sazynyň güýji keselden açýardy, gowy täsir edýärdi».

Şeýlelikde, käbir gadymy porhançylygyň däplerini şu günlerimize ýetirmeginde bagşy-sazandalaryň roly hem uly bolupdyr. Bu üýtgeşik däpler türkmen halkynyň dessançylyk sungatynda aýratyn ýüze çykýar. Gadymy rowaýatlarda, halk epos-dessanlarynyň sýužetinde porhanlaryň kömekçileri bolan jyn-arwahlar, şeýle-de periler, 40 aksakgally keramatlylar, ruh-hemaýatçylar giň peýdalanylýar. Bütin gijäniň dowamynda çykyş edýän ussat dessançy-bagşynyň sungaty hem tomaşaçylara gipnoza meňzeş täsirini ýetirýär – ol бүтүн çykyşyň dowamynda diňleýjileriniň ünsüni özüne çekip, saklap bilýär. Tomaşaçylar tarapyndan duýulýan jogap goldaw bolsa bagşyny, öz gezeginde, has hem joşdurýar. Şonuň ýaly tomaşaçylaryň we ýerine ýetirijileriň pesden belende yzygiderli ösýän dartgynlygy porhançylyk däpleriniň täsirini ýatladýar. Häzirki zamanda porhanlar ýok, emma porhançylygyň käbir däpleri türkmen bagşy-sazandalaryň häsiýetlerinde, olaryň biliminde, özlerni alyp baryşlarynda, tälim alyş usullarynda anyk ýüze çykýar.

Epik žanrlaryň köpüsi saz bilen baglanyşyklydyr. Eserleriň käbiri saz gurallarynyň kömegi bilen ýerine ýetirilse, başgalary aýdym we tans hereketleriniň üsti bilen beýan edilýär. Türkmenleriň epik žanrlary hem edebiýata, hem-de saz sungatyna degişlidir. Epiki eserleriň ýerine

ýetirijisi – onuň hem döredijisidir. Ol birbada şahyryň, gürrüň berijiniň, aýdymçynyň wezipelerini ýerine ýetirýär. Epos-dessanlary ýerine ýetirilişde her aýdymçynyň özboluşly usuly bar. Dessançylar eseri sözme-söz ýat tutman, onuň esasy mazmunyny berk ýat tutup, kyssalary improwizasiýa häsiýetde aýdyp berýärler. Şonuň üçin, dessanyň kyssa bölümleri erkin ýagdaýda üýtgedilip bilner. Kyssalar bilen tapawutlylykda, aýdymlar döp boýunça üýtgedilmän saklanyp galýarlar.

Aýdym türkmen dessançylyk sungatynyň özenidir. Gadymy eposyň sýužet hereketleri kyssa bölümlerinde beýan edilýän bolsa, aýdym-sazyň üsti bilen gahrymanlaryň içki duýgulary ýüze çykarýlýar. «Gorkut ata» eposynyň dili, gurluşy, sygyr bilen kyssa bölümleriň gezekleşip gelyän usuly bu eseriň geçmişte aýdym-saz görnüşde aýdylanlygy barada pikir döredýär. «Görogly» eposynyň janly aýdylýş däpleri bolsa biziň şu günlerimize çenli hem saklanyp gelipdir.

Käbir türkmen dessanlarynda Hytaý, Müsür, Bagdat, Weýeňnam, Şirwan, Genje, Azerbaýjan ýaly ýerleriň atlary agzalýar. «Şasennem–Garypda» Garyp ençeme wagt Halap–Şirwanda bolýar. «Saýatly–Hemrada» wakalar ilki Häzirbeýjan welaýatynda başlanýar. «Nejep oglanda» ilki bilen Horazmin ýurduna Genji–Garabagdan kerwen gelendigi aýdylýar, şondan soň wakalaryň bir bölegi Genji–Garabag diýen ýurda geçýär. Garabag Azerbaýjanyň uly welaýaty, Genje uly şäheridir. Ol beýik şahyr Nyzamynyň watanydyr. Genje aşyklaryň, sazandalaryň, meşhur aýdymçylaryň we şahyrlaryň ülkesi hökmünde tanalýar. Bu ýerde aýdymçylaryň üýşmeleňi, ýaryşlary bolup durupdyr, meşhur aýdymçylaryň birnäçesi şol ýerde «pata» alypdyr. Şonuň üçin, aýdym-saz bilen baglanyşykly türkmen dessanlarynyň wakalary Azerbaýjanda, aýdym sungatynyň in meşhur şäherinde geçýänligi tötänden agzalmadyr.

Dessanyň dowamynda aýdylýan aýdymlaryň ählisiniň öz wezipeleri bar. Aýdymlar bir-birinden gurluş taýdan tapawutlanýarlar. Dessana girişmezden ozal, bagşy dessanyň sýužeti bilen baglanyşykly bolmadyk *tirme* aýdymlardan birnäçesini aýdyp berýär. Şeýdip, ol bokurdagyny has çekimli aýdymlara türgenleşdirýär hem-de diňleýjileri çylşyrymly we köp bölümlü eseri diňlemäge taýynlaýar. Dessandaky aýdymlaryň aýdylýş tertibi hem tirme aýdymlaryň aýdylýşyna

çalymdaşdyr, ýagny pesden-belende, *ýapbyldakdan şirwana* çenlidir. Eseriň başynda aýdylýan aýdymlar pes düzgünde ýaňlanýar, soň olaryň tessiturasy ýuwaş-ýuwaşdan dartgynlyk derejesine ýetýär. Dessanyň jemleýji aýdymy, tutuş epik eseriň kulminasiýa nokady bolup, iň beýik, dartgynly derejede ýerine ýetirilýär.

Şeýlelikde, dessançy bagşylaryň repertuarynda hem *başlangyç* (ýa-da *muhanne*), *ortatap* we *jemleýji* (ýokary derejeli, çeküwli) aýdymlyry kesgitlemek bolýar.

Epos-dessanlarymyzy biziň günlerimize ýetirmekde türkmen halkynyň arasynda giňden belli bolan bagşy-sazandalaryň uly ähmiýeti bardyr. Millet öz dessançy-bagşylaryna guwanyp, olara uly hormat goýýar. Türkmen bagşylarynda ýaş nesle tälim bermeklik, öz sungatyny öwretmeklik ýaly oňat döredijilik saklanylýar. Türkmen halk dessanlary milli medeniýetiň bahasyna ýetip bolmajak hazynasydyr. Ençeme asyr mundan ozal döredilen bu dessanlara türkmen halky tarapyndan uly baha berilýär, häzirk wagtda hem olar türkmen baýramçylyklarynda toý-tomaşanyň bezegi hasaplanýar.

Sorag we ýumuşlar

1. Epik žanrlaryň emele gelmegine sebäp bolan taryhy ýagdaýlar barada aýdyp beriň.
2. Bagşyçylyk sungatynda porhançylyk döpleri haýsy alamatlarda ýüze çykypdyr?
3. Dessançy bagşynyň çykyşyny häsiýetlendirin.
4. Dessandaky aýdymlyryň heň aýratynlyklary barada gürrüň beriň.
5. Guruş aýratynlyklary boýunça epik aýdymlyryň görnüşlerini tapawutlandyryň.

19. «Gorkut ata» eposy

«Gorkut atanyň kitaby oguz taýpalarynyň dilinde» (ýa-da «Däde Gorkut kitaby») türki dilli halklaryň ählisiniň döredijiliginde bar. Türkmenlerde bu eser «Gorkut ata» ady bilen tanalýar, onuň baş gahrymany diňe bir ýazyjy, şahyr, bagşy hökmünde tanalman, eýsem aýdan zady hökman bolýan keramatly bir adam hökmünde tanalypdyr.

Gündogaryň görnükli alymlarydyr ýazyjylary Däde Gorkut atly bir adamyň bolanlygy hakynda ynandyryjy maglumatlary berýärler: *Alyşir Nowaýy*, şeýle hem görnükli türkmen taryhçylary *Salyr baba Gulaly ogly we Abulgazy Bahadyr han* oguzlardan bolan Gara hoja diýen adamyň Gorkut ata diýen oglunyň bolanlygyny, onuň haýsy hanyň döwründe ýaşanlygyny, hatda Gorkut Atanyň oguz türkmenleriniň baýat tiresinden bolanlygyny aýdýarlar.¹ A. Ý. Ýakubowskiý, P. Lerh ýaly daşary ýurt alymlary bolsa Syrderýanyň kenarynda Gorkut Atanyň mazaryny görenligi barada habar berýärler.²

Türkmenleriň «Gorkut ata» eposy VI–VII asyrlara degişlidir. Şonuň üçin-de oguz halkynyň gadymy taryhyny, jemgyýetçilik gurluşyny, ykdysady, ahlak durmuşyny öwrenmekde bu eseriň örän uly ähmiýeti bar. Kitap «Boý» diýlip atlandyrylan 12 sany bölümden ybarat (folklorçy A. Rahmanowyň türkmeniň çowdur taýpasynyň arasyndan toplan nusgasynda epos 16 bölümden ybarat). Bize häzir kitabyň iki nusgasy mälim: *Drezden* hem-de *Watikan* kitaphanalaryndaky golýazmalar.³

«Gorkut ata» kitabyň esasy öňe sürýän ideýasy watançylyk, watany gözüň göreji ýaly goramak, oňa gara niýet bilen garaýanlara berk gaýtawul bermek, il-günüň ar-namysyny goramak ýaly meseleler bolupdyr. «Gorkut ata» kitabynda esasy gahrymanlaryň biri – Salyr Gazandyr. Ol bu kitapda batyr, akylyly, pähimli, paýhasly serkerde, belent adamsöýümlilikli, pespäl adam keşbinde öňe çykýar. Ol ulug tire arslany, batyr ýigitleriň serkerdesi hasaplanýar. Ol hiç haçan degmedige degmeýär. Gaçany kowmaýar. Iman diläni öldürmeýär. Bu häsiýetler Göroglynyň obrazyny ýada salýar. «Gorkut atanyň» kitabyň boýlarynyň köpüsünde «Görogly» eposyna golaý gelýän birnäçe umumylyklar bar. Diýmek, bu kitap özünden soň dörän birnäçe dessanlara öz täsirini ýetiripdir.

«Gorkut ata» kitabyndaky wakalar kyssa bilen goşgynyň aralaşyp gelmegi bilen beýan edilipdir, kyssa esasy orun berlipdir. Şeýlelikde, dessançylygyň ilkinji ädimlerinde proza köp üns berlipdir.

¹ *Kösäýew M.* Gorkut ata. // Edebiýat barada söhbet. – Aşgabat: Türkmenistan, 1972, 3-njy sah.

² *Görogly H.* Oguz gahrymançylyk eposy. – A., TMGI, 1999, 5–6-njy sah.

³ Şol ýerde, 4-njy sah.

Emma dessançylyk däbi, dessan žanrynyň beýan ediş stili bir durşuna durman üýtgeýär, belli bir ösüş ýoluny başdan geçirýär. «Görogly» eposynda éýýäm kämil sygyrlar, aýdymly bolup, olar eseriň çeperçiligini deň derejede bezeýärler. «Gorkut ata» kitaby bilen «Görogly» eposynyň arasyndaky ilkinji meňzeşlik alamatlary olaryň kompozisiýa gurluşynda ýüze çykýar. Ýagny «Gorkut ata» kitaby birnäçe boýlardan düzülen bolsa, «Görogly» eposynyň hem birnäçe şahalary bar. Meňzeşlikler epizodlaryň beýan edilişinde-de, keşpleriniň häsiýetlerinde-de ýüze çykýar. Ýagny «Gorkut ata» kitabynda gahrymançylykly hereketler Salyr Gazanyň we onuň ýigitleriniň keşplerinde jemlenen bolsa, «Görogly» eposynda hem bu hereketler Göroglynyň we onuň kyrk ýigidiniň keşbinde görmek bolýar. Görogly özüniň 40 ýigidi, ogullyk alnan ogullary Öwezi, Ärhasany, ömürlük ýoldaşy, syrdaşy bolan Agaýunusy bilen birlikde ýurduny, ilini-gününi daşary duşmanlardan gorap, ýurt abadanlygyny saklaýan bolsa, «Gorkut ata» kitabynda Salyr Gazan we onuň ýigitleri, ogly Oroz, aýaly Burlahatyn watanyň, il-halkyň ar-namysy üçin aýaga galýarlar.

«Gorkut ata» kitabynda, umuman, türkmen edebiýatynda bedew at goç ýigidiň ýoldaşy hasaplanýar. Muny «Gorkut ata» kitabynyň «Baýbüreniň ogly Bamsy Beýrek boýny beýan eder» atly boýunda görmek bolýar. Beýregi – öz eýesini 16 ýyllap görmedik deňiz gulany Bozaýgyr Beýrek ýesirlikden boşap, ýanyna baran mahaly ony tanap, iki aýagynyň üstüne galyp, kişnäp bolmajasyny bolýar. Beýrek bolsa onuň başyny sypalap:

At diýmezden saňa, gardaş diýerem, Gardaşymdan eg.
Başyma iş geldi, ýoldaş diýerem, Ýoldaşymdan eg.

Şeýle wakany «Görogly» eposynyň «Arap Reýhan» şahasynda Arap Reýhanyň Göroglyny ýesir edip barýan pursadynda görmek bolýar: «Görogly esewan etse, eli arkasyna daňylgy, boýnunda arkan, inere tirkegli barýar. Gapdalyndan gözünden ýaş döküp tanapyny süýräp Gyrat barýar. Görogly oňa garap: «Syrdaşym, ýaman günde ýoldaşym, Gyrat» – diýýär. Bu eserleriň ikisinde-de ar almak ýa-da gaýtawul bermek üçin gahrymanyň ýeke özi çykýar. Bu nämä-

ni aňladýar? Halk öz söýgüli gahrymanynyň köp goşunyň garşysyna goýmak bilen onuň mertligini, batyrlygyny, uruş tilsimlerinden oňat baş çykaryp bilýändigini görkezmek isleýänligidir.

«Gorkut ata» kitabynda-da, «Görogly» kitabynda-da ýene bir bellemeli zat, ol hem baş gahrymanlaryň agyr ýaralanan mahaly duşmanyň garşysyna onuň ýan ýoldaşlarynyň çykmagydyr. Muny «Gorkut ata» kitabyndaky «Gazan beg ogly Oroz begiň tussag oldugy» boýundaky Gazan bege Burla hatynyň, «Ganly goja ogly Hantörelä» boýundaky Hantörelä Seljanyň, «Görogly» eposynyň «Ärhasan» şahasyndaky Ärhasana Tellihanyň kömek berşinde görýäris. Şeýle meňzeşlikler atalary ogullaryň halas edişlerinde hem görmek bolýar. Mysal üçin, Salyr Gazany ogly Orozyň, Kazylyk gojany ogly Ýegenegiň, Derse hany ogly Bugajyň, Göroglyny bolsa Öweziň halas edişlerinde görmek bolýar.

«Gorkut ata» kitaby bilen beýleki türkmen dessanlarynyň arasynda hem uly ýakynlyk bar. Oňa «Hüýrlukga–Hemra», «Şasenem–Garyp», «Ýusup–Ahmet» ýaly dessanlaryň mysalynda aýdyň gözýetirmek bolar. Bu dessanlarda ýakynlyk diňe bir umumy ýagdaýda ýüze çykman, eýsem anyk ýagdaýda hem görünýär. Mysal üçin, «Gorkut ata» kitabyndaky Baýbüre begiň ogul diläp aglaýan pursadynda Gazan bege garap: «Han Gazan, näme üçin aglamaýyn, näme üçin bozlamaýyn, ogulda şärigim ýok, gardaşda gadyrym ýok, Alla meni gargaşdyr, bir perzent bermändir. Haw, begler, täjim-tagtym üçin aglar men, bir gün men ölerin, ýerimde-ýurdumda hiç kim galmaz» diýýär. Şeýle wakany «Hüýrlukga–Hemra» dessanyndaky Hysrow patyşanyň dilinden hem eşitmek bolýar. Ol perzentsizliginden käýinip: «Oglum bolmasa kimge patyşalyk kylar men, özüm ölsem tagtymda kim oturar, özüm-özümge zulum kylar men» diýýär.

«Gorkut ata» kitabyň «Baýbüreäniň ogly Bamsy Beýrek» boýunyň sýužet jähtden «Şasenem–Garyp» dessany bilen meňzeşlikleri bar. Mysal üçin, Baýbüre beg özüniň ogulsyzlygyndan zeýrenýär. Oguz begleri onuň ogly bolmagyny dileýärler. Bu wagt oguz beglerinden Baýbijan diýen biri bolsa, özüniň gyzy ýoklugyndan zeýrenýär. Eger gyzy bolsa, Baýbüre begiň boljak ogluna berjekdigini aýdýar.

Birnäçe wagtdan soň Baýbüre begiň ogly bolýar, adyna Baniçiçek goýarlar. Edil şunuň ýaly wakany «Şasenem–Garyp» dessanynyň başlangyjynda hem görmek bolýar. Ýagny Diýarbekir şäheriniň şasy Şaapbas bilen onuň weziri Hasan hem perzentsizlikden zeýrenýärler. Olar hem Hudaýdan perzent dileýärler. Şundan soň olaryň perzentleri bolýar, olaryň biri ogul, beýlekisi gyz bolsa, olaryň jübüt bolmagyny isläp, ähdi-peýman edýärler. Şeýlelikde, Hasanyň ogly, Şaapbasyň gyzy bolýar. Eserleriň ikisinde-de gahrymanlar dogulmankalar olaryň ýazgytlary atalary tarapyndan çözülýär.

Şondan soňky wakalaryň gidişinde-de umumylyklar bar. Ýagny Şasenemiň Garyby halaýşy ýaly, Bamsy Beýrek hem Baniçiçeği gowy görýär. Emma bularyň birikmesine Baniçiçeğiň ýarym sag, ýarym däli dogany Garçar garşy çykýar. Eserde Baýbijanyň ähdinden dänip, Baniçiçeği Baýbüräniň ogly Beýrege bermekden boýun gaçyrmagynyň sebäbi görünmeýär. Ol diňe däli doganynyň üstüne atylýar. Emma Beýrek bilen Baniçiçeğiň aýra düşmeginiň sebäbi Baýbijanyň öz gyzyny Baýburt galasynyň hanyna bermek isleýänligidir. Şeýlelikde, Şaapbas ýaly Baýbijan hem öz ähdini bozýar. Eserleriň ikisinde-de aşyklaryň ölendigi hakynda habar gelýär. Magşuklaryň ikisi hem öz ýarlaryna wepaly bolup gara geýnip, uzak wagtlap toý tutmaga razylýk bermeyärler. Emma eserleriň ikisinde-de toý tutulyp, ol uzaga çekilýär. Toý gutarmanka hem Garyp-da, Beýrek-de ýetip gelýär. Toýa gelmezlerinden öň ikisi-de öz öýlerine barýarlar, hossalary olary tanamaýarlar. Aşyklaryň ikisi-de toýda öz magşuklarynyň önünde aýdym aýdýarlar we eserleriň ikisi-de birmenzeş gutarýar.

«Gorkut ata» kitabyňyň baş gahrymany bolan Salyr Gazanyň keşbine mahsus bolan batyrlýk, edermenlik ýaly häsiýetler XVIII asyr türkmen şahyry Gurbanaly Magrupynyň «Ýusup–Ahmet» dessanyndaky Ýusupdyr Ahmediniň keşplerinde hem görmek bolýar. Muny türkmen edebiýaty barada köp iş eden belli rus alymy A. N. Samoýlowiç hem ýörite belläp geçýär. Ol «Türkmen edebiýatynyň taryhy boýunça oçerkler» atly işinde «Ýusup–Ahmet dessanynda Baýbüre beg ogly Bamsy Beýrek sýužeti ýatyr» diýýär. Dogrudan hem, bu dessanyň baş temasy harby-gahrymançylyk bolup, ol ideýa бүтін dessanyň içinden

eriş-argaç bolup geçýär. Magrupynyň özi hem halkyň gahrymany bolan Salyr Gazanyň keşbiniň öz dessanyndaky baş gahrymanlara nusga bolmagyny isläpdir:

Bir-birinden nusga alan,
Ýezide ýowuz gün salan,
Gylyjyndan ganlar daman,
Külli Salyr Gazan gelsin.

«Gorkut ata» kitabyňyň Salyr Gazanyň tussag edilmegi bilen baglanyşykly boýunda onuň akyl-paýhasynyň ýitiligi aýdylýar. Ýagyny ol ýerzeminde tussaglykda ýatyrka duşman aýaly gelip: «Ýeri han, halyň niçikdir, ýaşayşyň ýeriň astynda ýagşymy ýa üstünde...» diýen soragyna beren ýiti jogaby onuň zyndandan boşamagyna sebäp bolýar. Salyr Gazanyň zyndandan çykyp, duşman bilen ýüzme-ýüz bolup özüni ýitirmeýşi, ruhdan düşmeýşi, hiç wagt öz watanyndan dönmekdigini pert-pert aýtmagy hem «Ýusup–Ahmet» dessanyndaky Ýusup begiň Gözel şa bilen bolan gepleşigini ýada salýar. Baýbüre ogly Bamsy Beýrek boýundaky Beýregiň 16 ýyllap duşmanyň zyndanynda ýatmagy, ahyrynda hem duşman hanynyň gyzynyň söýgüsi arkaly azat bolmagy-da «Ýusup–Ahmet» dessanyndaky Ýusup bilen Ahmediniň Gözel şanyň zyndandan zyndanaşynyň gyzy Garagözün söýüp, olara kömek edişi bilen çalymdaş gelýär. Şeýle meňzeşlikler başga-da kän. Umuman, Beýrekde, Ýusupdyr Ahmetde watana, ýoldaşa wepalylygyň ýokary nusgasyny görkezýärler. Şeýlelikde, bu gadymy medeni we taryhy ýadygärligimiz bolan «Gorkut ata» kitabyndaky ynsanperwerlik, watansöýüjilik, akyl-paýhaslylyk, belent adamsöýüjilik ýaly sypatlar biziň dessanlarymyza siňipdir.

Şahyrana türkmen halky aýdym-sazy örän oňat görýär. Özüniň şatlygyny, gaýgysyny aýdym bilen beýan edýär, her bir kynçylygy, hatda duşmany hem aýdym bilen utgaşdyrylan güýç bilen ýeňýär. Bu eserde ol mesele has hem uly orun tutýar. Munda gatnaşýan her bir gahryman urşa girjek bolanda aýdym aýdýar, özüniň ajaýyp belent owazly, ýiti sözli aýdymy bilen duşmana ýüzlenýär. Şu ýagdaýlar bagşydyr şahyrlaryň bu eserde ymykly yz galdyrandyklaryny görkezýär. «Gorkut rowaýaty gürrüňsiz gadymy oguz aýdymçylary – ozan-

lary tarapyndan düzülipdir» diýip, rus alymy Ý.Bertels örän dogry belläpdir. Edil Gorkut atanyň özi hem kitabyň başyndan tä aýagyna çenli wakany gyzykdyryjy, bölümleriň arasyny birleşdiriji şahyr – bagşy roluny oýnaýar.

Soraglar we ýumuşlar

1. «Gorkut ata» eposynyň döreýşi haýsy asyrlara degişli?
2. Dürli epiki eserlerde duş gelýän meňzeş wakalar barada gürrüň beriň.
3. «Gorkut ata» eposyna gatnaşýan esasy gahrymanlary suratlandyryň.
4. «Görogly» eposy bilen arabaglanyşyk nämede ýüze çykýar?

20. «Görogly» eposy

«Görogly» eposy türkmen sazynda we şahyrana döredijiliginde aýratyn orunda durýar. Onuň aýdylyş döpleri biziň şu günlerimize çenli saklanyp gelipdir. Edermen Göroglynyň täsin dogluşy we gahrymançylyklary hakdaky haýran galdyryjy epik hekaýalary, uludan kiçä hemmeler, tutuş gijesi bilen sarsman oturyp diňlemäge taýyn. «Görogly» eposynda beýan edilýän wakalar öz gözbaşyny orta asyrlardan alyp gaýdýar. Bu uly epiki eser dilden-dile geçýän türkmen şahyrana döredijiliginiň taryhy ýolunda gazanan çeper baýlyklaryny, ahlak gymmatlyklaryny özünde jemleýär. Many-mazmuny we şekillendiriş ulgamy boýunça epos halk döredijiliginiň iň kämil sazly-söz sungatyna öwrülen nusgasydyr. Onda halkyň döredijilik, ahlaky dürli çeperçilik öwüşginde beýan edilendir.

«Göroglynyň» ýordumynda «Oguznama», «Gorkut ata» eserleri bilen köp meňzeşlikler bar, şol sebäpli «Görogla» bu eserleriň dowamy hökmünde garamak mümkin. Eposyň düzülişi we gurluşy, goşgularyň kyssalary bilen aralaşdyrylyp gidilişi hem «Gorkut atanyň kitaby» ýatladýar. Göroglynyň çeper keşbi hem türkmen edebiýatynda işlenen keşpdur. Onuň käbir hereketleri «Oguznama» eserindäki Oguz hanyň, «Gorkut ata» eposyndaky Salar Gazanyň, Däli Domrulyň hereketlerine meňzeýär. Baş gahrymanyň keşbi umumylaşdyrylan keşpdur, onda halkyň ähli ajaýyp häsiýetleri jemlenendir. Ol gerek ýerinde

batyra-da, pälwana-da, bagşa-da, atbakara-da öwrülýär. Halk öz döreden milli gahrymanynyň keşbinde görmek islän ähli häsiýetlerini bir ýere jemläpdir. Şonuň üçin, Göroglynyň keşbi köp asyrlardan bäri türkmen halkynyň nesillerini beýik gahrymançylyk, adamkärçilik, ynsanperwerlik, wepalylyk, päk ahlaklylyk, watansöýüjilik ruhunda terbiýeläp gelýär. Göroglynyň keşbi ady rowaýata öwrülen milli gahrymanyň keşbi hökmünde halkyň ruhuna we aňyna siňipdir, ony beýik ýeňişlere galkyndyrypdyr.

«Görogly» eposynyň gurluşy çylşyrymlydyr, ol bir akaba baglanýan sýužet toplumlaryndan ybaratdyr. «Dädem Gorkut» kitabynyň bölümleri «Boý» diýip atlandyrylsa, «Görogly» eposyň bölümleri «Şaha» diýip atlandyrylýar. Geçen asyryň dessançy-bagşylary bu eseriň 44 şahasyny aýdar ekenler. Halk köpçüligi «Görogly» eserini çyn ýürekden söýýär. Şonuň üçin-de ol eposyň dürli nusgalary bagşylar, dessançylar, kyssaçylar tarapyndan toýlarda uly joşgun bilen aýdylýar, köpçülik ony höwes bilen diňleýär. Eposyň dili halk gepleýşine, ylaýta-da Pälwan bagşynyň aýdyş stiline ýakyn. Saz çalmak, aýdymnama aýtmak, toý-meýlisiň bezegi hökmünde eseriň dowamynda eriş-argaç bolup geçýär. Eposyň «Harmandäli» şahasynda bolsa aýdym-sazyň, dilewarlygyň güýji aýratyn bellänip geçilýär. Eposyň baş gahrymany Görogly hemişe dutaryny ýanyndan goýmaýar. Onuň gürrüniň sözbaşysy aýdym-saz bilen başlanýar, aýdym-saz onuň ruhuny göterýär, güýjüni artdyrýar, agyr ýagdaýlardan alyp çykarýar.

«Şasenem–Garyp», «Zöhre–Tahyr», «Leýli–Mejnun», «Saýatly–Hemra ýaly köp sanly liriki dessanlar bilen deňeşdirende, «Görogly» eposy ilki bilen gahrymançylykly eserdir. Onuň çeper dili şowhunly, ýumoristiki häsiýetli. Eposyň her bir şahasynda Göroglynyň we onuň ýigitleriniň şatlygy, meýlisi suratlandyrylýar. Göroglynyň başyna bir iş düşse, şahanyň soňunda ol gahrymanyň öz bähbidine çözülýär we gynançly ýagdaý şatlyga öwrülýär.

Türkmen halky serkerde Göroglyny hemişe diri görmek isleýär, ony häzirki zaman ýaraglary bilen duşmanyň garşysyna ugradýar. 1940-njy ýyllarda Taryh we dil-edebiýat institutynyň ylmy işgäri Ata Çepow meşhur Pälwan bagşydan eposyň 14 şahasyny ýazyp alypdyr. Şol wagt bagşy eposyň «Göroglynyň ölümi» diýen şahasyny aýdyp

bermek islemändir. Munuň sebäbini bagşy şeýle düşündiripdir: «Atam pakyr «Göroglynyň» başga şahamçalaryny aýdyp berdi-de, onuň ölümi hakdaky şahamçany öwretmedi. Saňa galanlary hem bir märeke güymärlük bor diýdi. Men sebäbini soramda, atam – diňleýjilere batyryň ölümini aýdyp, olary gynandymazlyk üçin, şol bölümi aýtmasyz edip, bagşylar şert etdiler diýdi. Eger men ol şahamçany aýtsam, bagşylaryň şol şertini bozdugym bolar – diýýär».¹

Görogly hakyndaky epiki eserler Orta Aziýada türkmenlerde, özbeklerde, täjiklerde, garagalpaklarda, şeýle hem gazaklarda we Zakawkazýede dürli aýdyjylaryň dillerinde dürleçe ýaňlanýar.² Olaryň hemmesinde Görogly we onuň egindeşleri ýurt goraýan, adalat üçin göreşýän watançy ýigitler hökmünde hereket edýärler. Epos dili, dini, düşünjesi, dāp-adatlary boýunça bir-birinden tapawutlanýan halklaryň arasynda ýaýrapdyr. Dini düşüňjeler, dil tapawudy, syýasy-ykdysady aýratynlyklar Görogly hakynda epiki eserleriň köp halka ýaýramagyna, onuň şol halklaryň hemmesiniň folklorýnda milli gahryman hökmünde çykyş etmegine päsgel bermändir. Epos ermenleriň, gürijileriň, kürtleriň we başgalaryň arasynda hem berk ornaşypdyr.

Türkmen eposynda wakalar diňe Türkmenistan sebitlerinde ýaýbaňlanman, eýsem gündogaryň köp ýerinde bolýar. Olaryň ençemesi Zakawkazýede geçýär. Göroglynyň keşbi goňşy halklarda deň derejede işlenilmändir. Her halk öz Göroglusynyň keşbini döredipdir we oňa öz milli koloritini beripdir. Türkmen halk eposynda Görogly hemme ýerde türkmen halkynyň ogly, hökmünde suratlandyrylýar. Onuň ýurdy hem «Türkmenleriň Çandybili». Göroglynyň türkmen gahrymandygy, onuň ýurdunyň türkmen ilidigi özbek, garagalpak, gazak eposynda hem bellenýär.

Täjiklerde Görogly hakynda, birinjiden, şygryda we ikinjiden, prozada beýan edilen eposlary bar. Emma täjikleriň eposynda baş gahryman bolup Öwez hereket edýär. Öwez, eposda görkezilişine görä, horasanly täjikdir. Öwez çagaka, Görogly ony alyp gaçýar we özüne

¹ *Kösäýew M.* Görogly. // Edebiýat barada söhbet. – Aşgabat: Türkmenistan, 1972, 11-nji sah.

² *Карпов Б.* Эпические сказания о Героглы у Тюрских народов. – М.: Наука, 1986.

ogul edinýär. Täjik eposynda Görogly Çandybiliň – adalatlylyk bilen höküm süren ilin («altyn obasynyň») soltany hökmünde görkezilipdir. Görogly adalatly häkim bolupdyr. Emma ol ynanjaň eken, hemişe tutanýerli bolmandyr. Görogluda käbir ýeňilkelelik diýen ýaly häsiýetler hem ýüze çykyp başlapdyr. Şondan soň häkimlik Öweziň eline geçýär, ol eposyň baş gahrymany bolup, hereket edip başlaýar.

Özbekleriň eposynda Göroglu, köplenç, soltan (häkim, patyşa) diýýärler. Bu ýerde Görogly bir ýurduň soltany hökmünde hereket edýär. Özbekleriň eposynda Görogly adalatly häkim, edermen, dana adam sypatynda berilýär. Özbek eposynda, türkmenleriňkä garanyňda, has köp erteki syýužetler peýdalanylýdyr.

Azerbaýjanlaryň «Koroglusynda» baş gahryman batyr ýigit we aýdymçy-aşyk sypatynda berlipdir. Onuň elinde sazy we ýaragy bar. Emma Görogly häkim sypatynda däl-de, diňe gahryman ýigit we ýigitleriň serkerdesi hökmünde suratlandyrylýar. Azerbaýjan eposynda syýužet aýratynlyklary has aýdyň görünýär.

Garagalpaklarda eposyň onçakly köp şahasy belli däl. Emma olarda «Bezirgen», «Harmandäli», «Öwezhan» şahalary giňden ýaýrap, häli-şindi garagalpak *baksylarynyň* (aýdymçylaryň) dilinde ýerine ýetirilip gelinýär.

Şeýlelikde, her halk eposda Göroglyny öz ýurdy we onuň taryhy bilen baglanyşdyrýar. Türkmenleriň, özbekleriň, azerbaýjanlaryň we käbir beýleki türki halklaryň «Görogly» eposynda birmeňzeş, ýa-da mazmuny, esasy pikiri, görnüş taýdan örän ýakyn sygyrlar hem bar. Şol halklaryň bir-birleriniň eposynda şeýle meňzeş sygyrlaryň bolmagy «Göroglynyň» goňşy halklarda özara baglanyşykda kämilleşendigini, bu halklaryň edebi we folklor mirasynyň, umuman, özara dördedijilikli gatnaşykda bolandygyny görkezýär.

Görogly hakyndaky gahrymançylykly rowaýatlar dürli halklaryň epiki dördedijiliginde giňden ýaýran bolsa-da, olaryň hemmesinde Görogly türkmen halkynyň ogly, «tekeli-türkmenli» ilin edermen ýigidi hökmünde suratlandyrylýar. Onuň ýurdy hem «Türkmenleriň Çandybili». Türki halklaryň «Görogly» eposynda meňzeş gelýän sygyrlar şol halklaryň taryhda bir-birlerine bolan baglanyşygyny, bu

goňşy halklaryň edebi we folklor mirasynyň özara döredijilik gatnaşyklaryny görkezýär. Bu eserlerde gadymy halklaryň ösüşiniň irki döwürlerindäki aýratynlyklary, durmuş keşbi we döredijilik baradaky maglumatlar saklanyp galypdyr.

Sorag we ýumuşlar

1. «Görogly» eposynyň ähmiýeti barada aýdyp beriň, ondaky baş gahrymanlary häsiýetlendiriş.
2. Dürli halklarda «Görogly» eposynyň wariantlary barada gürrüň beriň.
3. Goňşy halklardaky wariantlaryň meňzeşlikleri we tapawutlary nämenden ybarat?
4. «Göroglynyň» türkmen wariantynda mazmuny we gurluşy bilen bagly aýratynlyklary barada gürrüň beriň.
5. Eposda sazyň tutýan ornuny düşündiriň.

21. Halk dessanlary

«Gorkut ata» we «Görogly» eposlaryndan başga, türkmen epiki ýerine ýetirijilik hazynasynda birtopar dessanlar hem bar. Sýužet ýordumyna garap alymlar olary türkmen-oguz we pars dilindäki edebiyatlardan alnan dessanlar diýen toparlara bölýärler. Çeperçilik-şekillendiriş serişdeleri babatda bu eserler özara berk baglanyşyklydyrlar:

1. Türkmen-oguz dessanlary («*Şasenem–Garyp*», «*Asly–Kerem*», «*Zöhre–Tahyr*», «*Saýatly–Hemra*» we başgalar);
2. Pars dilindäki edebiyatlardan alnan dessanlar («*Leyli–Mejnun*», «*Gül–Senuber*», «*Huýrlykga–Hemra*», «*Ýusup–Ahmet*» we başgalar).¹

«Dessan» sözüniň özi hem birnäçe manyda getirilipdir:

- edebiyatda we folklorda ol edebi adalga bolup, aýratyn bir žanry aňladýar;
- edebiyat we folklor eserinde, gepleşik dilinde «bolan waka», «hekaýa», «şygry», «poema», «başdan geçirmeler» diýen ýaly manylary berýar.

¹ *Короглы Х.* Туркменская литература. – М.: Высшая школа, 1972, стр. 68.

Andalybyň «Oguznama» poemasynda her beýan edilýän wakasynda «dessan» diýlipdir: «Birinji dessan», «Ikinji dessan», «Çyngyz han hakyndaky dessan». Bu ýerde dessan sözi rowaýat, hekaýat manysynda gelýär. Emma Andalybyň döwürdeşi *Azady* şol düşüňjeleri ulanmak üçin, «dessan» sözüne ýüz tutman, onuň deregine «nakyl olundy», «rowaýatdyr bu söz» ýaly jümlelerden peýdalanyndyr. *Magtymguly* hem öz şygrylarynda wagtal-wagtal «dessan» sözüne ýüz tutup durupdyr. Şahyr bu sözi eser, şygyr, waka manylarynda ulanyndyr.

Epik eserleri aňlatmak üçin *nama*, *boý* ýaly sözlerden hem peýdalanyndyrlar. «*Nama*» sözüniň asyl manysy «hat» diýen düşüňjäni berýär, şeýle-de şygrylar ýygyndysy, toplумы ýaly manyny aňladýar. Şeýlelikde, folkloryň, edebiýatyň taryhynda epik eserleri aňlatmak üçin «dessan» sözünden başga-da birnäçe sözlerden peýdalanyndyrlar.

«Görogly» eposy halk dessanlaryndan öň düzülip başlady, ondan soň söýgi barada ýazylan «Saýatly–Hemra», «Şasenem–Garyp», «Hüýrlukga–Hemra» ýaly halk dessanlary peýda boldy. «Göroglyda» bolşy ýaly, türkmen halk dessanlary hem goňşy halklaryň edebi we folklor mirasy bilen baglanyşykda döredilipdir.

Türkmen halk dessanlarynyň merkezinde bir uly mesele – gowy, peýdaly zadyň durmuşdaky erbetlikler, zyýanly zatlar bilen çaknyşygy, göreşi ýatyr. Ol göreş dürli ýagdaýda suratlandyrylyp, köplenç, adalatyň ýeňmegi bilen gutarýar. Şeýle göreş söýgi we aşyklaryň öz maksatlaryna ýetmeklerinde başyndan geçirýän wakalarynda, il-ýurt abadançylygy ugrundaky çykyşlarynda has-da köp teswirlenipdir. Şeýle dessanlardan «Şasenem–Garyby», «Nejep oglany» mysal edip almak bolýar.

Türkmeniň liriki dessanlarynyň köpüsünde sýužet taýdan bir umumylyk bar. Şasenemiň, Leyliniň, Zöhräniň, Aslynyň atalary dürli sebäplere görä gyzlaryny söýän ýigitlerine bermeýärler. Emma şoňa garamazdan, söýgüli bir-birine ýetmek üçin göreşýärler. Şeýlelikde, gadymy rowaýatlardaky ençeme sýužet elementleri orta asyryň we soňky asyrlaryň folklor we edebi ýadygärliklerinde-de orun alypdyr.

Söýgi gatnaşyklaryny beýan edýän dessanlaryň içinde «Nejep oglan» dessany aýratyn orunda durýar. Bu eserde ýaýbaňlanýan

wakalaryň ählisi bagşylaryň durmuşy bilen baglanyşykly gidýär. Awtoryň kimdigi barada ynançly maglumat bolmadyk bu dessan bir eýýamdan bäri bagşylaryň repertuaryna girip, diňe şolaryň ýatdan aýtmaklary arkaly biziň günlerimize gelip ýetipdir. Ol 1939-njy ýyldan başlap, aýry-aýry bagşylaryň dilinden ýazylyp alynýar: olar Köneürgençli bagşylar Mämmedana Sopyýew, Nury Halykow, Artyk Durdyýew, tagtaly bagşylar Öre Seýitmämmedow, Öre Şyh, Gylyç Ödäýew. Meşhyr alym – professor *Ý. E. Bertels* bu dessana bagyşlap, «*Nejep oglan*» *şahyr hakdaky türkmen romanydyr*» we «*Şahyr hakda türkmen poemasy*» atly makalalaryny ýazypdyr.

«**Nejep oglan**» dessanynda gozgalýan esasy mesele bagşylaryň tälim alyş meselesidir. Eserde görkezilişine görä, Aşyk Aýdyň köp şagirtleri ýetişdiren halypa bolupdyr. Dessanyň gahrymanlaryndan Elbendiň, Nowruzyň, Nejebiň Aşyk Aýdyňda şagirt bolandygy anyk. Elbendiň hem, Nowruzyň hem Aşyk Aýdyňdan terbiýe alandygy diňe ýatlanyp geçilýän bolsa, Nejebiň halypasy bilen bolan gatnaşygy has jikme-jik beýän edilýär. Mälim bolşuna görä, halypa bagşylar öz şagirtlerini ýanynda saklap, toýa-tomaşa, il arasyna bile alyp gider ekenler. Şagirt bolsa özüni terbiýeläniň muzdy hökmünde halypasynyň hojalyk işlerine kömekleşer eken. «Nejep oglan» dessanynda şagirdiň halypasynyň gapysyndaky hyzmaty beýän edilýär, Nejep Aşyk Aýdyňnyň ýanyna baryp, öz arzyny aýdan badyna, ol: «Bagşy boljak bolsaň, aşhanadaky oglanlar näme iş etse, sen hem şonuň bilen boluber» diýip tabşyrýar. Şeýlelikde, Nejebiň pişesi günde bir arka odun çöpläp getirmek bolýar, ol ýedi ýyllap halypasynyň hyzmatyny edýär.¹

«Nejep oglan» dessanynda halk bagşysynyň ussatdan tälim alşynyň, umuman, olaryň durmuşyna degişli ençeme hakykat şöhlelenen bolsa-da, olaryň tälim alşynyň jikme-jikligi dessandan görünmeýär. Dessanda beýan edilişine görä, Aşyk Aýdyň öz şagirtlerine aýdym-sazdan, sygyr sungatyndan hiç hili anyk tälim bermeýär. Gaýtam, şagirtleriň işi-pişesi onuň gara hyzmatyny ýerine ýetirmekden

¹ «Шасенем и Гарип», «Касым-оглан» и другие туркменские народные повести. – М.: Главная редакция восточной литературы, 1991, стр. 79.

ybarat. Olar ýa onuň aşhanasynda bulaşyp ýörler, ýa-da arkalary bilen odun daşaýarlar. Türgenleşmek, sazy, şygyr ussatlygyny öwrenmekde şagirtleri tarapyndan hiç hili alada, hereket dessanda ýok. Göýä, halypalary-da çeperçilik zehininiň tötänden, taýyn halda şagirtleriniň kalplaryna guýulmagyna garaşýan ýaly. Ol Nejebiň mysalynda şeýle hem bolup çykýar.

Çeperçilik zehininiň sungat adamlara tebigatdan daşary güýçler tarapyndan taýyn halda bagyş edilişi baradaky rowýat Gündogaryň we Günbataryň dürli halklarynyň arasynda giňden ýaýrapdyr. Hakyky şahyryň döredijilik zehininiň «hakdaniçenlik» ýoly bilen döreýändigini baradaky düşüňjäniň örän ýörgünli bolandygyny XVIII asyr şahyrlarynyň döredijiligi görkezýär. Beýik şahyr Magtymguly-da özüne şygyr ylhamynyň «keramat» arkaly berlişi barada «Turgul diýdiler» diýen goşgusynda beýan edilýär.

«Nejep oglan» dessanynda sungat adamlarynyň halk bilen gatnaşygy barada-da mesele gozgalýar.¹ Mälim bolşy ýaly, geçmişde bagşylaryň aglaba köpçüligi zähmetkeş adamlaryň içinden ýetişip, şolaryň arzuw-isleglerine hyzmat edipdirler. Olar özüleriniň sungatyny halkyň umumy bähbidine bagyşlapdyrlar. Beýle bagşylar halk bagşylarydyr. Şonuň bilen birlikde öz zehinini, ylhamyny eziji synplaryň bähbidine gulluk etdiren bagşylar-da bolupdyr. «Nejep oglan» dessanynyň iň ähmiýetli tarapy-da bu ýerde şol iki topar barada-da aýdylýanlygydyr. Aşyk Áýdyňyň, Nejebiň üsti bilen halk bagşylarynyň keşbi berilýär. Elbendiň mysalynda öz sungatyny eziji synplaryň, patyşanyň hyzmatynda goýan satlyk bagşynyň keşbi berilýär. Onuň men-menligi, şöhratparazlygy Nejep bilen gatnaşygynda aýdyň ýüze çykýar.

XVII–XIX asyrlar awtorly we awtory näbelli dessanlaryň ençemesiniň dörän döwrüdir. Şol eserleriň arasynda «**Asly-Kerem**» dessany-da awtory näbelli eser hasaplanylýar. Onuň haçan dörändigini hem doly anyklanylýanok.² «Asly-Kerem» dessanynyň súžetiniň Eýranda,

¹ *Garryýew S.* Türkmen eposy, dessanlary we Gündogar halklarynyň epiki döredijiligi. – A.: Ylym, 1982, 109-njy sah.

² *Asly-Kerem: Dessan.* – A.: TMGI, 1998.

Azerbaýjanda, Türkiýede, Hindistanda, Yrakda ýaşan türkmenleriň «akgoýunly» we «garagoýunly» diýen taýpalarynyň agalyk eden döwri bilen (XIV-XV) gabat gelýändigini käbir alymlar çaklaýarlar.

«Asly–Kerem» dessanynyň sýužeti Gündogar halklarynyň arasynda ençeme asyrdan bäri dowam edip gelýär. Bu dessany Çowdur bagşy, Magtymguly Garly, Tagta etrabynda ýaşap geçen Şajan Begmyradow, Baharly etrabyndan Hojanazar bagşy, Aşgabadlyň Garadam obasynda ýaşan Igli Rejebow ýaly ussat bagşylar ýerine ýetirer ekenler.

Häzirki wagtda bu dessan boýdan-başa doly ýerine ýetirilenok, diňe onuň tirmesini aýdymlyk aýdylýar. «Asly–Kerem» dessanynyň «Bu jeren», «Gözelim», «Durnam», «Sarygül», «Daglar», «Sona geldiňmi» ýaly aýdymlyk türkmen bagşylaryň repertuarynyň bezegi bolupdyr. Dessandaky «Aslym gelmedi», «Kerem geldi», «Hal iki ýandan», «Özge gerekmez», «Sarygül» ýaly aýdymlyk saz sungatynyň irki wekilleri Şükür bagşynyň, Oraz Salyryň, Magtymguly Garlynyň, Türkmenistanyň halk bagşylary Sahy Jepbarowyň, Mämmed Hallymämmedowyň, Akmuhammet Imamberdiýewiň, Ödeniýaz Nobatowyň, Nurjemal Adyýewanyň, Dörtguly Durdyýewiň ýazgylarynda we ýaş bagşylaryň ýerine ýetirmeklerinde ýaňlanýar.

Orta asyrlarda döwrän dessanlarda aşyk ýigit nirelerdedir özge bir ýurtda ýaşan gaýry milletden bolan ýa gürji, ýa ermeni, ýa peri gyzlaryna aşyk bolýar. Meselem, «Saýatly–Hemrada» Hemra ýaňy baş goşan magşugy Selbiniýazy taşlap, ýurt söküp, gürji gyzy Saýathanyň gözlegine çykýar. Meşhur «Görogly» eposynyň baş gahrymany Kapdagyndaky Agaýunus periniň yzyndan gidýär. Ýa-da Görogly gürji ýigidi Bezirgeniň uýasy Aýsoltanyň batyr ýigit Taýmaz bege nikalap berýär.

«Asly–Kerem» yşky-liriki dessandyr. Onuň baş gahrymany musulman ýigit Kerem hristian dininiň wekili Aslyny söýär. Emma biri-birine gapma-garşy bolan dinleriň wekilleri, olaryň ata-enesi bu iki ýaş ynsanyň gowuşmaklaryna päsgel berýärler. Kerem özleriniň päk söýgüsini subut etmek maksady bilen – ikisiniň hem haýsy-da bolsa, bir diniň tarapyna geçmelidigi baradaky pikiri orta atýar:

El-ele bereli, şähre baraly,
Kazydan, molladan habar alaly,
Her din kabul bolsa, şoňa baraly,
Ýa sen musulman bol, ýa men – ermeni.

Netijede, hristian gyzy Asly musulman dinini kabul edýär. Kerem şanyň ogly bolsa-da, atasynyň şalyk mümkinçiliklerinden peýdalanmaýar. Ol häsiýeti boýunça ahlak taýdan arassa, päk ýürekli gahrymandyr. Şeýle hem bolsa, Keremde söweşeňlik ukyby ýok, ol rehimdar, ýukaýürek gahryman. Dessanda Kerem agyr halda heläk bolýar, otlanýar. Emma wakalaryň dowamynda ol direlýär. Halk öz söýgüli gahrymanyny şeýle agyr halda goýmak islemändir. Şonuň üçinem, nähilidir bir ýol bilen baş gahryman bilen ýene-de görüşmegi maksat edinip, şol ýoly oýlap tapypdyr.

«Asly–Kerem» dessanynyň ikinji bir esasy gahrymany Keremiň magşugy Aslydyr. Munuň keşbine kiçigöwünlilik, söýgi, wepalylyk mahsusdyr. Onuň keşbi çydamly, mert gyzlary ýatladýar. Kerem ýanyp kül bolan soň, Asly 40 ýyllap, guburnyň başynda ömrünü geçirýär. Haktagalla Keremi direlidişi ýaly, keramatly güýçleriň gudraty bilen Asla-da ýaşlygyny gaýtaryp berýär. Netijede, iki ýaş ynsanyň bir-birine bolan söýgüsi ölümden üstün çykýar.

«Asly–Kerem» dessanynda adalatly, rehimdar şadyr hanlaryň keşplerini Zyýat şanyň, Hüňkar patyşanyň we Mahmyt hanyň keşpleriniň mysalynda yzarlamak bolýar. Keremiň atasy Zyýat ýurdy parahat dolandyryp oturan, perzentsiz patyşa mysalynda göz önüne gelýär. Patyşa perzent diläp, Ymam Ryza ýüz tutýar. Şondan soň Zyýat şanyň ogly bolýar. Ol ýeke perzendiniň gaýry dinden bolan gyzy söýenine birbada garşy çyksa-da, atalyk duýgusy, perzendine bolan söýgüsi başky pikirinden üstün çykýar. Zyýat şa döp boýunça Gara Melegi öýüne çagyryp, hezzet-hormat edýär, öz gezeginde olara baryp, gyzyny dileýär. Ýogsam, ol Gara Melegiň gyzyny güýç bilenem alyp bilerdi. Emma ol musulmançylygyň döp-dessuryny berjaý edip, adamkärçilik görkezýär.

«Asly–Kerem» dessanynda saz temasyna-da uly orun berlipdir. Baş gahryman Kerem öz söýgüsini sazyň üsti bilen mälum edýär.

Soňra Keremiň zaryndan, aýdym-sazyň gudratyndan öňlerinde kese-rip duran belent daglar ýol açýar, asmandaky durnalar ýere gonýar. «Asly–Kerem» dessany ideýa-tematik ugry boýunça «Saýatly–Hemra», «Hüýrlukga–Hemra», «Şasenem–Garyp», «Nejep oglan» ýaly halk dessanlaryna belli bir derejede ýakyndyr. Bu halk dessanlaryna mahsus bolan azat söýgi, birek-birege wepalylyk, il-halky, watany söýmek, ene-ata hormat goýmak ýaly ençeme ideýalary biziň şu günki günlerimizde hem şol ähmiýetini saklaýar.

«**Şasenem – Garyp**» dessany türkmenleriň arasynda has giňden ýaýran halk dessanlarynyň biridir. Bu eser hem beýleki dessanlar ýaly, kyssa bilen sygyr gatyşdyrylyp ýazylypdyr. Dessanyň sýužeti kyssa bilen berlip, goşgy-aýdymlary bolsa eserde hereket edýän gahrymanlaryň arzuw-niýetlerini, maksatlaryny, duýgy-pikirlerini aňlatmaga hyzmat edýär.

«Şasenem–Garypda» orta atylan esasy tema yşk-söýgi bolup, bu mesele dessanyň бүтін dowamynda ýiti garşylyklar esasynda suratlandyrylýar. Diýarbekir şäheriniň patyşasy Apbasyň gyzy, onuň weziri Hasanyň ogly bolýar. Olar perzentleri bolmazdan ozal ähtnama baglaşýarlar. Şol ähtnamada patyşanyň özüniň gyzy bolsa, ony weziriniň ogluna bermäge razy bolýar. Emma weziri ölerden soň, Şaapbas öz sözünden dänýär we Garyby şäherden kowup çykarýar.

Patyşa Şasenemi goşun serkerdesi Şaweledе bermekçi bolýar. Şawelet uly toý tutýar. Akja bilen Ezberhojanyň kömegi bilen Garyp tapylyp getirilýär. Bu habary eşidip, Şawelet bilen Şaapbas gahar-gazaba münýärler, Garyby dara çekmek isleýärler. Halkyň arasynda durmagy bilen hakykat dabaralanýar, Şasenem Garyba gowuşýar. Dessanyň baş gahrymany Şaapbasyň gyzy Şasenemdir. Ol söýgüsiniň üstünde berk duran, göwnaçyk, sada, töwekgel gyzyň keşbi. Şasenem Garyba gowuşmak üçin ähli mümkinçiliklerden peýdalanýar.

Hasan weziriniň ogly Garyp hem dessanyň baş gahrymanydyr. Ol kakasy ýogalandan soň, dürli kynçylyklary başdan geçirýär. Garyp öz zähmeti, alyn deri bilen ýaşamak isleýän ýigit. Garybyň keşbi takdyra ynanmak, öýke-kine etmek ýaly häsiýetlerine garamazdan, göwnaçyk, sypaýy, rehimli ýigidiň keşbidir. Dürli şalaryň öýlendirmek

islegine garamazdan, Garyp Şaseneme wepaly bolup galýar, ölümden çekinmän toýa barýar. Şaapbas zalym häkimiň keşbidir. Ol eden leb-zinden dänýär. Aşyklara köp azar berýär.

«Şasenem-Garyp» dessanyňyň dili sada we düşnükli. Onda nakyllar, şorta sözler, rowaýatlar örän ýerlikli berlipdir. Goşgularda meňzetme, deňeşdirme ýaly çeperçilik serişdeleri örän köp. Dessanda goşgular murapbag (dörtleme) görnüşinde gelýär. Dessanyň aýdym-lary bagşylaryň repertuarynyň bezegidir. Onuň «Senem gelmedi», «Neýläýin», «Maral geldi», «Tüni derýa» ýaly ençeme goşgulary halk aýdymlaryna öwrüldi.

Epiki süžetler professional kompozitorlaryň ünsüni hem özüne çekdi. Dürli döwürlerde türkmen kompozitorlary epiki žanrlardan ugur alyp, ajaýyp eserleri döredipdirler. Şeýlelikde, türkmen kompozitorçylyk mekdebiniň ilkinji düýbünü tutanlaryň biri Daňatar Öwezow bilen Adrian Şapoşnikow dessan süžetlerine esaslanyp, «Şasenem–Garyp», «Leýli–Mejnun» operalaryny, Adrian Şapoşnikow «Zöhre–Tahyr» we «Gül–Bilbil» operalaryny, Aşyr Kuliýew bilen Boris Şehter «Ýusup–Ahmet» opera eserleri döredipdirler.¹ Soňra meşhur kompozitorymyz Nury Halmämmedow fortepiano üçin «Ballada» we «Dutaryň owazy» sazларыny, Çary Nurymow kamera orkestr üçin «Gazallar» we «Dessan-konsertleri», Suwhan Tüýlүýew özüniň «Bentler» atly simfoniki poemasyňy döredipdir. Bu professional saz žanrlarynda kompozitorlar halk aýdym-sazларыndan giňişleýin peýdalanyşyşy. Täze žanra öwürülen gadymy rowaýatlar we heňler sazyň owadanlygy bilen tapawutlanýar. Çeperçilik taýdan ýokary derejeli bolan, häzirki günlerimizde ýaňlanan bu meşhur sazlar täze Berkararlyk zamanasynda özgerýän aýdym-saz sungatymyza ajaýyp goşantdyr.

Soraglar we ýumuşlar

1. Türkmen dessanларыnyň döreýiş ýoluny we epiki eserleriň toparlara bölünüşigini aýdyp beriň.
2. «Nejep oglan» dessanyňyň mazmun aýratynlyklary we gurluşy barada gürrüň beriň.

¹ Абукова Ф. Туркменская опера. – А.: Ылым, 1987, стр. 25.

3. Ý. Bertelsiň türkmen epik döredijiligi bilen baglanyşykly haýsy ylmy işlerini bilýärsiňiz?
4. «Asly–Kerem» dessanynyň sýžeti haýsy epiki eserler bilen gabat gelýär?
5. Häzirki zamanamyzda epiki sýžetler haýsy žanryň üsti bilen halka ýaýradylýar?

22. Magrupynyň epiki döredijiligi

XVIII asyr türkmen nusgawy edebiýatynyň görnükli wekilleriniň biri Gurbanaly Magrupydyr. Ol 1740-njy ýylda Baharly etrabynyň Durun obasynda eneden doglupdyr. Sarahsly Muhy bagsynyň aýtmagyna görä, Gurbanaly Magrupy syrdym, görmegeý adam bolupdyr. Ol bagsyçylyk hem eder eken. Onuň şirin sazy, ýakymly owazy eşideni haýran galdyrypdyr. Gurbanaly Magrupy ençeme liriki şygrylaryň hem «Ýusup – Ahmet», «Seýpelmelek – Methaljemal», «Döwletýar beg», «Aly beg we Baly beg» ýaly dessanlaryň awtorydyr.

Magrupynyň «**Seýpelmelek – Methaljemal**» atly dessany halk arasyna iň giň ýaýran eserleriň biridir. Bu dessanyň sýžetiniň esasynda araplaryň «Müň bir gije» atly ertekileri ýatyr. Emma Magrupy öz dessanyny döretmek üçin ondan nusga alan bolsa-da, ony özüçe işläpdir, milli öwüşgin – türkmen dessanlaryna mahsus bolan häsiýetleri, stili siňdiripdir, döwrüň ýaşan jemgyýetiniň talaplaryna laýyk edipdir. Netijede, özboluşly eserini döredipdir.¹ Magrupynyň eseri türkmen dessanlarynda giňden ulanylýan kyssa hem goşgy bilen ýazylýpdyr. «Seýpelmelek – Methaljemal» yşky-hyýaly-gahrymançylykly dessandyr.

Seýpelmelek düşüşünde Methaljemala aşyk bolýar. Şondan gaýry zatda oý-pikiri bolmaýar, ýatsa-tursa gözünüň önünde Methaljemal görünýär. Başyny etegine salyp, onuň gözlegine gitmekçi bolýar. Seýpelmelege: «Methaljemal otdan önen perizat bolsa, sen toprakdan önen adamzat bolsaň, ikiniz laýyk dälsiňiz, peri adamzady gözüne almaz, şol ýolda öler sen, nam-nyşanyň galmaz!» – diýip aýdylan her hili gabahat sözlerden çekinmeýär, gaýtam, «Methaljemalyň ýolunda ölsem, myradyma ýetdigim» diýýär.

¹ *Magrupy. Seýpelmelek – Methaljemal.* – A.: Ylym, 1967.

Seýpelmelek şol ýolda köp kynçylyklary başdan geçirýär, aýralyga sezewar bolýar. Emma söýgüsine wepaly ýigit olaryň hemmesini gerdeninde çekýär. Ol hyýaly döwleri öldürip, atadan-eneden, ýurdundan, dogandan jyda salnan Melikäni azat edýär. Şeýle owadan gyza hyýanat göz bilen garamaýar, oňa diňe doganlyk, mähribanlyk duýgularyny bildirýär. Şeýlelik bilen, özüniň ahlak taýdan päkligini, söýgülisine wepalydygyny yzly-yzyna görkezýär. Bu häsiýet ony maksadyna ýetirýär we Methaljemalyň söýgüsine mynasyp bolýar. Magrupy dessanda öz gahrymanynyň maksadyna ýetmegi üçin «keramatly» güýçlere uly orun beripdir. Baş gahryman ýowuz günlere düşende, ýalňyz galanda hemişe şol güýçlere – dini-mifiki şahslara ýüzlenýär, olara mynajat okaýar, olardan medet isleýär.

Dessanyň kompozisiýasy ýönekeý, dili düşnükli. Onda arap, pars dilleriniň elementleri köp däl. Şygrylar, esasan, dörtlemede (käbir ýerde başlemeler hem bar) düzülip, halk döredijiliginde, nusgawy edebiýatymyza däp bolup ulanylýan giperbolalar, meňzetmeler, deňşdirmeler we beýleki çeperçilik serişdeleri bilen bezelipdir. Şonuň üçin şahyryň şygrylary we dessany halk köpçüliginiň arasyna giňden ýaýrapdyr. Onuň «*Şatlyk*», «*At ýagşydyr*», «*Düşdi nazarym*», «*Tabşyrdym*», «*Goşma bu zara*», «*Begler*», «*Ýarym geldi*», «*Mekana ýetirdi*» ýaly goşgulary halk aýdymlaryna öwrülip, asyrlar boýy aýdym-saz sungatymyzyň bezegi bolup gelipdir.

IV asyrdan başlap, agyzdan-agza geçip gelen gadymy oguz hekâýatlary ýazga geçirilip ugralýar. Uýgur hatly «Oguznamanyň» we oguz gahrymançylyk eposynyň ilkinji bolup ýazga geçirilen eserleri «Kitaby Gorkudyň» sýužet äheňleri, wakalary, aýry-aýry çeper keşpleri «Görogly», «Şasenem–Garyp», «Saýatly–Hemra», «Ýusup–Ahmet» ýaly dessanlarda aňsat ýüze çykarylýar.

«**Ýusup–Ahmet**» gahrymançylyk dessanynyň awtorlygy XVIII asyrdaky ýaşan türkmen şahyry Gurbanaly Magrupa degişli edilýär. «Seýpelmelek–Methaljemal» dessanynyň sýužeti arap ertekilerinden alnyp düzülen bolsa, «Ýusup–Ahmet» dessanynyň mazmunynda ýerli rowaýatlar beýan edilýär. Bu topara şeýle-de «Gül–Bilbil», «Hojamberdi han», «Döwletýar» ýaly aýratyn milliligi bilen tapawutlanýan

eserler girýär. Taryhy şahsyýetleriň durmuşyny häsiýetlendirýän bu epiki eserler aýratyn hanlaryň ýa-da serkerdeleriň tabşyrygy boýunça döredilip, öz mazmunynda geçmişde bolup geçen wakalary beýan edipdirler. Soňra epiki ýerine ýetirijiler bu sýužetleri jadyly ertekilerden alnan hyýaly-gahrymançylyk elementleri bilen baýlaşdyrypdyrlar.¹

«Ýusup–Ahmet» dessanynyň aýry-aýry durmuş sahnalary oguz epik ýadygärliklerine meňzeş. Meselem, toýa taýýarlyk görüşi, oýunlar, şunuň ýaly ýagdaýlarda däp bolan awa-şikara gitmek, pälwanlaryň, ýaşlaryň göreşi we ş.m. Bularyň barysy «Kitaby Gorkutda» öz beýanyny tapyp, gadymy дәplerden gaýdýar.

«Ýusup–Ahmet» dessanynyň gahrymanlary beýleki epiki ýadygärliklerinde bolşy ýaly, *daglara, çeşmelere, durnalara* ýüzlenýärler.² Türki dilli halklaryň folklorynda ýat ýurda düşeni garyndaşlary bilen baglanyşdyrýan habarçyny – durnalary aýratyn bellemelidir. Şu äheň «Ýusup–Ahmetde» hem örän täsirli ulanylypdyr. Durnalar zyndanda oturan Ýusup bege aýalyndan hat hem getirýärler.

«Kitaby Gorkutda» bellenilen bagşylaryň ýaryşy hem öňden gelýän дәpdur. «Ýusup–Ahmet» dessanynda ýedi ýyl garaňky zyndanda bendi bolup oturan gahrymanlaryň ruhy aýdymyň güýjünden belende göterilýär, bagşynyň özi bolsa sazydyr aýdymy bilen hemme zady maýyl edýän porhan, jadygöý bolup görünýär. Şuňa meňzeş sahna «Kitaby Gorkutda-da» bar: XI boýda oguzlaryň baştutany Gazana kobyzda saz çalyp, özlerini şatlandyrmaga mejbur edýär.

«Ýusup–Ahmet» dessanynda halypadan alnan saz guralynyň ähmiýeti-de bellenipdir. Şa bagşylar ýaryşyna gatnaşýan bendesine öz hazynasyndan tylla dutary getirdýär. Gahryman alagada ony ýere urup, bölek-bölek edip goýberýär-de öz dutaryny getirmegi talap edýär («Kitaby Gorkudyň» XI boýunda Gazan hem şeýle edýär).

Halk epik döredijiliginiň hökmany elementleriniň biri-de gahrymanlaryň her bir möhüm wakanyň önünde oraşan düşleri görmegidir. «Ýusup–Ahmet» dessanynda bu äheň mistiki häsiýete eýe bol-

¹ *Короглы Х.* Туркменская литература. – М.: ВШ, 1972, стр. 76.

² *Magrypy.* Ýusup – Ahmet: Dessan. – A.: Magaryf, 1995.

ýar. Ýatmazynyň öň ýanynda gahrymanlar Babagammar başlyklaýyn Hudaýa salawat aýdyp, ondan medet dileýärler. Ýusubyň ýatmazdan öň aýdýan aýdymy, ylaýta-da Ýusup bilen Babagammaryň aýdyşyk aýdymy mistika ýugrulypdyr.

«Ýusup–Ahmet» dessanynda «Görogly» eposyna gös-göni salgylanma hem bar. Ýusup beg şowly tamamlanan söweşden soň, gahrymanlaryň birinden: «Bu işleri, bu söweşleri kimden öwrendiň?» – diýip soranda ol: «Görogly begden öwrendim» – diýip jogap berýär. Şeýlelikde, «Ýusup–Ahmet» dessany oguzlaryň gönüden-göni nesilleri bolan, Orta Aziýa türkmenleriniň arasynda ýaýrap, oguz gahrymançylykly eposynyň esasy elementlerini öz içine alan epiki ýadygärlikdir.

Soraglar we ýumuşlar

1. Magrupy näçinji asyrdaky ýaşap geçipdir?
2. Magrupynyň döreden eserlerini sanap beriň.
3. «Ýusup – Ahmet» dessanyň gahrymanlary barada gürrüň beriň.
4. Magrupynyň dessanlarynda haýsy epiki eserler bilen mazmuny taýdan meňzeşligi ýüze çykýar?
5. Bagşylaryň döredijiliginde Magrupynyň goşgularyna düzülen aýdymlaryň haýsylaryny bilýärsiňiz?

23. Andalybyň epiki döredijiligi

Nurmuhammet Andalyp (1710–1770) türkmen nusgawy edebiýatynyň görnükli wekilleriniň biridir. Andalyp Ýylanly etrabyň Garamazy diýen ýerinde eneden bolýar. Şahyr Ýylanly, Ürgenç, Hywa töwereginde ýaşap geçipdir. Ol bu barada «Ýusup–Züleyha» dessanynda gysgajyk maglumat berýär. Onuň terjimehalyna degişli maglumatlar az.

Andalyp «*Leyli–Mejnun*», «*Ýusup–Züleyha*», «*Baba Röwşen*», «*Zeynelarap*», «*Melike–Mährinigär*» dessanlaryny ýazýar we «*Oguznama*», «*Nesimi*», «*Sakdy–Wakgas*» poemalaryny döredýär.¹ Şahyr dürli mazmunda ýazylan liriki eserleriň hem awtorydyr. Andalyp terjimeçi hökmünde hem tanalýar.

¹ *Andalyp. Dessanlar.* – A.: Türkmenistan, 1992.

N.Andalybyň halk arasynda meşhur eserleriniň biri-de «Leýli–Mejnun» dessanydyr. «Leýli–Mejnun» dessanyň otuzdan-da köp warianty bolup, bu dessan Andalyba çenli birnäçe şahyrlar tarapyndan işlenipdir. Dessany sýužet boýunça azerbaýjan şahyry N.Genjewi, Gündogaryň beýik şahyrlary Hosrow Dehlewi, Abdurahman Jamy, A.Nowaýy, Muhammet Fizuly we başgalar işleýärler.

Andalybyň «Leýli–Mejnun» dessanynda türkmen durmuşy anyk görkezilipdir.¹ N.Andalybyň «Leýli–Mejnun» dessany Gündogar edebiýatynda meşhur bolan halk rowaýatlary esasynda ýazylypdyr. Onda dostuna, söýgülisine, halkyna wepaly bolmak ýaly adamyň iň oňat häsiýetleri wasp edilýär.

Mejnunyň keşbi döwrüniň adalatsyzlyklary zerarly öz söýgülisine, arzuwlaryna ýetip bilmedik we şoňa garşy göreşip bilmän kyn ýagdaýa düşen ýigitleriň keşbi. Mejnun halk köpçüligi bilen aragatnaşyk saklamaýar. Andalyp baş gahrymany durmuşdan, jemgyýetden çetleşdirip, çöllere, haýwanlaryň arasynda ýaşamaga ugradýar. Mejnun wepaly, rehimli, erkin durmuşy söýýän ýigit. Ony adalatsyzlyk horlaýar. Ýazyjy Mejnunyň keşbi üsti bilen aýgytly hereket etmelidigini, göreşmelidigini nygtaýar. Göreşde ejizligiň özüniň pida bolmagyna getirýändigini görkezipdir.

Leýliniň keşbiniň sada türkmen gyzynyň keşbi. Ol dessanyň başyndan tä aýagyna çenli öz söýgülisine wepaly, adalatsyzlyklary gerdeninde çeken gyzlar ýaly hereket edýär. Leýlide aktiw göreşijilik häsiýeti ýok. Ol diňe durmuşdan, pelekden, ene-atadan zeýrenmäge mejbur bolýar. Mejnuna garanyňda Leýlide öz maksadyna ýetmek üçin ymtylyş bar. Ýöne hereketiň halkdan üzňeligi degişli netijäni bermeyär. Netijede, Mejnun bilen Leýli armanly dünýäden ötýärler. Leýli bilen Zöhräni, Şasenemi deňeşdiremizde, beýleki gyzlaryň öz maksatlaryna ýetmek üçin birnäçe artykmaçlyklary özlerinde jemländigine göz ýetirýäris.

Andalyp «Leýli–Mejnun» dessanyň ýazmakda halk dilini esas edinipdir. Şonuň üçin hem bu dessan halk içinde uly şöhrata eýe bolupdyr. Dessanyň dili, onda awtoryň ulanan çeperçilik serişdeleri örän

¹ *Gullaýew N. Leýli hem Mejnun hakda söhbet. – A.: Magaryf, 1989.*

köp. Dessanda ulanylýan sözleriň hemmesi diýen ýaly häzirki zaman türkmen dilinde-de hiç-hili üýtgeşiksiz ulanylýar. Dessanda arap-pars sözleri hem ulanylypdyr. Andalyp bu dessanynda gazal, ikileme, dörtleme we başleme ýaly goşgy düzüliş ýollaryny ulanypdyr. Meňzetme, deňeşdirme, giperbola ýaly çeperçilik serişdeleri bolsa dessanyň bezegi bolup durýar.

Andalybyň «Leýli–Mejnun» dessany halkyň arasynda berk ornaşan eserdir. Dessanyň «Zerara döndi», «Syrdaş bolaly», «Habarlaşalyň», «Görmesem bikarar oldum», «Peýmanyň», «Kim biler», «Geçdi neýläýin» ýaly ençeme şygryrlary halk aýdymyna öwrülipdir.

Ýusup–Züleýha hakyndaky erteki-rowaýat ähli halklaryň arasynda giňden ýaýran. Bu rowaýatyň erteki görnüşini türkmen halk döredijiliginde-de görmek bolýar, ol şeýle şöhlelenýär: «Agalary Ýusuba görüplik edip, ony öldürmek maksady bilen, guýa taşlaýarlar. Emma Ýusubyň ölmän guýudan çykmagyna ýolagçy kerwen sebäp bolýar. Agalary Ýusuby gul hökmünde şol kerwene satýarlar. Satyn alan täjir bolsa Ýusuby sowgat hökmünde Müsür şasyna eltip berýär. Şa Ýusuby oňat görüp, öz ýanynda saklaýar. Şol patyşanyň gyzy Züleýha Ýusuba aşyk bolýar. Emma Ýusup ony birbada göwnemeýär. Şol sebäpli Ýusup zyndana düşýär, birnäçe horluk çekýär. Ahyrda-da ol Müsür ýurduna şa bolup, Züleýha bilen durmuş gurýar. Emma «Towşana dogduk depe» diýilişi ýaly, ol Müsürde şa bolsa-da, öz watany – Kengany (Palestinany) küýsäp gezýär. Ahyrda-da, Kengana dolanyp gelýär».¹

Halk içindeki «Müsürde şa bolandan, öz ýurdunda geda bol» diýen nakyl hem şonuň bilen baglanyşykly döräpdir. Bar bolan maglumata görä, ilkinji gezek bu rowaýat biziň eýýamymyzdan öňki IX asyrdan (injile) girizilýär. Bu rowaýat injile girizilende onuň folklordaky halkylyk we yşkylyk häsiýet ýitirilip, oňa dini häsiýeti berlipdir. Munda her wakanyň soňunda: «Bu zatlar adam elindäki zat däl, bularyň hemmesi Allanyň işidir, oňa kaýyl bolmalydyr» diýen ýaly dini ündewler getirilip, hemme zat kysmata syrykdrylýar.

¹ *Andalyp Nurmuhammet. Ýusup–Züleýha* (düzüji G. Nazarow). – A.: Ylym, 1973, 5-nji sah.

Rowaýatyň baş gahrymanlarynyň biri bolan Züleýhanyň asla ady hem tutulanok. Şeýle-de bolsa, injildäki bu rowaýat ýazuw ýadygärliginiň iň ir döwürlerdäkisi hasaplanylýar.

Bu rowaýat ilki başda halk içinde döredilipdir, VII asyrdan ol özüde yslymyň ideýalaryny siňdirip, Gurhana girizilipdir. XI asyrdan başlap bu rowaýat çeper edebiýata girizilýär. Ençeme awtorlar «Ýusup–Züleýha» poemasyny döredýärler, şol sanda meşhur şaýrlar *Abdyrahman Jamy*, *Burhanetdin Rabguzy* we başgalar.

Orta Aziýanyň halklarynyň arasynda «Ýusup–Züleýha» sýužetiniň giňden ýaýramagyna sebäp bolan Burhanetdin Rabguzynyň «*Kasas-ul-enbiýa*» atly kitabydyr. Rabguzynyň bu kitaby 72 kyssadan ybarat bolup, şolaryň içinde iň gyzykly we özüne çekiji kyssanyň biri hem Ýusup kyssasydyr. Beýik türkmen şahyry *Magtymgulynyň* –

Depderler içinde bir kitap gördüm!

«Kasas-ul-enbiýa» atly, ýaranlar,

Hezreti Ýusuby beýän eýläli –

Kyssasy şekerden datly ýaranlar

– diýmegi-de hut şonuň üçin bolsa gerek. Magtymguly bu rowaýat esasynda bütewi bir sýužetli eser döretmedik hem bolsa, ol bu rowaýata bagyşlap «Datly ýaranlar», «Çekem, Ýusup diýe-diýe», «Arap dilli söwdügi» ýaly goşgular toplumyny döredipdir. Şeýlelikde, bu rowaýat, takmynan, IV asyrdan başlap dürli awtorlar tarapyndan işlenip, «Ýusup–Züleýha» ady bilen ýüzlerçe eser döredilipdir.

Nurmuhammet Andalybyň döreden meşhur «Ýusup–Züleýha» dessany hem türkmen edebiýatynyň hut şol milli däplerine eýerilip döredilen eserdir. Andalyp bu sýužetiň folklor we ýazuw görnüşini oňat öwrenip, olary hut öz döredijilik taslamasyndan geçirip, beýleki «Ýusup–Züleýha» poemalaryna meňzeş bolmadyk hut özboluşly eserini döredipdir.

Bu dessan döp boýunça ýazylan yşky-hyýaly eserleriň hataryna girse-de, ondaky keşpler hakyky durmuş adamlarynyň keşplerine ýakyn. Dessanyň baş gahrymany Ýusup ýaşlygyndan başlap, köp horluklary başdan geçirse-de, göwünçökgünlige düşmeýär. Ol hiç wagt, hatda şa bolanyndan soň hem adamlara hiç hili ýamanlyk etmeýär.

Ýusup diňe bir özüniň görmegeýligi bilen däl, eýsem akylylygy, päkligi, ynsanperwerligi, hoş gylyklygy bilen beýleki gahrymanlardan tapawutlanýar.

Ýusubyň keşbine garanyňda Züleyhanyň keşbi has-da çylşyrymlyrakdyr. Züleyha umytdan düşmän, hemişe Ýusuby arzuwlap, gözläp gezýär. Eger «Leýli–Mejnun», «Asly–Kerem», «Gül–Bilbil» ýaly eserlerde öz söýgüsine ýetmek üçin erkekler hereket edýän bolsalar, bu dessanda şol hereketler Züleyha tarapyndan amala aşyrylýar. Şonuň üçin hem Züleyhanyň keşbi ýokarky dessanlardaky ýaly magşuk keşbine däl-de, eýsem erkekleriň (aşyklaryň) keşbine ýakyndyr.

N.Andalybyň «**Baba Röwşen**» dessanynyň sýužeti asly Aly bilen baglanyşykly dörän rowaýatlardan alnypdyr. Baba Röwşen ýer urup, ýerde galan garyp. Onuň Ýehudy atly jöhüde müň tylla bergisi bar. Onuň bergisini üzmäge mümkinçiligi ýok. Ýehudy Baba Röwşeniň önünde ýa bergisini üzmegini, ýa gyzyny bermegini, ýa-da öz dinine girmegini şert edip goýýar.

Elbetde Baba Röwşen bu üç şertiň hiç birini hem bitirip biljek däl. Ol çykalga gözläp, Muhammet Pygamberiň ýanyna barýar. Muhammet oturan sahabalardan Baba Röwşeniň hajatyny kimiň bitirip biljekdigini sorýar. Aly Baba Röwşene özüni gul hökmünde Berber şäheriniň şasy Mergup şaga satdyrýar. Şondan soň ol üç sany hyýaly işi amala aşyrýar (Şanyň goýan üç şerti: derýany baglamak, ajdarhany öldürmek, Alyny tutup gelmek). Dessan «Baba Röwşen» diýip atlandyrylýan hem bolsa, onuň keşbi öçügsi berlipdir. Dessanyň ikinji ýarymyndaky sýužeti Aly bilen baglanyşykly bolýar, folklorda bu keşp halk gahrymany, ejizleriň howandary hökmünde görkezilýär.

«*Zeynelarap*» dessany hyýaly ertekilere çalym edýär. Ondaky baş gahrymanlaryň biri Muhammet Hanapyýa, ýagny Alynyň Hanapyýa atly aýalyndan bolan ogly her hili gara güýçlere garşy göreşmeli bolýar.

Soraglar we ýumuşlar

1. Andalybyň dessanlary barada gürrüň beriň.
2. Andalyp haýsy şahyryna poemalary döretdi?

3. «Leýli–Mejnun» rowaýatynyň sýžeti esasynda Gündogaryň haýsy şahyrlary öz eserlerini döredipdirler?
4. Züleýhanyň keşbi barada aýdyp beriň. Onuň beýleki dessanlardaky gyz gahrymanlaryndan nähili tapawudy bar?
5. Andalybyň goşgularyna aýdylýan halk aýdymlaryny sanap beriň.

24. Şabendäniň epiki döredijiligi

Türkmen edebiýatynyň görnükli wekilleriniň biri Şabende (1720–1800) Was diýen ýerde ýomutlaryň gojak taýpasynyň kazylar tiresinde eneden bolupdyr. Şahyryň ýaşlygy Was, Köneürgenç sebitlerinde geçýär. Şabende şahyryň lakamy. Onuň bu lakamyny dostunyň Eýran şasyna bendi bolup düşmegi bilen baglanyşdyrýarlar. Şahyryň öz adyna Abdylla, kakasyna Mämmi diýer ekenler. Ol ylymly adam bolupdyr. Öz ogluny hem ylymly, bilimli edip ýetişdirmek maksady bilen, Hywa medreseleriniň birine okuwa ýerleşdirýär. Şabende bu mümkinçiliklerden peýdalanyndyr we netijede, ökde atşynas, belli sazanda, görnükli söz ussady bolup ýetişipdir. Ol öz sygyrlaryny we başga şahyrlaryň goşgularyny saza goşup aýdyp berer eken.

Şabende dil bilimini özleşdirmäge uly üns beripdir. Şahyryň çeperçilikli goşgulary halk köpçüliginiň arasynda giňden ornaşyp gelipdir. Olar yşky («Gözelim», «Bellidir», «Meňli»), ahlak we durmuş («Bolmasa», «Kim biler», «Arap at») temalarda ýazylypdyr. Şular bilen birlikde, Şabendäniň bir topar tapmaçaly («Kyrk», «Dagy baş») we dini («Nätdiň», «Lälezar etgen jelil») goşgulary hem bar. Şahyr «Şabähram», «Gül–Bilbil», «Hojamberdi» dessanlarynyň awtorydyr. Şabendäniň bu eserleri onuň goňşy halklarynyň edebi ýadygärlikleri bilen tanyş bolandygyna güwä geçýär. Şahyr 1800-nji ýylda Wasda aradan çykýar. Onuň gubury Wasda, Aşyk Aýdyň piriň gümmeziniň gapdalynda ýerleşýär.

«Şabähram» dessanynyň baş gahrymany toslanyp tapylan keşp dälidir. Sasanidler dinastiýasynyň XIV patyşasy Bähram Gur V ha-kynda Gündogarda köp rowaýatlar döredilipdir. *Azady* (1700–1760) özüniň «Wagzy-Azat» eseriniň bir bölümini Bährama bagyşlapdyr.

Magtymguly hem Bähramyň taryhyna belet bolupdyr. Ol «Istemen» muhammesinde:

...Bähram Gura tagt unudyp, arz edip Isgendere,
Tug göterip, kyldyň söweş gol urup sen şemşire,

– diýip, Bähram Guruň hem adyny getirýär. IX asyr şahyry *Abyssetdar Kazy* hem «Jeňnama» diýen eserinde Bähram barada söz açýar. Ol barada çeper eser döreden klassyklaryň ilkinjileriniň biri *Abdylkasym Ferdöwsidir* (934–1025). Şahyr meşhur «Şanama» epopeýasynyň bir uly bölümüni Bähramyň taryhyna bagyşlapdyr.

Nyzamy Genjewiniň (1141–1205) «Ýedi gözeli» atly eseri hem tutuşlygyna Bähram Gura bagyşlanypdyr. Nyzamy bilen bilelikde meşhur «Hamsa» eseri döreden *Hysrow Dehlewiniň*, *Saýkallynyň*, *Alyşir Nowaýynyň* goşgularynda hem Bähram barada gürrüň berilýär. Bähram Guruň ýaşan we patyşalyk eden döwründen bäri, bu taryhy gahryman hakynda dürli-dürli döwürlerde ajaýyp eserler döredilipdir.

Şabende Bähram Gur hakynda çeperçilik taýdan ýokary derejeli şahyrana eseri döredipdir. «Şabähram» dessanynyň şyžeti halk arasynda Bähram barada aýdylan rowaýatlardan we ertekilerden alnypdyr. Onda döwler, periler hereket edýärler. Süleýmanyň hasasy, köwşi, telpegi ýaly toslama zatlar bar. Bularyň hemmesi adamzadyň bähbidine gönükdirilýär. Şabende saýlap alan şyžetini türkmenleriň des-sançylyk usulyna laýyklykda kyssa we şygry gatyşdyryp işläpdir, oňa milli öwüşgin beripdir. Bu babatda dessan Ferdöwsiniň, Nyzamynyň, Hysrow Dehlewiniň, Nowaýynyň we başgalaryň eserlerinden tapawutlanýar.

«Şabähram» dessanynyň iki sany türkmen warianty bize gelip ýetipdir. Biri – Garrygaladan gelip gowşan «Şamährem» atly wariantydyr. Bu wariant 1961-nji ýylda Dosmämmet Esenaman oglunyň dilinden ýazylyp alnypdyr. Şabendäniň «Şabähram» dessanynyň has doly warianty 1961-nji ýylda Daşoguzyň Boldumsaz etrabyň Gyzyl-Ergenek obasynyň, çowdurlaryň Abdal tiresinden Ýomut Aman oglynyň dilinden ýazylyp alnypdyr. Ol bu nusgany 1930-njy ýylda Gylyçbaý Baba oglundan diňläp öwrenipdir.

XIX asyrdä ýaşap geçen Çolak bagşy «Şabähram» dessany boý-dan-başa ýatdan bilýär ekeni. Ol dessandaky «Bäri gel» şygra saz döredip, ony «Söýgüli jenan» atlandyryp aýdar eken. Marynyň Ak-baý obasyndan bolan meşhyr Amanesen bagşy hem Şabendäniň «Şabähram» dessanynyň şygrylaryny saza goşup aýdar eken.

«*Gül – Bilbil*» dessany Şabendäniň iň soňky döreden eseridir. Şahyr eýranlylaryň «*Gül we Bilbil*» atly ertekisi bilen tanyş bolandygy şübhesizdir. Bu barada Şabende dessanyň ahyrynda getirýän «Begler» atly jemleýji şygrynda:

Görüp bilgen barmy, Şamda, Yrakda,
Görüp, nusga aldym parsy warakda,
Müň iki yüz on dört boldy taryhda,
Bijin ýyly düzdüm kyssany, begler! –

diýmek bilen aýdyp geçýär. Bu bent şonuň bilen birlikde, Şabendäniň «*Gül – Bilbil*» dessanyny 1799–1800-nji ýyllarda ýazyp gutarandygyny hem görkezýär.¹

Ertekiniň sýužetine esaslanyp, şahyr dessanda özboluşly mazmunyny düzýär. Eser romantiki häsiýetde ýazylan, onuň sýužet ýordumy ekspozisiýadan baglanyşyga, ondan kulminasiýa nokada we çözülişe çenli dürli hekaýalaryň esasynda ýaýbaňlanýar. Şahyr dessanynyň bir-birini baglanyşdyrýan aýry-aýry hekaýalaryň has täsirli, ünsüni özüne çekiji bolmagy üçin, halk ertekilerinde bolşy ýaly, hyýaldan, giperboladan, meňzetmelerden ussatlyk bilen peýdalanyndyr. Onda ajdarhalar, uçýan tagtalar ýaly hyýaly zatlar, baş yüz ýyllyk ýol, san-syz leşger, başy asmana ýetip, ot dek gyzaryp duran şähri–Talus, aňyrsyna-bärsine göz ýetmeýän Nil derýasy, yüz müň jülgeli Kuhy–Salar ýaly giperbolalar, galam gaşly, hünji dişli, syýa saçly, jennet ýaly meňzetmeler we sypatlandyrmalar az däl.

Dessanyň ideýasy batyrlygy, gaýduwsyzlygy, tutanýerliligi, durnuklylygy, ýoldaşa, päk söýgä wepalylygy, adalatlylygy wasp etmekden, adamyň mertebesini kemsitmek ýaly ýaramaz zatlara garşy

¹ M. Öwezgeldiýew. Şabendäniň ömri we döredijiligi hakynda. // *Gül – Bilbil*. – A.: Türkmenistan, 1963, 6-njy sah.

göreşmekden ybaratdyr. Şahyr öz öňünde goýan bu maksadyny des-sana üç toparyň (şalar – şazadalaryň, ruhanylaryň, zähmetkeşleriň) wekilini gatnaşdyrmak arkaly beýan edýär.

Soraglar we ýumuşlar

1. Şabendäniň haýsy epiki eserlerini bilýärsiňiz?
2. «Şabähram» ýordumynyň taryhy hakynda gürrüň beriň.
3. Şabendäniň «Şabähram» dessanynyň beýleki edebi nusgalardan tapawudy barada gürrüň beriň.
4. Şabendäniň goşgularyna düzülen haýsy aýdymlary bilýärsiňiz?
5. Şabende «Gül–Bilbil» dessanyny haýsy ýyllarda döretdi?

25. Mollanepesiň epiki döredijiligi

Mollanepes (1810–1862) XIX asyryň türkmen nusgawy edebi-ýatynyň iň görnükli wekilleriniň biridir. Mollanepes Sarahsda mol-la Kadyrberdi diýen adamyň maşgalasynda eneden bolýar. Ol oba mekdebinde we Mary medresesinde okaýar. Soňra Buharadaky med-reselerde okap, bilimini artdyryýar. Ol halk döredijiligini, Gündogaryň görnükli wekilleriniň eserlerini öwrenipdir.

Mollanepes «Yşk mülküniň şasy» hasaplanylýar, ol bu tema-da «Bäri gel», «Haýrana galar», «Kakar», «Nazar kylsa dişleriňe», «Söwdügi», «Owadan gelin», «Istäp ki gözəl ýary» ýaly ajaýyp şy-gyrlary döredipdir. Mollanepes liriki şygrylarynyň daşyndan halk ro-waýatlarynyň esasynda ýazylan meşhur «Zöhre–Tahyr» dessanynyň hem awtorydyr. «Zöhre–Tahyr» dessanynyň erteki warianty ähli türki halklaryň döredijiliginde bar, ýöne dessan görnüşinde Mollanepesiňki ýaly hiç bir şahyr işlemändir (özbek şahyry Saýadynyň «Tahyr we Zuhra» ady bilen poemasy bar)¹. Şahyr bu dessany türkmen durmuşy-na mahsus aýratynlyklar bilen ýazypdyr. Bu epiki eser halkyň azat söýgi, erkin durmuş gurmak ugrundaky arzuw-niýetlerini görkezýär.

Bu dessanyň türkmen saz sungatymyza bahasyna ýetip bolma-jak gymmaty bar. Bu babatda akademik Aman Kekilow şeýle ýazýar:

¹ *Seyitmuhammet Saýady. Zöhre – Tahyr. A.: TMGI, 1998.*

«Eýsem-de bolsa türkmen halk bagşylarynyň repertuarlarynda Mollanepesiň «Zöhre – Tahyr» dessany nähili orun tutýar? Biz muny has anyklaşdyrmak maksady bilen, Türkmenistanyň birnäçe tanymal bagşylary we sazandalary bilen, ýagny Mylly Täçmyradow, Pürli Saryýew, Kiçi Geldimyradow, Abdylla Amanjaýew we başgalar bilen kän gürrüňler etdik. Bagşylaryň we sazandalaryň aýtmaklaryna görä «Zöhre – Tahyr» dessanyndaky 3 300 setir çemesi goşgynyň 2 700 setirden gowragy, ýagny dessanyň bütin goşgy bölüminiň segsen göterimden köprägi uzak wagtlaryň dowamynda Türkmenistanyň meşhur bagşylarynyň agzyndan düşmändir. Biziň gürrüňleşen adamlarymyz haýsy bagşynyň dessandaky haýsy aýdymlary aýdýandyklaryna çenli anyk tassyklaýarlar. Türkmenistanyň meşhur bagşylary Sary bagşy, Hally bagşy, Oraz Salyr, Girman bagşy, Magtymguly Garly Mollanepesiň «Zöhre – Tahyr» dessanyndan köp aýdymlary aýtmak bilen öz repertuurlaryny baýlaşdyrypdyrlar.¹

«Zöhre – Tahyr» barada M. Söýegow özüniň makalasynda şeýle diýýär: «Zöhre – Tahyr» ilki Türkmenistanda döräp, soňra beýleki ýerlere ýaýrap, taryhy esasy bolan rowaýat-kyssany käbir şahyrlar çeperçilik taýdan düýpli işläp, aýratyn dessan görnüşine getiripdirler. Häzirki wagtda Tahyryň köşgüniň galyndylary Garabekewül etrabyňyň çäklerinde Amyderýanyň çep kenarynda, Zöhräniň köşgüniň harabalary bolsa Hojambaz etrabyňyň çäklerinde derýanyň sag kenarynda ýerleşýär».²

Dessanyň baş gahrymany Tahyr ýaşlykdan Zöhräni söýýär. Ýöne Babahan patyşa Zöhräni bermek ähdinden dänýär. Tahyr arkadaýanjynyň ýokdugyna göz ýetirenden soň, bu meselede mert durmagy kasam edýär. Tahyr sözünüň üstünde pugta durýar. Ol Zöhre zerarly ýurtdan çykarylyp, agyr horluklara sezewar edilýär. Zöhre öz söýgüsine wepaly, adalatsyzlyklara garşy durup bilýän mert gyzlaryň biridir. Zöhre öz söýgüsine wepaly bolmakda şanyň gazabyndan çekinmeýär. Hiç bir güýç, baýlyk ony özüne tabyn edip bilmeýär. Zöhre

¹ A. Kekilow. Mollanepes (Ömri we döredijiligi). A, TDH, 1957, 121–122-nij sah.

² M. Söýegow. Milli edebiýatymyzda aşyk-magşuk dessanlary. Beýik Galkynyş eýýamynyň gadamlary –Aşgabat: Ylym, 2009, № 4, 89-njy sah.

binamyslygy, gorkaklygy adamyň iň ýigrenji sypatlarynyň hatarynda näletleýär.

Mahym Mollanepese Tahyryň Zöhrä wepalydygyny görkezmek üçin gerek bolupdyr. Awtor ony Zöhreden-de owadan, Tahyr üçin her-hili jebir-sütemlere dözyän, baýlyga, beglige kowalaşmaýan gyzyn sypatynda suratlandyrýar. Mahym Tahyra aşyk bolýar, emma Tahyr ony kabul etmeýär. Awtor Mahymy Tahyra päk söýgi bilen baglaýar. Adyl şanyň keşbi Babahanyň garşysyna goýlup, han-begleri adalatly, rehimdar bolmaga çagyryar.

Mollanepes eseriň başynda Zöhräniň we Tahyryň terbiýeçisi hökmünde wakalara gatnaşyp başlaýar we olaryň söýgüleriniň goragçysy hökmünde çykyş edýär. Awtor dessanyň başynda bu eseri haçan we nirede ýazandygyny, özüniň adyny, näme kär bilen meşgullanandygyny beýan edýär.

«Zöhräni... Mollanepesiň aýaly Bossantäje terbiýelemäge berdiler» diýen setirlerinde bolsa şahyryň aýalynyň Bossantäçdigi aýdylýar. Mollanepesiň we Bossantäjiň keşpleri adalatsyzlyga garşy çykýarlar.

Babahanda zalym şalaryň keşbi suratlandyrylan. Ol Bahyr bilen wada kysalar-da, gyzy bolandan soň, ähdinden dänýär. Bahyryň hojalygy garyplaşýar. Babahan gyzyny özüniň ýakyny Gara batyra bermekçi bolýar. Zöhre Gara batyra barmajakdygyny aýtsa-da, patyşa öz gyzyny diňlemeýär. Awtor patyşany ýurduň, halkyň aladasyny etmän, özüniň şöhraty, baýlygy ugrunda ilata sütem berýändigini üçin näletleýär. Gara batyryň «batyr» lakamyndan «çomak» lakamy halk arasynda has ýörgünlidir. Gara, awtoryň belleýşi ýaly, batyr däl-de gorkak, onda-da binamys gorkaklaryň biri. Ol Zöhräni özüne aýal edinmek maksadyna ýetmek üçin hemme zada taýýar.

Mollanepes bu dessana özüniň бүтін дөредижilik ylhamyny siňdiripdir. Dessandaky esasy ideýanyň halka düşnükli, ýeňil okalar ýaly berilmegini gazanypdyr. Mollanepes uzak bolmadyk ömür ýolunda ep-esli edebi mirasy goýupdyr. Onuň eserleriniň neşir edilmesi, esasan, 1940-njy ýyldan soň ýola düşüp başlaýar. Şol ýyl onuň goşgulary *A. Ahundow Gürgenliniň çapa taýýarlamagynda, M. Kösäýewiň redak-*

tirlemeginde, «Zöhre-Tahyr» dessany bolsa N. Aşyrow bilen B. Garryýewiň çapa taýýarlap, A. Ahundow Gürgenliniň redaktirlemeginde kitap bolup çykýar. Şahyryň goşgulary bilen dessany aýry-aýrylykda, şeýle hem birleşdirilip 1947, 1948, 1955, 1959, 1961, 1963, 2010-njy ýyllarda çap edilýär.

Soraglar we ýumuş

1. Mollanepesiň döredijiligi barada aýdyp beriň.
2. «Zöhre-Tahyr» dessanynyň esasy gahrymanlary kimler?
3. Mollanepese näme üçin «Yşk mülküniň şasy» diýilýär?
4. «Zöhre-Tahyr» dessanyndan haýsy aýdymlyry bilýärsiňiz?
5. Mollanepesiň goşgularyna has köp aýdym aýdan bagşylar kimler?

26. Dessançy bagşylaryň ýollary

Türkmenistanda taryhylygy we anyklygy babatda tapawutlanýan birnäçe dessançylyk mekdebi bardyr. Öz döwründe meşhur sazanda bagşy bolan *Garadäli Gökleň* türkmeniň milli aýdym-saz sungatynyň mizemez binýadyny goýan halypadyr. Garadäli Gökleň ykbaly çekip, XIX asyryň birinji ýarymynda Hywa topragyna düşýär. Onuň bu ýerlere nädip düşendigi barada ynandyryjylykly maglumatlar ýok. Belki, ol 1836-njy ýylda Hywa hany Allaguly hanyň gökleňleriň üstüne çozup, ogul olja, gyz ýesir edip, Hywa süreninde şolaryň arasynda gelen bolmagy hem ähtimal.

Garadäli Gökleňden ak pata alan tagtaly halypa bagşylaryň biri-de Sapar süýrentgi bolupdyr. *Sapar süýrentgi* (*Sapar Sumbarow*) Görogly etrabynyň (Tagtanyň) «Zaman» daýhan birleşiginiň Akdepe obasynda ýaşap geçipdir. Bu bagşy barada bize juda çakli maglumatlar gelip ýetipdir. Ýaşulularyň aýtmagyna görä, bagşy aýdyma gyzansoň, gyjakçynyň töweregine süýşüp, aýlanyp aýdyp ugrar eken. Donunyň syny bolsa bagşynyň yzynda süýrener ýörer ekeni – şonuň üçin hem onuň adynyň yzynda «süýrentgi» lakamy dakylpdyr. Sapar süýrentgi «*Ýusup–Ahmet*», «*Şasenem–Garyp*», «*Hüýrlukga–Hemra*», «*Nejep oglan*» dessanlaryny, «Görogly» eposynyň hem köp şahalaryny aý-

dar ekeni. Onuň gyjakçysynyň meşhur sazanda *Hemra Şyh* bolandygy barada gürrüňler hem bar. Sapar süýrentgiden öz döwründe meşhur bagşy bolup ýetişen *Öre Şyh, Nazar Baga, Hekim bagşy, Magtymguly Garly* ýaly bagşylar tälim alypdyrlar.

Daşoguzly dessançy bagşylaryň başga bir mekdebine XX asyryň başynda Horezm etrabynda ýaşan *Söýeg bagşy* ýolbaşçylyk edipdir. Bu mekdep *Allanur bagşy, Atajan, Ahmet, Altybaý, Palta bagşy* ýaly ägirt dessançy-bagşylary terbiýeläpdir. Söýeg bagşy türkmen aýdym-saz sungatynda ilkinji bolup 40 sany bagşy-sazandadan ybarat ansambly döredipdir.

Daşoguz welaýatynyň ägirt dessançylarynyň biri bolan *Pälwan Hoja* 1890-njy ýylda Görogly (Tagta) etrabyň *Köwser* obasynda dünýä inýär we ömrüniň ahyryna çenli hem şol ýerde ýaşaýar. Pälwan bagşynyň halypasy onuň atasy *Ata Hoja* bolupdyr. Ata Hojanyň «*Görogly*» eposynyň 25 şahasyny, onuň atasy *Atanazar bagşynyň* 33 şahasyny, onuň atasy *Goç bagşynyň* 44 şahasyny, onuň atasy *Hoja bagşynyň* bolsa ondanam köpüsini bilýändigini barada maglumatlar bar. Ata Hojanyň mekdebi dessançy bagşylaryň iň güýçli mekdepleriniň biridir. Pälwan bagşy «*Göroglyny*» başdan-aýak aýdan ýeke-täk bagşydyr. Bu halypa gadymy ýomut ýollarynyň hemme aýdymalaryny bilip, köp bagşylara halypalyk eden adam.

Bulardan başga-da şol döwürde Görogly etrabynda *Mämmedana, Seyit Kör, Gylyç ýaly bagşylar (Uly we Kiçi Gylyç), Öre Kör* ýaly halypa-bagşylar ýaşap geçipdir.

Türkmenistanyň halk bagşysy *Magtymguly Garlyýew* türkmen aýdym-saz sungatyny baýlaşdyrmaga uly goşant goşan halypadyr. Ol 1891-nji ýylda Ahal welaýatynyň Kaka etrabynda dünýä inýär. *Alili* taýpasynyň *çuwal* diýen tiresinden bolandygy üçin, oňa *Magtymguly Çuwal*, soňra «*Çuwal bagşy*» lakamy dakylpdyr. Kakada *Magtymguly Gylyç* we *Çary* bagşylardan tälim alýar. 1921-nji ýylda ol Daşoguz welaýatynyň Gurbansoltan (Ýylanly) etrabyň *Kürt obasyna* göçüp gelýär.

Sesi ýakymly bolandygy üçin, *Magtymguly Garlyny* toýlara çagyryp, aýdym aýtdyryp başlaýarlar. Emma bagşynyň dessan bilmez-

ligi, ony bagşy hökmünde giňden tanalmagyna päsgel berýär. Şol döwrüň halypalary Pälwan bagşy, Nazar Baga, Sapar süýrentgi bir ýere jemlenip, ahally bagşyny diňläp görýärler. Magtymgulynyň aýdym aýdyşy olara biçak ýaraýar. Pälwan bagşy şonda: «Bu biziň yzy-myzy dowam etdirjek bagşy bolup ýetişer» diýip, oňa ýokary baha berýär.

Magtymguly Garly şol ýyllarda *Atajan bagşy*, *Nazar Baga*, *Öre Şyh*, *Atabaý Kel*, *Agajyk (Jikge) bagşy*, *Sopy Çildir*, *Anna bagşy (Ilaman Annaýewiň kakasy)*, *Nury Halykow*, *Pälwan bagşy*, *Sapar süýrentgi* ýaly meşhur dessançy bagşylardan tälim alýar we olardan «Göroglynyň» «Öwez getiren», «Öweziň halas edilişi», «Harmandäli», «Bezirgen», «Öwez öýlenen», «Kempir», «Kyrk müňler», «Ar alyş», «Arap Reýhan» ýaly şahalaryny, şeýle-de «Şasenem–Garyp», «Saýatly–Hemra», «Nejep oglan» ýaly dessanlary öwrenýär. Magtymguly Garly bu dessanlary 5–6 ýylyň dowamynda öwrenip ýetişýär. Munuň özi bagşynyň ýatkeşliginiň örän güýçli bolandygyna şaýatlyk edýär.

Şeýlelikde, 30-njy ýyllaryň başyna çenli Magtymguly Garly dessançy bagşy hökmünde ilat arasynda tanalýar. Magtymgulynyň abraýynyň galmagynda Türkmenistanyň halk bagşysy, sazanda Sapar Bekiýewiň hyzmaty hem uludyr. Türkmen aýdym-sazynyň bu iki uly wekiliniň hyzmatdaşlygy 1928-nji ýylda başlanýar. Magtymguly toýda-tomaşada, öýünde häli-şindi şägirtlerine garap, şeýle diýer ekeni: «Bagşy bolmak üçin köp zat gerek däl, pul bilen bolmak mümkin däl. Bu ýola düşen adama zehin, owaz, ukyp gerek. Şu üç zat bolmasa, bagşyçylygyň gapysyndan girip bilmersiň, köpüň göwnünden turlup, olaryň gulagynyň posuny, göwnüniň gussasyny aýryp bilmersiň. Kesirlik, gopbamlyk, gedemlik hiç kime gelişmeýär, ýöne şu ýaramaz häsiýetler bagşa has hem gelişmeýär. Bagşy adama hyzmat etmeli. Bilýän zadyny gysganmaly däl, şägirtlerine, kärdeşlerine öwretmeli, olaryň gowy tarapyny özün öwrenmeli. Bolmasa kär ýitýär».¹

Magtymguly Garlynyň halypalyk etmeginde *Ilaman Annaýew*, *Gurban Seyitmämmedow*, *Yrzaguly Ataýew*, *Artyk Durdyýew*, *Çarwa*

¹ *Myradow A.* Ilaman bagşy hem-de onuň edebi-folklor mirasy – A.: Magaryf, 1992, 18-nji sah.

Çaryýew, Bally Mätgeldiýew, Täzegül Jumayewa, Akjagül Myrado-wa, Sülgün Meretgeldiýewa, Öre Garlyýew, Muhat Gandymow, Oraz Gurbanyazow ýaly ussat bagşy-sazandalar ýetişýärler. Halypa bagşy şägirdine aňsatjak pata beräýmändir. Ony dessan aýtmaga, halk aýdymlarynyň, sazalarynyň heňlerini ussatlyk bilen ýerine ýetirmäge yzygiderli türgenleşdiripdir. Has hem «Görogly» eposynyň şahalaryny ýatdan aýdyp beräýmek bagşylardan ägirt ussatlygy talap edipdir. Halypanyň şägirdine birkemsiz göwni ýetenden soň, oňa köpçüligiň önünde pata beripdir. Pata bagşylaryň özbaşdak aýdymçy hasaplanýandygyny aňladýan ýeke-täk dilden berilýän diplom hasaplanypdyr.

Ilaman Annaýewe halypasy şeýle pata beripdir: «Meniň kesbi-kärim berilsin, kesbiňden bereket tap, agzyňdan erbet söz çykmasyn. Diliň ötgür, akylyň kesgir bolsun». Halypa bagşy şu patany almak üçin köp zähmet çekipdir. Ilaman Annaýew şu güne – ak pata garaşyp, Magtymguly Garlyýewiň ýanynda dört ýyl gezipdir. Öz şagirtleri bilen Magtymguly Garly ömri ötýänçä gatnaşykda bolup, olara dessanlary ussat ýerine ýetirmegiň gizlin syrlyrany öwredipdir. Bagşynyň ogly Jumaguly Magtymgulynyň aýtmagyna görä, ol ömrüniň ahyrky ýyllarynda-da «Gül–Bilbil», «Zöhre–Tahyr» dessanlaryndan hem parçalar öwrenip, ilat arasynda aýdypdyr.

Öre Şyh, takmynan, 1890-njy ýylda Görogly (Ýylanly) etrabynda dogulýar. Onuň oglanjyk döwürleri onuň-munuň malyny bakmak bilen geçýär. Öre Şyh ýaşlygyndan aýdym-saza höwesli bolýar. Onuň ilkinji halypasy tagtaly bagşy *Isa Işan* bolýar. Bular halypa-şagirt bolup, köp toýlary sowýar. Soňra ol Sapar süýrentgiden tälim alýar. Öre Şyh gadym tagtaly bagşylaryň ýol-ýodasyny biziň günlerimize ýetirip giden halypadyr. Ol, esasan, «Nejep oglan», «Şasennem–Garyp», «Hüýrlukga–Hemra», «Ýusup–Ahmet» dessanlaryny, «Görogly» eposynyň «Öwez getiren», «Bezirgen» şahalaryny aýdypdyr.

Hekim bagşy – Sapar süýrentgiden tälim alan, öz döwrüniň atly bagşylarynyň biridir. Hekim bagşy «Hüýrlukga–Hemra», «Şasennem–Garyp» dessanlaryny, «Görogly» eposynyň birnäçe şahalaryny aýdypdyr.

Gadym ýomut ýoluny öňki öten halypalardan alyp, biziň günlerimize ýetiren halypa bagşy Türkmenistanyň at gazanan bagşysy *Hojamyrat Öräýewdir* (1933–2011). Hojamyrat bagşy Görogly etrabynda (Tagtada) dünýä inýär. Ol ilki atasy bilen gidip köp toýlary sowýar. Soňra ol Akdepede Çarwa bagşy diýen sazanda-bagşa şagirt durýar. Çarwa bagşyňkyda iki ýyl şagirt bolup, sazyň inçe tilsimlerini ele alýar.

Hojamyrat aga gadym ýomut ýolunyň ussady hökmünde, şol ýoluň aýdylyşyny, sazda çalnyşyny biziň günlerimize ýetiren halypadyr. Onuň repertuaryny: «Nejep oglan», «Şasenem–Garyp», «Hüýrlukga–Hemra», «Ýusup–Ahmet» dessanlary, häzirki döwürde ýitenkirlän gadym ýomut ýolunyň «Gyrat gel», «Züljelal», «Ýarek», «Hatyja», «Senem jan, saňa näm boldy», «Bibi», «Bu gije», «Babajyklar», «Kerem geldi» ýaly birnäçe aýdymlar bezeýär. Hojamyrat halypa diňe ussat bagşy-sazanda bolmak bilen çäklenmän, eýsem öz hünärini şagirtlerine hem irginsiz öwredýär. Onuň şagirtleri Gurban Şadurdyýew, Sabyr Sabyrow, Kerwen Ýowbasarow, Baky Rejepow, Soltanbagt Rejebowa dagylardyr. Aýdym-saz sungatymyz halypadan şägirde geçip dowam edýär.

Magtymguly Garlynýň, Nazar Baga we Baýar Baýramowyň dessançylyk ýoluny dowam etdirijilerden Gurban Seýitmämmedow, Bally Mätgeldiýew, Tüýli Otuzow, Akjagül Myradowa, Sülgün Meretgeldiýewa, Täjibaý Gurbanow ýaly ussat dessançy-bagşylaryň atlaryny getirmek bolýar.

Halkyň uzak asyrlyk taryhynda örän uly ähmiýete eýe bolan, nesilleriň terbiýelenmegine täsir edýän, ençeme döwürleri öz içine alan, halkyň taryhy, medeniýeti, ruhy dünýäsi baradaky örän möhüm we köp maglumatlary özünde jemleýän edebi eserler döreýär. Şeýle eserleri belli bir awtor döreden-de bolsa, ol halkyň ahlumumy söýgüsini gazanyp, hakyky halky esere öwürülýär. Halk şeýle eserlere öz isleg-arzuwlaryny, garaýyşlaryny, taryhy, medeniýeti baradaky düşüňjelerini siňdirýär, eseri dürli öwüşginler bilen bezäp, baýlaşdyryp, halkyň döreden eserine öwürýär. Wagtyň geçmegi bilen şol eserler halk döredijiligiň hazynasyna girip, ölmez-ýitmez eserlere öwürülýärler. Şeý-

le eserler dilden-dile geçip, halkyň aňynda hemişelik galýarlar we dün-ýä edebiýatynyň genji-hazynasynda öz mynasyp ornuny eýeleýärler.

Soraglar we ýumuşlar

1. Dessançylyk sungatynda halypa-şagirt gatnaşyklarynyň ähmiýetini düşündiriň.
2. Daşoguz dessançylyk mekdebiniň düýbünü tutujylar barada gürrüň beriň.
3. Garadäli Gökleňiň, Sapar süýrentginiň, Söýeg bagşynyň şagirtleri kimler?
4. Magtymguly Garlynyň döredijilik ýoly barada aýdyp beriň.
5. Daşoguz dessançylyk bagşylarynyň repertuary barada gürrüň beriň.
6. Häzirki zaman dessançy bagşylardan kimleri bilýärsiňiz?

27. Gurt Ýakubowyň döredijiligi

Salыр-saryk ýolunyň belli wekilleriniň biri Türkmenistanyň halk bagşysy *Gurt Ýakubowdyr*. Salыр-saryk ýoly, esasan, Mary (Tagtabazar, Ýolöten) we Ahal welaýatynyň käbir etraplarynda (Sarahs) giňden ýaýran. Salыр-saryk diýlende iki sany takyk tire atlary ulanylýar. Ýöne bu ýola diňe bu tireleriň bagşylary däl-de, eýsem Mary, Tejen, Türkmençä etraplarynda ýaşan teke taýpalarynyň bagşy ussatlary hem degişlidir. Bu ýoluň häsiýetli tarapy aýdymlara aýratyn üns berilýänligindedir. Aýdymlar birnäçe dutaryň ýa-da tüýdügüň sazandarlyk etmeginde aýdylýar. Gargy hem-de dilli tüýdükler bu ýoluň ýörgünli saz gurallarydyr. Tüýdüge ýanap aýdym aýtmakda Orazsähet (Girman bagşy) we Oraz Salыр ikisiniň has uly belentliklere ýetendigini aýtmak bolar. Olar, esasan, «Aýjemał», «Kyýamat», «Öwezim», «Çykdyň güller», «Zöhre jan», «Agabegler» ýaly ýanama aýdymlary aýdar ekenler. Bu ýoluň aýdymçy bagşylary, adatça dutara-da ezberlik bilen erk edip bilýärler. Şonuň üçin hem olaryň aýdýan her bir aýdymynyň ýörite saza geçirilen görnüşleri-de az däl-dir. Olardan «Apat», «Tüni derýa», «Düşmüş», «Ýusup-owgan», «Ala gözli», «Zöhre jan» ýaly dutar sazlyry hut şu däbe eýerilip döredilen saz eserleridir.

Bu ýolda Aly bagşy, Annasähet bagşy hem ussatlyga eýe bolan bagşylar hasaplanýar. Bu ýoly ösdüren bagşylaryň arasynda Gurban

bagşy, Amansähet bagşy, Nobat bagşy, Uly Garly (Soltanow), Kiçi Garly (Ilamanow), Oraz Salyr, Ödeniýaz Nobatow we Gurt Ýakubowyň atlary aýratyn orna eýedir. Ondan başga-da bu ýola meşhur türkmen klassyk şahyrlarynyň biri Mollanepes hem degişlidir. Ol öz goşgularyna aýdym düzüp, ýerine ýetiripdir.

Salyr-saryk ýolunda belli bagşy Gurt Yakubowyň ady bilen baglanyşyklylykda dessan aýtmaklygyň hem özboluşly ugry kemala geldi. Salyr-saryk ýoluna kyssaçylygyň özboluşly şahasyny ornaşdyran, türkmen halkynyň bagtyýarlygyny, gaýduwsyzlygyny wasp edýän dessanlarynyň biziň şu günlerimize gelip ýetmegine Gurt Ýakubow bahasyna ýetip bolmajak iş bitiren bagşylaryň biridir.¹

Gurt Ýakubow 1932-nji ýylda Mary welaýatynyň Ýolöten etrabynyň At çapar obasynda dünýä inipdir. Kakasyna Ýakup Naýçy (Ýakup Şanazar) diýer ekenler. Ejesi Gurbantäç Allamyrat gyzy. Ýakup aga mollaçylyk edipdir. Onuň üç ogly, üç gyzy bar eken. Gurt onuň üçünji ogludy. Üç ogluň üçüsem oglanlykdan aýdym-saza ürç edip başlapdyr. Gurt Ýakup Öwezduurdy Welmämmetden sazyň çylşyrymly ýollaryny, Gimmi bagşydan, Ýazguly bagşydan, Rozy bagşydan kyssaçylyk tärlerini hem irginsiz öwrenipdi. Gurt Ýakubow kakasyndan, şeýle hem Tahyr ussadan arap we pars dillerini we dini kadalaryny öwrenipdir. Gurt Ýakubyň ezber sazanda bolup ýetişmegine onuň uly Garly Ilamany görmeginiň, kiçi Garly Soltanowy, Nobat bagşyny saz plastinkasynda diňläp görmeginiň, mundan başga hem Öwezduurdy Welmämmet, Oraz Bagybek we başga-da birnäçe döwürdeş sazandalarynyň täsiri köp bolýar.

1958-nji ýyldan soň G. Ýakubow Ýolöten etrabynyň medeniýet öýünde birnäçe ýyllaryň dowamynda işläp, birnäçe kyssalaryň goşgy bentlerine saz-heňleri döredipdir. Olardan «Arap dilli söwdüğim», «Şazada hanym geldi», «Gara göz», «Aram bar», «Düşüň atdan görüşeliň» aýdymlaryny görkezmek bolar. G. Ýakubow tirme aýdymlarynyň hem ussady bolan bagşydyr. Ol ilki bilen beýik Magtymgula ýüzlendi. Özem şahyryň arap elipbinde ýazylan kitaplaryny okady. Magtymgulynyň goşgularynyň aňyrsynda ýaňlanýan owazy sogrup

¹ *Ýagmyrow O.* Gurt Ýakup. – A.: Altyn guşak, 1991, 22-nji sah.

almaklyk Gurt Ýakubowa başartdy. Şoňa görä bu dünýäde aýdym aýdyp geçen bagşylaryň arasynda Magtymgulynyň sözlerine iň köp aýdym aýdan Gurt Ýakupdyr. Döwürdeşleriň ýatlamalaryna görä, Gurt bagşy Magtymgulynyň 1983-nji ýylda çykan iki tomly kitapda-ky hemme goşgularyny aýdym edip aýdypdyr.¹ Bulardan başga-da, Gurt Ýakubowyň hiç kimiňkä meňzemeýän ýatkeşligi bolupdyr. Ol bir okan zadyny uzak ýyllaryň dowamynda ýadynda saklap bilmegi başarypdyr.

Bagşy diňe Mary welaýatynda däl-de, eýsem ýurdumyzyň dürli künjeklerinde özüni ussat dessançy, rowaýatçy, taryhçy diýip äşgär edip bildi. Ol halk rowaýatlarydyr dessanlary ussatlyk bilen ýerine ýetiripdir. Olardan «Baba Rõwşen», «Edhem diwana», «Gül pam», «Hatam Taý» ýaly birnäçe eserleri halk içinde aýratyn meşhurlygy gazanypdyr, sebäbi bu dessanlary bagşy halk rowaýatlara esaslanyp, özüçe düzüpdir.

Gurt Ýakubowyň «Edhem diwana» dessany dini temadadyr. On-da baş gahryman Ybraýym pygamberiň (Ybraýym Haly) başyndan geçiren wakalary barada giňişleýin gürrüň berilýär. «Baba Rõwşen» dessanynda bagşy 24 sany aýdymy aýdýan bolsa, «Edhem diwana» epiki eseri özüde 29 sany aýdymy jemleýär.

Bagşynyň halkymyza miras galdyran «Gül pam» atly dessanynyň mazmuny, takmynan, XV asyra degişlidir. Türkmen halk döredijili- ginde Myraly ady bilen giňden tanalýan, beýik alym, şahyr Alyşir No- waýy hem bu dessandaky iň işjeň baş gahrymanlardan biri hökmünde gatnaşýar. Her bir döwür özüniň akyldaryny, şahyryny, sazandasyny ýadygär goýup gidýär. Meşhur Alyşir Nowaýy hem şol hili ussatlaryň biridir. Mundan başga hem dessanyň Soltan Söýün, Edhem, Gül pam ýaly gahrymanlary bardyr. Ozanlaryň sungaty Alyşir Nowaýynyň döwründe rowaçlanan bolsa, dessançy bagşylaryň sungaty hem XIX asyryň aýaklarynda şeýle rowaçlanyp, örän ýokary derejä ýetip- dir. Alyşir Nowaýynyň tutuş döredijiligi bagşyçylyk sungatymyza giň rowaçlyk tapyp, häzirem sungatymyzy bezäp gelýär. Nowaýy akyldaryň sungaty bilen baglanyşykly dörän aýdymlardyr sazlar asyr-

¹ *Ýagmyrow O.* Gurt Ýakup. – A.: Altyn guşak, 1991, 8–9-njy sah.

laryň dowamynda türkmen bagşyçylyk sungatyna uly bezeg bolup, hyzmat edip gelýär.

«Gülпам» dessanynda esasy gürrüň Soltan Söýün patyşanyň söýgüli aýaly Gül hakynda barýar. Bu dessan «Serwi agajy» atly aýdym bilen başlap, «Dady heý» atly gynançly aýdym bilen jemlenýär. Söýgüli aýalynyň ölüp ýatanyny gören Soltan Söýün patyşa «Çünki bet gähriň elinden eýlerem men dady heý» – diyip, agyr pursatlary başyndan geçirip ugraýar. Şol wakalar bilen «Gülпам» dessany tamam bolýar. Jemi dessanda dört sany aýdym bar.

«*Ymam Hüseyin we Ymam Hasan*» dessanynyň wakalary «Kysasyl enbiýanyň» maglumatlaryna esaslanýar. Bu hem eseriň başynda ýörite nygtalýar. Dessanyň awtory barada hiç hili maglumat saklanmandyr, ol eserde öz adyny getirmändir. Ýöne eserde ymam Hüseyiniň ogly Aly Ekberiň şanyna gazal aýdylanda awtor öz tahallusyny Kätibi diýip getiripdir. Kätibi bu ýerde dessanyň göçürjisini däl-de, awtoryň özüni aňladýar. Ol şu dessanyň awtorynyň edebi tahallusy bolsa gerek. Bu Kätibiniň XIX asyrdaky Gökdepe, Baharly etraplarynda ýaşap geçen Öweztagan Kätibä (1803–1881) gatnaşygy bar diýen çaklamalar bar.

«Ymam Hasan we Ymam Hüseyin» dessanynda hereket edýän esasy gahrymanlar bolan Hasan we Hüseyin Muhammet pygamberiň agtyklary, ýagny Aly (Muhammet pygamberiň doganoglany) bilen Patmanyň (pygamberiň gyzy) ogullarydyr.

Ymam Hasanyň doly ady – al Hasan ibn Aly Abu Muhammet al-Mujtaba bolup, ol Alynyň uly oglydyr. Al Hasan 625-nji ýylda Medinede dünýä inýär. Ol öz dogany Hüseyin bilen birlikde ýaşlykda babasynyň, ýagny hut Muhammet pygamberiň öz elinde terbiýelenýär. Soň olary Aly terbiýeleýär. 661-nji ýylda Aly Ibn Muljam diýen adam tarapyndan öldürilenden soň, al Hasan kakasynyň ýerine halyflyga belenilýär. Ýöne al Hasana uzak wagtlap halyflyk miýesser etmeýär. Muawýýa al Hasanyň garşysyna çykyp, Küfä goşun çekip başlaýar. Muawýýanyň atasy hem öz wagtynda Muhammet pygamber bilen duşmançylykda bolupdyr. Soň Muawýýanyň özi Alynyň garşysyna köp göreşipdir. Ahyrsoňy ol al Hasanyň garşysyna hem goşun çekýär

we ony halyflykdan el çekmäge mejbur edýär. Şeýlelikde, halyflyk Muawyýanyň eline geçýär.

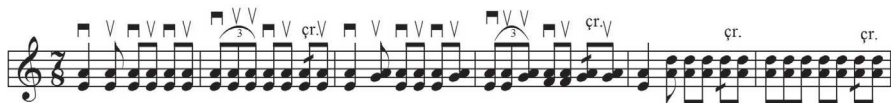
Ymam Hüseyin ibn Aly Abu Abdallah aş Şahid (661–680) Alynyň kiçi ogludyr. «Ymam Hasan we Ymam Hüseyin» dessanyndaky wakalar boýdan-başa diýen ýaly ymam Hüseyiniň töwereginde bolup geçýär. Ymam Hüseyin Muawyýanyň halyflyk eden döwründe gaty bir orta çykybermese-de, onuň ýerine ogly Ýezit halyflyga geçende oňa boýun egmändir we Medineden Mekgä göçüpdir. Emma Ýezidiň tarapdarlary Hüseyine Mekgedekä-de azar beripdirler. Ahyrsoňunda ymam Hüseyin Kerbela çölünde öz adamlary bilen Ýezidiň goşunlarynyň garşysyna uruşýar. Şol uruşda hem ymam Hüseyin Ýezidiň buýrugy boýunça öldürilýär. Kerbela söweşinden soň Ýezit Medinede on bir müňe golaý adamy öldürip, Kábäni weýran edipdir. Şeýdip, Ýezit musulmanlaryň arasynda özünden ýaman at galdyrypdyr.

Şeýlelikde, «Ymam Hasan we Ymam Hüseyin» dessanynda Muhammet pygamberiň agtyklary Hasan bilen Hüseyiniň başdan geçiren pajygaly wakalary beýan edilýär. Dessandaky gahrymanlaram, wakalaram durmuşdan alnan bolup, ol бүтін musulman dünýäsinde giňden bellidir. Dessanda wakalaryň üýtgedilmän berlenligi onuň awtorynyň taryhdan örän habarlydygyna güwä geçýär.

«Hatam Taý» dessanynyň ady baş gahrymany bolan Hatam bilen baglanyşyklydyr. Dessanda Hatam Taý diýen bir sahy adamyň hakykatdan hem bolandygy, onuň VI asyryň aýaklarynda Ýemen welaýatynda ýaşap geçendigi barada aýdylýar. «Hatam Taý» dessanynda bagşy dokuz sany aýdymy aýdýar.

Saryk-salyr ýolunyň dessançy ugrunyň wekili bolan Gurt Ýakubowyň stili özboluşly, Daşoguz mekdebinden tapawutlydyr. Dessançynyň ýerine ýetirijilik aýratynlyklaryny aýdymlaryň mysalynda göräliň. «Hatam Taý» dessanynyň «Hatam» aýdymy «Natuwan eýlä» türkmen halk heňine sanalýar. Aýdym dessanyň ortaky bölümünde ýerine ýetirilýär. Aýdym üç bentden hem jukguly bölümünden ybarat. Ol, saz guralyň ses düzgüni, şeýle-de aýdymyň kakuwyny we depginini görkezýän, instrumental giriş bilen başlanýar. Aýdym dutar sazларында көп ulanylýan kakuwlaryň biri bolan 7/8 ölçegine esas-

lanýar. Kakuwda ulanylýan dutaryň çirtüw usuly bütün aýdymyň dowamynda saklanylýar:

Dutaryň açyk girişleri eseriň durnukly perdeleri hökmünde çykyş edýär.¹ Esasy durnukly perdeler ýaňlanandan soňra aýdymyň esasy temasy geçýär. Iki taktdan ybarat bu tema 3 we 4-nji perdelerde sekunda interwalynyň çäginde ýaňlanýar. Soňra, ol ýuwaş-ýuwaşdan ösdürilip, diapazonyň giňelmegine getirýär. Ses beýikligi ilki d^2 soňra g^2 nota çenli yzly-yzyna giňelýär. Şeýlelikde, eýýäm giriş sazyna aýdymyň dowamynda duş gelyän ýokarky sesler görkezilýär. Giriş sazynyň soňunda aýdymyň başlangyç ses beýikligi taýýarlanylýar (a^1-e^2).

Birinji bent dört setirden ybaratdyr, onda birinji setir iki gezek gaýtalanýar. Bu aýratynlyk türkmen halk aýdymlaryna mahsus. Aýdymyň heňi dutaryň başinji we ýedinji perdelerinde aýdylyp e^2 sesine esaslanýar. Bendiň üçünji we dördünji setirleri hem bu perdä esaslanýar.

31

Men se - ni

37

ta - nar men heý Dün-ýe sa - hy - sy

Men se ni

43

ta - nar men heý bu dün ýä niň Sa - hy - sy Sa - hy däl e - ke - niň eý

¹ Aýdymy nota geçiren R. Ataýew.

Aýdymyň çeküwli ýeri bolan ikinji bentde dutaryň ýokarky perde-
leri giňden ulanylýar. Ilki dört taktly $[e^1]$ bogny çekilip, soňra aýdymyň
sözleri aýdylp başlanýar. Bu usul hem halk aýdymlaryna mahsus
usullaryň biridir. Bendiň birinji we ikinji setiri g^2 notasyna esaslanýar.

85

Eý _____ Gül he-rem diýip çyk-dy a - dyň

91

o wa-zaň gel - di eý _____ O - wa-zaň ge - lip se - niň bu dün-ýä - ge dol - dy _____

Üçünji setirde has çeküwli sesler ulanylsa (h^2), dördünji setirde,
ses hereketi aşak düşüp ugraýar (a^1). Soňra boş kakuwlyaryň we gysga
heňiň üsti bilen aýdymyň üçünji bendi başlanýar. Heň taýdan ol birin-
ji bende meňzeş. Birinji setir iki gezek gaýtalanýar we e^2 sesine esas-
lanýar. Heň aşak düşende, sözleriň ýerine jukgurdy usuly girizilýär.

167

heý heý heý heý heý heý heý heý hüy hüy hüy hüy hüy hüy hüy hüy hüy hüy

174

hü hü hü hüy hüy hüy hüy hüy hüy hüy hüy hüy hüy hüy hüy hüy hüy

Bendiň üçünji setiri iki gezek gaýtalanýar. Bendiň dördünji se-
tiri $[e^2]$ sesine esaslanýar we aşak düşüp, a^1 sesinde jemlenýär. Boş

kakuwlaryň üsti bilen aýdymyň jukgulydy bölegi başlanýar. Onda a^1 – e^2 çägendäki sesler ulanylýar.

Şeýlelikde, aýdym üç bentden ybarat bolup, onuň birinji we üçünji bendi meňzeş, ikinji bent bolsa aýdymyň kulminasiýasy bolup durýar. Gurluşy boýunça aýdym ortatap aýdymlar toparyna degişlidir. Umuman, «Hatam» aýdymynda türkmenleriň salyr-saryk ýoluna mahsus bolan gurluş aýratynlyklaryň ählisi jemlenipdir. «Natuwan eýläär» heňi bolsa Gurt Ýakubowyň ähli dessanlarynda duş gelýär.

Umuman, Gurt Ýakubowyň dessançylyk hazynasy 60-a golaý epik eserleri öz içine alýar. Olardan iň bellileri «Şanama», «Baba Rõwşen», «Ýusup–Ahmet», «Zeýnelarap», «Ymam Hüseyin we Ymam Hasan», «Hatam Taý», «Ybraýym Edhem», «Sagdy–Wakgas», «Oguznama», «Risalaýy Nesimi», «Hezare sowal», «Melike Danyşmend», «Leýli–Mejnun», «Ýusup–Züleyha», «Kyssaýy Irgun», «Şejereýi terakime», «Gülpan» («Myraly we Soltansöýün»), «Kysasyl Enbiýa», «Asly–Kerem», «Uzuklar», «Meşrep diwana», «Isgendernama», «Kyrk Hadis», «Taryhy Enbiýa», «Taryhy-muluk-i-Ajam», «Taryhy halyfat», «Kyssa Ymam Islim», «Zarkum», «Wagzy–Azat», «Wagzyl jöhit», «Itli jöhit», «Makatyl», «Nejep oylan», «Sir Şerif», «Kasym oylan», «Zöhre–Tahyr», «Döwletýar», «Melike–Mährinigär», «Melike–Dilaram», «Diwany lugaf it-türk», «Rõwset el-sawa», «Gyýas el-lugaf», «Seýpelmelek–Methaljemal», «Şirin–Perhat», «Guşlar dili», «Pentnama», «Baharystan», «Behiştnama», «Şabähram», «Gül–Senuber», «Warka–Gülşa», «Wepaýy», «Kowusnama», Hoja Ahmet Ýasawynyň hikmetleriniň, Jamynyň, Nowaýynyň, Ferdöwsiniň, Mollanepesiň, Magtymgulynyň eserleriniň şahyrana düşündirilmesi we başgalar.

Häzirki wagtda bagşynyň dessançylyk ýoluny onuň ogly Çary Ýakup we şagirtleri dowam edýärler.

Sorag we ýumuşlar

1. Mary ýolunda dessançylyk sungatynyň aýratynlyklaryny häsiýetlendiriş.
2. Gurt Ýakubowyň döredijilik ýoly we repertuary barada gürrüň beriş.
3. Gurt Ýakubowyň ýerine ýetirijilik stilini haýsy alamatlar düzýär?
4. «Gülpan» we «Hatam Taý» dessanlarynyň aýdymlary barada aýdyp beriş.
5. «Hatam Taý» dessanynyň aýdymlary haýsy ýoluň alamatlaryny özünde jemleýär?

28. Türkmen saz sungaty ylmy we taryhy çüşmelerde

«Bagşynyň gelmegi hem-de olaryň dutar çalyp, Göroglynyň we Magtymgulynyň aýdymlaryny ýerine ýetirmegi her bir türkmen üçin iň ýokary lezzet» diýip XIX asyryň ortalarynda derwüş eşigine girip, Aziýa ýurtlaryna howply syýahaty amala aşyran wenger alymy–gündogarşynas Arminiý Wamberi ýazypdyr. Ylmyň bähbidi üçin her ädimi howp-hatardan doly syýahata ugramaga ýürek eden, şonuň netijesinde-de beýleki ajaýyp işleri bilen birlikde «Orta Aziýa syýahat» atly meşhur kitaby döreden alymyň ady indi rowaýat gahrymanyna öwrülip, dünýä halklarynyň dillerinden düşmän gelýär.

Arminiý Wamberi (1832–1913) Wengriýanyň Duna Şerdaheli atlandyrylýan kiçijik şäherinde dünýä inýär. Entek çagaka kakasy aradan çykyp, eklenç aladasy başyna düşen ýaşajyk Arminiý kän kynçylyklara, kemsidilmelere döz gelmeli bolýar. Onda dil öwrenmäge çäksiz höwes ýaşlykdan döreýär. Soňra özüniň belleýşine görä, ol Ýewropa hem Aziýa halklarynyň ençemesiniň dillerini öwrenýär, olaryň özara gatnaşyklary bilen gyzyklanýar. Wamberiniň «Orta Aziýa syýahat» kitabynyň 1865-nji ýylda çap edilen ilkinji neşirine ýazan sözbaşysynda şeýle setirler bar:

«Wenger diliniň altaý dilleri toparyna girýäni köpden bári belli. Ýöne onuň fin ýa-da tatar dilleri urugyna degişlidigi ýa-da dældigi baradaky mesele öz çözgüdine garaşýar. Biz – wengerler üçin ylmy taýdanam, milli nukdaýnazardan hem alanyňda-da gyzykly bolan ol derňew maňa Gündogara syýahat etmäge itergi beren esasy sebäp-

di. Men janly dilleri tejribe taýdan öwrenmek arkaly olaryň peýdaly gatnaşyklaryny anyklamak isledim. Nazaryýet bilen gyzyklanar mahaly, göwnüme bolmasa, wenger hem türk-tatar dilleriniň arasynda ýakynlyk bar ýaly duýulýardy».¹

Şol maksadyny amala aşyrmak üçin Wamberi ilki birnäçe ýyl Türkiýede ýaşap, olaryň dilini kemsiz öwrenýär, Gündogar dil bilimine degişli derňewler bilen meşgullanýar, ýurduň durmuşynyň dürli taraplary barada makalalar ýazýar. Ýöne ol döwürde bu hili arzuwyň durmuşa geçmesi mümkin däl diýen ýaly derejededi. Gündogaryň pynhan hem syrly dünýäsi ýewropalylar üçin mäkäm ýapykdy. Dürli ýollar bilen oňa aralaşmaga töwekgellik edenleriň hemmesiniň ömri pajygaly tamamlanypdy. Uzak oýlanmalardan soň Wamberi ol ýurtlara aralaşmagyň ýeke-täk ýoluny – dünýäniň dürli künjeklerindäki keramatly ýerlere zyýarat edip ýören sergezdan derwüşlere goşulmagy saýlaýar.

Şu töwekgel syýahaty barada Wengriýa Ylymlar akademiýasynyň prezidenti bilen pikir alşanda, ol şeýle diýýär: «Jenap prezident, men otuz dil bilýän. Eger isleseňiz, size Gyótäni nemesçe, Puşkini rusça, Wolteri fransuzça, Serwantesi ispança okap berip biljek. Demirgazyk Aziýanyň ähli dillerinde: arapça, parsça, türkçe, özbekçe, türkmençe, gyrgyzça arkaýyn gepläp bilýän. Musulmanlaryň urp-adatlarydyr däp-dessurlaryny bilşimem mollalaryňkydan ýokary bolmasa, pes däl».²

Şeýlelik bilen, ol 1863-nji ýylyň 28-nji martynda Mekgä zyýarata gidip, yzlaryna – Orta Aziýa dolanyp gelýän hajylaryň toparyna goşulýar. Onuň sekiz aýa çeken muşakgatly syýahatynyň jikme-jik beýany «Orta Aziýa syýahat» atly kitabynda teswirlenýär. Şol syýahatyň başky birnäçe aýy türkmenleriň arasynda geçýär. Wamberi öz kitabynda türkmen halkynyň geçmişi, däp-dessurlary, syýasy hem jemgyýetçilik gurluşy, halylary, atlary, aýdym-sazy, poeziýasy barada gyzykly maglumatlary berýär.

Folklordan tapawutlylykda, professional sazlar giň tomaşaçylar köpçüligi üçin niýetlenen bolup, munda märekäniň joşgunly gol-

¹ *Gurbanmyradow K.* Ertekä meňzeş ömür. // Türkmen medeniýeti. – 1994, № 1, 36–38-nji sah.

² Şol ýerde, 38-nji sah.

dawy bagşylaryň çykyşynda ähmiýetli rol oýnapdyr. Bu barada 1860–1861-nji ýyllarda türkmenleriň arasynda 14 aýyň dowamynda bendilikde ýaşan fransuz alymy Genri de Gulibef de Blok wil özüniň «Türkmenleriňkide ýesirlikde» atly kitabynda täsirli ýatlamalary goýup gidipdir:

«Türkmenleriň ählisi diýen ýaly aýdym aýtmagy ýa-da dutar çalmagy başarýarlar. Eger bir öýde aýdym aýdylyp saz çalynsa, oraça sygmadyklar içmege dolanyp, daşarda çommalyp ýa-da tirseklerine gyşaryp, hatda gysyň ortaky aýlary hem tä aýdym-saz bes edilinchä oturýarlar. Saz başlananyndan jemagat durky bilen gulaga öwrülýär. Oturanlaryň gözünde şatlyk nury uçganaklap, her gezek aýdym paýawlaberende «Haý, berekella-da», «Müň ýaşa» bolşup, bagşydyr sazandanyň sag boluny ýetirýärler. Bagşydyr sazanda gitdigiçe gyzşýar. Käwagt bagşy-sazandanyň agzyna birkäse çay tutup bermek üçin säginiläýmese, soňabaka göçgünli ýerine ýetirijiligiň asla arasy üzülmeyär. Her gezek aýdym soňlanyberende bagşylar başlaryny ýaýkap, göwreleri bilen yranyp, owsun atmak bilen aýdyma has hem göçgünlilik berýärler. Aýdym-saz, köplenç, tä daň atýança dowam edýär. ...

Türkmen gyz-gelinleriniň eşikleriniň ählisinde gyzyly, sary we dok gyzyly reňkler eriş-argaç bolup geçýär. On-onki sanysy gelip, bezenişip-beslenişip suwa gitse, olaryň şaý-sepleriniň sesi kiçiräk kerweniň jaňlarynyň düňňürdisini ýada salýar... Dutar türkmenlerde tanalýan ýeke-täk saz guraly bolup, biraz sapy uzynyrak diýäýmeseň ol mandolina meňzeşdir. Dutar, adatça, tut agajyndan ýasalýar.. Dürli ses basymalary dutaryň sapyndaky ýüpek perdeler bilen belgilenilýär. Dutaryň owazy pessaýdan mylaýym. Sazanda aýbogdaşyny gurup oturýar-da, çep eli bilen sapyndan tutýar, sag eliniň tirseginden ýokarsy bilen dutaryň kädisini döşüne gysýar. Dutaryň kirişlerine gödek kakylman, edil sypalanýan ýaly barmaklaryň ujy bilen ýüzleýräk kakylýar... Bagşy adam nirä barsa-da güler ýüz bilen garşy alnyp, beýleki adamlardan has oňat hyzmat edilýär, gürrüňçilikde-de ilki bilen şoňa söz berilýär...».¹

¹ *Genri de Gulibef de Blok wil. Türkmenleriňkide ýesirlikde. – Aşgabat, 1992, 68–70-nji sah.*

Türkmenistanda halk eposlary dessanlary, toplamak, neşir etmek we ylmy taýdan öwrenmek işleri üstünlikli alnyp barylýar. Göroglyşsynaslyk türkmen folklory öwreniş ylmynda aýratyn, özbaşdak pudaga öwrüldi. XIX asyrdaky Orta Aziýa syýahat eden inlis ofiseri A. Bornsuň 1834-nji ýylda Londonda çap edilen «Buhara syýahat» kitabynda «Görogly» eposyndan bir goşgysy getirilýär. Awtor ony Maryda bolanda ýerli bagşylardan eşidipdir, ýöne onuň manysyna düşünmändir. Şeýle bolansoň, ol goşgynyň terjimesini örän bulaşyk edipdir. Awtoryň bu nusga baradaky maglumaty we terjimesi nädogry bolsa-da, ony «Görogly» eposy we onuň gahrymany barada ilkinji garaýyş hökmünde hasaba alynmalydyr.

1842-nji ýylda Londonda gündogary öwreniji alym A. Hodzkonyň «Pars poeziýasyndan parçalar» atly kitaby çap edilýär. Onda awtoryň Demirgazyk Eýranda ýazyp alnan «Görogly» eposy esasy orun tutýar. Kitabyň sözbaşynda alym Göroglynyň milletini türkmen diýip görkezýär. Mundan eposyň türkmen halkynyň edebi-çeper döredijiliginiň önümi bolup durýandygy gelip çykýar. Ýöne awtor Göroglyny ýol urup ýören garakçy hökmünde häsiýetlendirýär. Muňa garamazdan, A. Hodzkonyň «Görogly» baradaky bu işiniň ähmiýeti uludyr. Bu iş eposy ýazyp almakda, çap etmekde we Ýewropa halklaryny tanyşdyrmakda ilkinji tejribe bolup, epos barada garaýyşlaryň, ylmy işleriň döremegine getirdi.

A. Hodzkonyň «Görogly» baradaky işi 1856-njy ýylda S. Penn tarapyndan rus diline terjime edilip çykarylýar. Belli rus ýazyjysy N. Çernyšewskiý oňa syn ýazýar we eposyň dürli meseleleriniň üstünde durýar. Ol Hodzkonyň Göroglyny Demirgazyk Eýranyň garakçy şahyry diýmesini inkär edýär. Awtor Göroglyny, onuň aýdymalaryny we gahryman baradaky hekaýatlary halkyň azat edijilikli göreşi we türkmen halk döredijiligi bilen baglanyşdyrýar.

1891–1892-nji ýyllarda rus alymy W. W. Bartold beýleki äpet türkmen eposy bolan «Gorkut atanyň kitaby» Drezden golýazmasyny tutuşlygyna elden göçürüp çykýar. Rus gündogarşynaslarynyň içinde Bartold ilkinji bolup «Kitaby Gorkudyň» öwrenilmegine we wagyz edilmegine örän köp ýylyny sarp edipdir.

1901–1912-nji ýyllarda belli rus alymy, kompozitor W.N. Gar-tweld Türkmenistanyň ähli künjeklerine syýahat edip, öz ýatlamalaryny kitapda beýan edipdir. Astrahan gimnaziýasynyň saz mugallymy I. W. Dobrowolskiý ilkinji bolup türkmen sazларыny ýazga geçirdi. Ol 1917–1919-njy ýyllarda Hazar deňzindäki ekspedisiýalarynda toplan türkmen bagsylarynyň aýdymларыny öz ýolbaşçylygynda çykýan «Aziat» žurnalynda çap etdi. Soňra N. S. Klenowskiý, N. I. Paşino ýaly gözlegçiler türkmen halk aýdymларыny täzeden işläp «Туркестанский край» žurnalynda çapdan çykardylar.

W. Uspenskiý, W. Belýaýewiň «Türkmen sazy» kitabynda bagsylaryň çykyşynyň gyzykly beýany berlipdir:

«Ortada bagsy otыр. Onuň gapdalynda aram-aram owurtlap, suw-suzlygyny gandyryp durar ýaly gök çäýly çäýnek bilen käse dur. Töwerekde bolsa, durşuna gulak bolup, sarsman aýdym-saz diňleýän märeke otыр. Käte, bagsy başlamazdan ozal, kimdir biri sabyrсызлык bilen «Başlawe-er!» diýip gygyrsa, saz çalynýan wagty hem aram-aram «Sag bol!», «Ýak, Alla!» diýen sesler ýaňlanyp gidýär. Saz uzak gijeläp diýen ýaly dowam edýär, diňleýjileriň welin, tä «boldum» edilýänçä, ýekejesem ýerinden turanok. Eger iki bagsy çalýan bolsa, onda olar garşylaşyp, käte bolsa, dyzларыny degirişip oturýarlar. Şeýle bolanda «konsert» bäsleşikli häsiýete eýe bolýar. Diňleýjileriň we sazandalaryň gitdigiçe keypleri göterilýär, iň ýokary hetde ýetýär, belent ýaňlanýan «Sag bollaryň» sany barha artýar...».

Dünýäde köp sanly täsinlikler bar, durmuşyň we tebigatyň owadanlygynyň iň bir täsin ýüze çykmalarynyň biri sazdyr. Şatlyk aýdymdan başlanýar. Hatda çeşmäniň suwlary hem öz şürrüldeýän seslerini aýdymyň sazларыna goşýarlar. Her säheri dutar özüniň jadylaýjy owazy bilen garşy alýar. «Sözün gutaran ýerinde saz başlanýar» diýilşi ýaly, saz hakykatdan hem adam synasyndaky sözün täsiri ýetmeýän ýerlerine aňsatlyk bilen baryp bilýär. Bu ýerde halk arasynda ýörgünli bolan rowaýat ýada düşýär: Allatagala adamy toprakdan ýasapdyr. Haçan-da ony janlandyrmak pursady gelende, jan Allanyň sözüne pitiwa etmändir. Jan adam bedeninde özüne niýetlenen ýeriň

juda darlygyny, ol ýere özüniň hiç wagt girmejekligini aýdypdyr. Şonda perişdeler – Allanyň kömekçileri – ganatlaryny kakyp saz çalyppdyrlar. Jan, özi duýmazdan, adam bedenine siňip gidipdir. Diýmek, saz diňe bir sungat bolman, özboluşly gudratdyr. Şol gudrat hem adam aňyndaky sözüň güýji ýetmeýän in bir pynhan ýerlere baryp, adamy agladyp hem, güldürip hem, biçak tolgundyryp hem, hatda kä halatlarda ony hassalykdan sagaldyp hem bilýär. Belki, şu-da sazyň gudratynyň barlygydyr.

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe türkmen halkynyň aýdym-saz döredijiligi has-da kämilleşýär. Ýurdumyzyň belli bagşy-sazandalary, folklor toparlary häli-şindi dürli konsertlere, bäsleşiklere, ýurt we halkara möçberinde geçirilýän medeni çärelere gatnaşyp, gadymy sungaty diňleýjilere, saz söýüjilere ýetirýärler. Paýtagtymyzda ýerleşýän Türkmen milli konserwatoriýasy häzirki wagtda ähli bagşyçylyk ýollarynyň ýerine ýetirijilik merkezi hasaplanylýar. Bagşyçylyk ýollarynyň ählisiniň gadymy däplerini, özboluşlylygyny, ýerine ýetirijilik ussatlygyny ýitirmän, olary mundan beýläk has-da ösdürmek maksady bilen, konserwatoriýada bagşyçylyk kafedrasy, bagşyçylyk ansambly we halk saz gurallary orkestri döredildi. Bu ýokary okuw mekdebinde Türkmenistanyň ähli künjeklerinden gelen ýaşlar dünýä saz mirasyny öwrenmegi bilen birlikde türkmen halkynyň aýdym-saz sungatyny hem hemmetaraplaýyn öwrenýärler.

Ençeme ýüzylylyklaryň içinden geçip gelen jadylaýjy halk saz-lary oňa düşünýän diňleýjilerde örän ýiti täsir galdyrýar. Sebäbi olaryň gözbaşynda yslandan ozalky otparazçylyk döwrüniň ýokundylary, porhançylyk häsiýetleriniň alamatlary saklanyp, olar durmuş hakykaty bilen sazlaşýar, özboluşly gозellige, täsinlige, nepislige ýugrulan inçe sungat bolup, öz janköýer diňleýjileriniň ýüregini, aňyny-ruhuny heýjana getirýärler.

Gadymy dutar bu gün täze döwri, Bagtyýarlyk döwrüni wasp edýär. Biziň ata-babalarymyz tarapyndan aýawly saklanyp gellen saz sungaty özüniň ajaýyp pursadyna aýak basdy. Gülläp ösmek bilen, ol geljekki asyrlarda hem ýaşar.

Soraglar we ýumuş

1. A. Wamberiniň Orta Aziýa syýahaty barada gürrüň beriň.
2. Türkmen eposlary we dessanlary haýsy alymlaryň ylmy işlerinde öwrenilen?
3. Häzirki döwürde türkmen halkynyň saz medeniýetini öwrenmekde nähili şertler döredilýär?
4. Türkmen sazşynaslaryndan kimleri bilýärsiňiz?

29. XX asyryň belli gündogarşynaslary

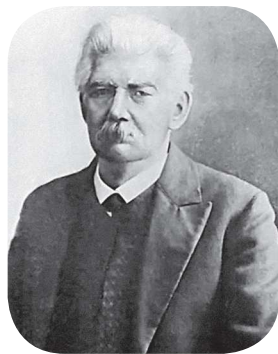

Georgiý Nikolaýewiç Potanin (1835–1920) – Günbatar Sibiriň Irtyş derýasyndaky *Ýamyşewskiý* obasynda dünýä inýär. Omskda kadet korpusy tamamlap (1846–1852), kazak goşunynda gulluk edýär (1852–1859). 1859-njy ýylda Sankt-Peterburg uniwersitetiniň fizika-matematika fakultetine okuwa girýär, emma 1862-nji ýylda okuwy bes etmeli bolýar. Rus geografik jemgyýeti tarapyndan (rus astronomy K. Struweniň ýolbaşçylygynda) gurnalan ekspedisiýalara gatnaşýar. Soňra Mongoliýa, Hytaý, Tibet, Uly Hingan sebitlerinde geografiýa, geologiýa, ösümlik dünýäsi barada maglumatlary ýygnaýar. Onuň toplan türki we mongol taýpalarynyň, tangutlaryň, hytaýlaryň, dunganlaryň etnografiki materiallary uly gyzyklanma döredýär. Potanin 300-den gowrak gündogar epiki eserleri ýazyp alypdyr. Ol ilkinji bolup Gündogar Türküstanda we Hytaýyň Gansu welaýatynda ýaşan salar we uýgur halklarynyň dil nusgalaryny ýazyp alypdyr. Sibire birnäçe ekspedisiýalary gurnapdyr. Mongol Altaýyň Tabyn-Ola daglarynda Potaniniň hatyrasyna dag gerşiniň biri atlandyrylypdyr.

Esasy işleri:

1. Тангуско-Тибетская окраина Китая и Центральная Монголия. Путешествия Г. Н. Потанина. т. 1–2. – СПб., 1893.

Wasiliý Wasiliýewiç Radlow (Fridrin Wilgelm) (1837–1918) – Berlinde eneden bolýar. 1858-nji ýylda Berlin uniwersitetiniň filosofiýa fakultetini tamamlýar. Filologiýa ylymlarynyň doktory (temasy: «Aziýa halklaryna diniň täsiri»). 1859–1871-nji ýyllarda Altaýda dil, folklor we etnografiýa materiallary toplaýar. Işlän ýerleri: Kazan mekdepleriniň inspektory (1871–1884), Peterburgda Aziýa muzeýiniň direktory (1885–1890), Rusiýa Ylymlar akademiýasynyň Pýotr Welikiý adyndaky Antropologiýa we etnografiýa muzeýiniň (Kunstkamera) direktory (1894–1918), Orta we Gündogar Aziýany öwrenmek baradaky komitetiň başlygy (1903–1918). 200-den gowrak ylmy işiň awtory.

Esasy işleri:

1. Памятники уйгурского языка. – Л.: АН СССР, 1928, 313 стр.
2. Опыт словаря тюркских наречий. В 4-х томах. – М., 1963–1964.
3. Из Сибири (страницы дневника). // АН СССР. Ин-т этнографии – М.: Наука, 1989, 749 стр.

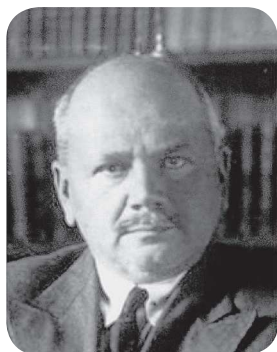
Wasiliý Wladimirowiç Bartold (1869–1930) – Sankt-Peterburgda eneden boldy, altyn medal bilen gimnaziýany tamamlansoň, 1887-nji ýylda Sankt-Peterburgyň *arap-pars-türk-tatar* bölümine okuwa girdi. Okuwy tamamlansoň (1891), ýewropanyň ylmy tejribesi bilen içgin tanyşmak maksady bilen, ol öz hasabyna Finlýandiýa, Germaniýa, Şweýsariýa, Italiýa, Awstro-Wengriýa gezelenç edýär. 1892-nji ýylda Sankt-Peterburg uniwersitetinde «Gündogaryň taryhy» kafedrasynda dosent bolup, leksiýa berip başlaýar. 1900-nji ýylda «Туркестан в эпоху монгольского нашествия» atly dissertasiýasyny gorap, Gündogar taryhynyň doktory diýen alymlyk derejesini alýar. 1912-nji ýyldan

başlap «Yslam dünýäsi» žurnalynyň redaktory bolup işleýär. Bartold diňe taryh ugrunda däl-de, filologiýa ylmyna hem uly goşant goşupdyr. Ol ilkinji bolup «Gorkut atanyň kitaby» rus diline terjime edipdir.

Esasy işleri:

1. Бартольд В. В. Сочинения. т. 1–9. – М., 1963.
2. Книга моего деда Коркута. Огузский героический эпос. Перевод академика В. Бартольда. – М.-Л., 1962.

Aleksandr Nikolaevich Samoylovich (1880–1938) – Nižniy Nowgorodda eneden bolýar. 1903-nji ýylda Sant-Peterburg uniwersitetinde Gündogar dilleri fakultetini tamamlayar. Iş saparlary bilen Türkiýede (1900–1911), Germaniýada, Fransiýada, Awstriýada, Wengriýada bolupdyr. Işlän ýerleri: Peterburg uniwersiteti (1907–1938), Moskwanyň Gündogar instituty (1918), Leningradyň Gündogar instituty, Leningradyň Gündogar diller instituty (1920), Rus döwlet muzeýiniň etnografiýa bölüminiň müdiri (1922–1929), Gumanitar ylymlar bölüminiň akademik-kätibi (1929), Türkologiýa kafedrasynyň ylmy işgäri, Türkiýe bölüminiň müdiri (1930), Gündogar institutynyň direktory (1934–1937). 300-den gowrak ylmy işiň awtory.

Esasy işleri:

1. Очерки по истории туркменской литературы. // Туркмения. Т. 1. – Л., 1929, 123–167 стр.
2. Собрание сочинений императора Бабура. – П – Спб., 1917, 48 стр.
3. Несколько поправок к ярлыку Тимура-Кутлуга. // Азиатский сборник – П– Спб., 1918, 1109–1124 стр.
4. Литература турецких народов. // Литература Востока. Вып. 1. – Пг., 1920, 34–49 стр.
5. К вопросу о наследниках хазар и их культуры. // Европейская старина. № 2 – П– Спб., 1924, 200–210 стр.

6. К вопросу о двадцатилетнем животном цикле у турецких народов (источники, варианты названий городов, легенды о происхождении. – ЛИЖВЯ, 1927, 147–162 стр.
7. Иранский героический эпос в литературах тюркских народов Средней Азии. // Фирдоуси. – Л., 1934, 161–174 стр.
8. Хивинские маршруты первой половины 19 века по Каракумам. // С. Ф. Ольденбургу. – Л., 1934, 451–462 стр.
9. Материалы по истории каракалпаков. – Л., 1935, 91–134 стр.
10. Материалы по среднеазиатско-турецкой литературе. Публ. рукописей Язбердыева. // Изв. АН ТССР. Сер. обществен. наук. – 1981, № 1, 74–82 стр.

Aleksandr Ýuriýewiç Ýakubowskiý (1885–1953) – Peterburgda eneden bolýar. 1913-nji ýylda Peterburg uniwersitetiniň taryhy-filologiýa fakultetini, 1924-nji ýylda Gündogar fakultetini tamamlayar. Taryh ylymlarynyň doktory (1935), professor (1949), SSSR-iň YA-nyň wekili (1943). Özbekistanyň (1943) we Täjigistanyň (1946) ylymda at gazanan işgäri, SSSR Döwlet baýragynyň eýesi (1951). Işlän ýerleri: SSSR YA-nyň Maddy medeniýetiniň taryhy institutynyň ylmy işgäri (1925–1953), Döwlet Ermitažnyň Orta Aziýa we Kawkaz bölümleriniň müdiri (1928–1953) Sogd-Täjik arheologik ekspedisiýalarynyň ýolbaşçysy (1946-njy ýyldan başlap). 100-den gowrak ylmy işiň awtory.

Esasy işleri:

1. Развалины Ургенча // Изв. ГАИМК. Вып. 2. – Л. 1930, 68 стр.
2. Феодализм на Востоке: Столица Золотой Орды. – Сарай Берке – Л., ГАИМК, 1932, 50 стр.
3. Самарканд при Тимуре и Тимуридах. – Л., 1938, 68 стр.
4. Махмуд Газневи (к вопросу о происхождении и характере Газневидского государства). // Фирдоуси. – Л., 1934, 51–94 стр.
5. Культура и история Востока в памятниках Эрмитажа. Вып. 1. – Л., 1937, 66 стр.

Wiktor Maksimowicz Żirmunskiý (1891–1971) – belli filolog, dilçi, edebiýatçy, folklorçy. Sankt-Peterburgda, lukmanyň maşgalasynda eneden bolýar. 1900–1908-nji ýyllarda Sankt-Peterburg uniwersitetini tamamlap, şol ýerde roman-german filologiyasy kafedrasynda işe başlaýar. Romantik döwriň nemes we inlis edebiýatyny öwrenýär. Soňra dünýewi epos bilen gyzyklanyp başlaýar. Birnäçe türk dilleri öwrenip, türk epik döpleri ugrunda giňişleýin derňewleri geçirýär. 1942–1944-nji ýyllarda Daşkentde Orta Aziýa döwlet uniwersitetinde Taryh we filologiya ylmy-barlag institutynyň ýolbaşçysy bolup işleýär. Sankt-Peterburga gaýdyp gelenden soň, Ylymlar akademiýasynda bölümleriň müdiri bolup işleýär. LDU-nyň professory, akademik.

Esasy işleri:

1. Узбекский народный героический эпос (H. T. Zarifow bilen bilelikde). – M., 1947.
2. Введение в изучение «Манаса». – Фрунзе, 1948.
3. Сказание об Алпамыше и богатырская сказка. – M., 1960.
4. Книга моего деда Коркута. – M., 1962.
5. Народный героический эпос. Сравнительно-исторические очерки. – M.-Л., 1962.
6. Тюркский героический эпос. – Л., 1974.

Aleksandr Petrowicz Poseluýewskiý (1894–1948) – Latwiýanyň Bukmuýja obasynda eneden bolýar. 1918-nji ýylda Gündogar dilleri institutyny tamamlýar. 1943-nji ýyldan filologiya ylymlarynyň kandidaty, professor (1933). Türkmenistanyň ylymda at gazanan işgäri (28.05.1943). Işläň ýerleri: Türkmen medeniýet institutynda diller bölüminiň müdiri (1928–1930), Türkmen

döwlet ylmy-barlag dil we edebiyat instituty (1930–1938), Türkmen döwlet mugallymçylyk instituty (1931–1948). 50-den gowrak ylmy işi çap edildi. Döwlet baýraklarynyň eýesi.

Esasy işleri:

1. Стихотворные ритмы гокленских народных песен. – А.: Туркменгосиздат, 1928, 20 стр.
2. Руководство для изучения туркменского языка. – А., 1929, 379 стр.
3. История изучения туркменского языка. Материалы конференции. – Л., 1933, 92–98 стр.
4. Диалекты туркменского языка. – А.: Туркменгосиздат, 1936, 66 стр.
5. Фонетика туркменского языка. – А.: Туркменгосиздат, 1936, 59 стр.
6. Основы синтаксиса туркменского языка. // Туркм. ФАН СССР. Ин-т истории, языка, литературы. – А., 1943, 100 стр.
7. Проблемы стадияльно-сравнительной грамматики тюркских языков. // Изв. Туркм. ФАН СССР. – 1946, № 3–4.
8. Метрика произведений Махтумкули. // Махтумкули (сборник статей о жизни и творчестве поэта). – А., 1960, 58–78 стр.
9. Рифма в произведениях Махтумкули. // Махтумкули (сборник статей о жизни и творчестве поэта). – А., 1960, 79–92 стр.
10. Избранные труды. // Институт языка и литературы АНТ. – А.: Ылым, 1975, 337 стр.

Lew Nikolaýewiç Gumilýow (1912–1992) – türki we mongol halklarynyň taryhçysy, arheolog, etnograf. Dworýan maşgalasynda eneden bolýar. Orta mekdebini tamamlansoň, M. I. Artamonowyň ýolbaşçylygynda Orta Aziýada arheologik ekspedisiýalaryna gatnaşdy. Syýasy repressiýalara sezewar boldy. 1944-nji ýylda meýletin urşa gidýär. 1948-nji ýylda «Birinji türki kaganatyň syýasy taryhy» atly kandidatlyk dissertasiýasyny goraýar. 1962-nji ýylda taryh, 1974-nji ýylda geografiýa ylymlary boýunça doktorlyk dissertasiýalaryny goraýar. 180-e golaý ylmy işleri çap etdi.

Esasy işleri:

1. Докторская диссертация «Древние тюрки. История Средней Азии на грани древности и Средневековья: (VI–VII вв)». – Л., 1935–1961, 753 стр.
2. Эфталиты и их соседи в VI в. // Вестник древней истории. – 1959, № 1.
3. Соседи хазар. // Страны и народы Востока (География, этнография, история). Вып. 4. – М., 1965, 127–142 стр.
4. Открытие Хазарии. – М., 1966, 91 стр.
5. Древние тюрки. // АН СССР, Институт народов Азии. – М.: Наука, 1967, 504 стр.
6. Хунны в Китае: Три века войны в Китае со степными народами: III–VI вв. // АН СССР Ин-т востоковедения. – М.: Наука, 1974, 236 стр.
7. Этногенез и биосфера земли. – Л., 1989.
8. География этноса в исторический период. – Л., 1990.
9. Тысячелетие вокруг Каспия. – Баку, 1991.
10. Древняя Русь и Великая степь. – М., 1992.
11. Этносфера: История людей и история природы – М., 1993.
12. Хунну: степная трилогия. – СПб., 1993.
13. Из истории Евразии. – М., 1993.
14. Этногенез и биосфера Земли. – М., 1994.

Galina Anatolyevna Pugaçenkowa (1917–2007) – Wernýý (Almata) şäherinde eneden boldy. 1937-nji ýylda Orta Aziýa industrial institutynyň arhitektura fakultetini tamamlayar. 1941-nji ýylda «Nowaýy döwründe Orta Aziýanyň arhitekturasy» temasy boýunça kandidatlyk dissertasiýasyny goraýar. 1959-njy ýylda «Demirgazyk Türkmenistanda gul eýeçilik we feodalizm döwürlerinde arhitekturanyň ösüş ýollary»

temasy bilen sungat ylymlary boýunça doktorlyk dissertasiýasyny goraýar. Özbegistanyň ylymlar akademiýasynyň at gazanan işgäri. Işlän ýerleri: Özbegistanyň YA (akademik), Strasburg uniwersiteti (Fransiýa, 1976), Orta Aziýa döwlet uniwersiteti (1942–1960), Gündogar golýazmalar instituty (1946–1948), Hamsa adyndaky sungatçylyk institutynda bölüm müdiri (1960–1984). 550 sany ylmy işi çap edildi. Döwlet baýraklarynyň eýesi.

Esasy işleri:

1. Гумбез Манаса (M. Masson bilen bilelikde) – М., 1950, стр. 44.
2. Архитектура туркменского народного жилища (W.A. Lewina we D.M. Öwezow bilen bilelikde) – М., 1953, стр. 84.
3. Культура северного Хорасана и Хорезма в 6-7 вв. // История Туркм. ССР. – А., 1957, 170–176.
4. Культура Туркменистана в 16-18 вв. // История Туркм. ССР. – А., 1957, стр. 449–457.
5. Очерки истории искусств Туркменистана. – А., 1957, стр. 140.
6. Памятники архитектуры Средней Азии эпохи Навои. – Т., 1957, стр. 98.
7. Пути развития архитектуры Южного Туркменистана поры рабовладения и феодализма. // АНТ. Труды ЮТАКЭ. Т. 6. – М.: АН СССР, 1968, стр. 491.
8. Парфянские ритоны Нисы. Альбом. – М., А.: АН СССР, АНТ, 1959, стр. 16 (türkmen, rus, fransuz we pars dillerinde).

Halyk Guseýnowiç Korogly (1919–2001) – Aşgabat şäherinde eneden bolýar. 1946-njy ýylda Moskwanyň Lukmançylyk institutyny, 1952-nji ýylda Moskwanyň döwlet uniwersitetiniň filologiýa fakultetini tamamlýar. 1955-nji ýylda «Şasenem we Garyp – halk dessany» temasy boýunça kandidatlyk dissertasiýasyny goraýar. 1970-nji ýyldan filologiýa ylmylarynyň doktory («Oguz gahrymançylyk eposy» temasy boýunça). 1947-nji ýyldan Moskwanyň döwlet uniwersitetiniň filologiýa fakultetinde Gündogar dilleri kafedrasynyň müdiri. 1958-nji ýyldan Uly Sowet ensiklopediýasynyň Gündogar bölüminiň müdiri, Ylymlar akademiýasynyň işgäri. 150-den gowrak ylmy işi çap edildi.

Esasy işleri:

1. Türkmen halk döredijiligi boýunça oçerk. – А., 1967.
2. Дестанный эпос туркменского народа. // Труды Ин-та языка и литературы (АН ТССР). Вып. 1. – А., 1956, 122–140 стр.
3. Основные культурные традиции в туркменском фольклоре. // Вестник истории мировой культуры. – 1961, № 4, 56–57 стр.
4. К характеристике туркменских романтических дестанов. // Народы Азии и Африки. – 1964, № 6, 101–106 стр.
5. Нурмухамед Андалиб // Очерки по истории туркменской литературы 18–19 вв. – А., 1967, 173–203 стр.

6. Туркменская литература. – М.: Высшая школа, 1972, 286 стр.
7. Поэтика дестанного эпоса. // Проблемы фольклора. – М., 1975, 131–142 стр.
8. Огузский героический эпос. // АН СССР. – М.: Наука, 1976, 240 стр.
9. Трансформация заимствованного сюжета (по материалам эпоса народов Ближнего и Среднего Востока и Средней Азии). // Фольклор (Поэтическая система). – М., 1977, 106–126 стр.
10. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. // АН СССР. – М.: Наука, 1983, 336 стр.

Ýewgeniý Eduardowiç Bertels (1890–1957) 1920-nji ýylda Sankt-Peterburgyň döwlet uniwersitetinde Gündogar fakultetini tamamlady (Eýran filologiýa kafedrasyny). Belli türküşynas, Sankt-Peterburgyň döwlet uniwersitetiniň professory, SSSR-iň Ylymlar akademiýasynyň habarçy agzasy (1939), Eýranyň Ylymlar akademiýasynyň habarçy agzasy (1944), Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň habarçy agzasy (1951), Arabystanyň Damaskdaky Ylymlar akademiýasynyň habarçy agzasy (1955). Uruşdan soň Moskwada ýaşaýar. 1948-nji ýylda «Nyzamy Genjewiniň «Şaraf-nama» işi üçin döwlet baýragyna mynasyp boldy.

Esasy işleri:

1. Бертельс Е. Э. Неджеф-оглан, туркменский роман о поэте. // Белек [дар] С. Е. Малову. – Фрунзе, 1946.
2. Бертельс Е. Э. Роман об Александре и его главные версии на Востоке. – М.; Л.: АН СССР, 1948.
3. Бертельс Е. Э. Заметки по поэтической терминологии персидских суфиев. – М.: Главная редакция восточной литературы, 1965.
4. Бертельс Е. Э. Махтум-Кули о художественном творчестве. // Совет эдебияты. – Ашхабад, 1944, № 7, 128-138 стр.
5. Бертельс Е. Э. Великий азербайджанский поэт Низами. – Баку: АзФАН, 1940.

Eduard Ýefimowiç Alekseýew (1937) – etnosazşynas, sungaty öwreniş ylymlarynyň doktory, akademik. Saha Respublikasynyň Ýakutsk şäherinde eneden bolýar. 1952–56-njy ýyllarda Moskwa konserwatoriýasynyň ýanyndaky Merkezi sazçylyk mekdebinde okap, ony altyn medal bilen tamamlady. 1956–61-nji ýyllarda Moskwa konserwatoriýasynda sazşynaslyk fakultetinde okady. 1963–66-njy ýyllarda SSSR-iň Ylymlar akademýasynyň Sungatyň taryhy institutynda Saz folklory bölüminde aspiranturany tamamlady. Onuň ýolbaşçysy W.A.Uspenskiý bilen «Türkmen sazy» kitabyňy ýazan, Wiktor Mihaýlowiç Belýaýew boldy. E.Ý.Alekseýewiň özi hem «Türkmen sazy» kitabyňa sözbaşy ýazyp, kitabyň ikinji tomunyň neşire taýýarlaýyş işlerine gatnaşyp, Aşgabadyň döwlet arhiwinde köp işledi. 1959-njy ýyldan başlap Ýakutiýa, Altaý, Abhaziýa, Adygeýa, Başgyrdystan, Belorusiýa, Burýatiýa, Gruzıýa, Mongoliýa, Tuwa, Gyrgyzystan, Krym, Özbegistan sebitlerine saz-etnografik ekspedisiýalary gurnady. 20 ýylyň dowamynda (1972–92) kompozitorlar birleşigindäki halk saz döredijiliginiň toparyna ýolbaşçylyk etdi. Saha Respublikasynyň Ylymlar akademýasynyň wise-prezidenti. 1997-nji ýyldan bäri ABŞ-da Bostonyň Halkara institutynda işleýär.

Esasy işleri:

1. Есть ли у якутов многоголосие? // Советская музыка. – 1967, № 5.
2. На путях исследования музыкальных вкусов. // Советская музыка, 1973, № 1 (в соавторстве с В.Волоховым, Г.Головинским, Г.Зарковским).
3. Якутская народная песня в прошлом и настоящем. // Социалистическая музыкальная культура. Традиции, проблемы, перспективы. – М., 1974.
4. Проблемы формирования лада (на материале якутской народной песни). – М., 1976.

5. Социология и музыкальная фольклористика. // Социологические аспекты изучения музыкального фольклора (отв. ред. Э.Алексеев). – Алма-Ата, 1978, стр. 4–11.
6. Раннефольклорное интонирование. Звуковысотный аспект. М., 1986.
7. Probleme der Erforschung der Musikfolklore. // Beitrage zur Musikwissenschaft. Heft 4. – Berlin, 1987.
8. Фольклор в контексте современной культуры. Рассуждения о судьбах народной песни. М., 1988.
9. Нотная запись народной музыки: теория и практика. – М., 1990.
10. О музыкальном воплощении олонхо. // Могучий Эр Соготох. Якутский героический эпос. / Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока. Т. 10. – Новосибирск, 1996.
11. Пение при культурно-специфичных психических расстройствах у народов сибирского Севера.// Миф, символ, ритуал. Народы Сибири. – М.: РГГУ, 2008.

Synag ýumuşlary

1. Saz sungatynyň döreýşi we gelip çykyşy bilen bagly rowaýatlar.
2. Türkmen saz medeniýetiniň taryhy kökleri.
3. Zoroastrizm (otparazlyk), totemizm, sufizm barada düşüňjeler.
4. Türkmen saz folklorynyň toparlara bölünişi.
5. Däp-dessur folklory.
6. Tans žanrlaryň gelip çykyşy we görnüşleri (zıkr, çapak).
7. Durmuşy folklor.
8. Zähmet we oýun žanrlary.
9. Toý žanrlary.
10. Müçe ýyllary saz sungatynda.
11. Saz folklorynyň ýerine ýetirijileri, onuň häzirki zaman ýagdaýlary.
12. Dünýä halklarynyň saz folklory.
13. Türkmen saz sungatynyň howandarlary. Baba Gammaryň, Aşyk Aýdyň piriň halk saz döredijiliginde şohlelendirilişi.
14. Türkmen saz gurallarynyň gadymy kökleri. Saz gurallarynyň şekilleri maddy ýadygärliklerde we edebiýat çeşmelerde.
15. Nusaý ritonlarynda saz gurallarynyň şekillendirilişi.
16. Gadymy Merwiň estetikasy we saz medeniýeti.
17. Saz gurallarynyň döreýşi bilen bagly rowaýatlar.
18. Türkmen dutary (gelip çykyşy, ýasalyşy, ýerine ýetirijilik usullary, repertuar, halypa-sazandalary).
19. Ýerine ýetirijilik mekdepleri.
20. Dünýä halklarynda dutara kybapdaş saz gurallary.
21. Gyjak sungaty (gyjagyň gelip çykyşy, ýasalyşy, ýerine ýetirijilik usullary, repertuar, halypa-sazandalary).
22. Dünýä halklarynda gyjaga kybapdaş saz gurallary.
23. Tüýdük we onuň görnüşleri (gelip çykyşy, ýasalyşy, ýerine ýetirijilik usullary, repertuar, halypa-sazandalary).
24. Dünýä halklarynda tüýdüge kybapdaş saz gurallary.

25. Gopuz. Onuň dünýä halklarynyň saz medeniýetinde ähmiýeti we görnüşleri.
26. Türkmen halk sazlarynyň klassifikasiýasy we gurluş aýratynlyklary.
27. Dutar toplumlary (Mukamlar, Gyrklar, Saltyklar, Nowaýylar).
28. Türkmen mukamlary Orta Aziýa žanrlarynyň hatarynda.
29. Milli saz gurallarynyň kämilleşen nusgalary we ussalary.
30. Halk saz gurallary orkestri.
31. Bagşyçylyk sungatynda porhançylyk kökleri we halypa-şägirtlilik däbi.
32. Bagşyçylyk mekdepleri.
33. Türkmen şahyrlary we bagşyçylyk sungaty.
34. Türkmen halk aýdymlarynyň klassifikasiýasy we gurluş aýratynlyklary.
35. Dünýä halklarynyň epiki döredijiligi.
36. Türkman eposlary.
37. Halk we awtorçylyk dessanlary.
38. Dessançy-bagşylaryň ýollary.
39. Çowdur ýolunyň ussatlary.
40. G. Ýakubowuň epik döredijiligi.
41. Türkmen dessanlarynda halk aýdymynyň orny.
42. Saz medeniýeti gadymy gündogarşynaslaryň we dünýä alymlarynyň gözleglerinde.

Türkmen halk sazy «Selbinýaz gyrk»

Jepbar Hansähedowyň ýazgysy
esasynda, nota geçiren Ýazmyrat Rejebow

Allegretto

8

14

19

24

29

36

40

44

49

accel.

54

59

64

69

74

79

84

88

94

99

105

[illegible]

169

174

178

183

cirt

188

193

198

205

211

216

222

228

233

239

244

249

255

260

266

271

274

278

284

289

294

299

304

308

313

318

Peýdalanylan edebiýatlar

1. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşin täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. I–III tom. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010.
2. *Абубакирова Н.* Современные тенденции в туркменской музыке. // Традиции музыкальной культуры народов Ближнего, Среднего Востока и современность. – М., 1987.
3. *Ahmedow A.* Dutaryň owazy – halkymyň sazy. – Aşgabat: Türkmenistan, 1983.
4. *Ahmedow A., Aşyrow A., Gurbanowa J.* Türkmen halk aýdym-saz döredijiligi. – Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010.
5. *Алексеев Э.Е.* Шаманизм тюркоязычных народов Сибири. – Новосибирск, 1984.
6. *Аманов Б.* Импровизационность и традиционность в формировании кюев и их отражение в народной терминологии. // Теоретические проблемы народной инструментальной музыки. – М., 1974.
7. *Аннаев Р.* Нобат багши. – А., 1981.
8. *Aşyrow A.* Könegüzer. – А., 1992.
9. *Бартольд В. В.* Очерк истории туркменского народа. // Туркмения. Т. 1. – Л., 1929.
10. *Басилов В.* Культ святых в исламе. – М., 1970.
11. *Басилов В.* О пережитках тотемизма у туркмен. // ТИИАЭ АН ТССР, серия «Этнография». Т. 7. – А., 1963, стр. 135–151.
12. *Бахман В.* Среднеазиатские источники о родине смычковых инструментов. // Музыка народов Азии и Африки. В. 2, 1973.
13. *Виноградов В. С.* Музыка Советского Востока. – М., 1968.
14. *Вызго Т. С.* Музыкальные инструменты Средней Азии: Исторические очерки. – М., 1980.
15. *Гуллыев Ш.* Искусство туркменских бахши. – А., 1985.
16. *Гуллыев Ш.* Туркменская музыка. – Алматы, 2003.
17. *Джикиев А.* Очерк происхождения туркменского народа в эпоху Средневековья – А., 1991.
18. *Жумаýew Ç.* Saz eýlär bolduň gargydan. // Türkmenistanyň ýadygärlikleri. – 1982 – № 2.
19. Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. – М., 1975.
20. *Durdyýewa A.* Türkmen folklorynda sanawaçlar we ýaňyltmaçlar žanrlarynyň aýratynlyklary. – А: Ýlym, 1986.
21. *Елеманова С.А.* Профессионализм устной традиции в песенной культуре казахов. – Л., 1984.

22. Жераньска-Коминек С. Туркменский бахши: шаман или артист? // Изв. АН Т, Гуманит. науки. – 1992, № 4.
23. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. // Избранные труды. – Л., 1974.
24. Каррыев Б.А. Эпические сказания о Героглы у тюркоязычных народов. – М., 1968.
25. Книга моего деда Коркута. Огузский героический эпос. – М., 1962.
26. Короглы Х.Г. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. – М., 1983.
27. Мец А. Мусульманский Ренессанс. – М., 1966.
28. Мухамбетова А.И. Народная инструментальная культура казахов. Генезис и программность в свете эволюции форм музицирования. – Л., 1976.
29. Mämmetýazow B. «Görogly» eposy we onuň häzirki zaman ýagdaýy. – А., 1979.
30. Mämmetýazow B. Bagşy repertuarynda aýdymlyar. // Изв. АН Т, сер. общ. наук – 1971.
31. Пилипко В.Н. Терракотовые статуэтки музыкантов из Мерва. // Вестник древней истории. – № 2, 1969.
32. Поцелуевский А. Метрика произведений Махтумкули. // Махтумкули. – А., 1960.
33. Пугаченкова Г., Ремпель Л. Очерки искусства Средней Азии. – М., 1982.
34. Раимбергенов А.И. Проблемы текстологической вариантности кюев. // Инструментальная музыка казахского народа. – Алма-Ата, 1985, стр. 63–93.
35. Садыкова В. Проблемы формообразования в азербайджанских инструментальных мугамных импровизациях. – Л., 1981.
36. Сарыбаев Б.Ш. Казахские народные музыкальные инструменты. – Алма-Ата, 1979.
37. Türkmen folklorynyň häzirki zaman ýagdaýy. – А., 1975.
38. Türkmen halkynyň gelip çykyşynyň, dünýä ýaýraýşynyň we onuň taryhynyň problemalary. – А, 1993.
39. Успенский В., Беляев В. Туркменская музыка. Т. 1–2. – Алматы, 2003.

Mazmuny

Giriş.....	7
1. Gadymy otparazlyk döplerinde sazyň ähmiýeti.....	8
2. Türkmen saz folklorynyň toparlara bölünüşleri. Däp-dessur žanrlary	14
3. Durmuşy folklor. Hüwdüler, läleler we zähmet žanrlary.....	20
4. Toý žanrlary.....	30
5. Tans žanrlary	37
6. Oýun žanrlary.....	43
7. Saz folklor žanrlarynyň müçe ýyl hasaby bilen baglanyşygy	46
8. Milli saz gurallary halkyň taryhyny öwrenmeginiň gymmatly çeşmesidir	49
9. Nusaý ritonlarynda saz gurallarynyň şekillendirilişi.....	57
10. Gadymy Merwiň estetikasy we saz medeniýeti	60
11. Musulman Renessansy.....	68
12. Beýik Türkmen Seljuk imperiýasynda ylmyň ösüşi	73
13. Instrumental saz	77
14. Türkmen mukamlary Orta Aziýa žanrlarynyň hatarynda	83
15. Halk saz gurallary orkestri.....	89
16. Türkmen bagşyçylyk sungaty.....	93
17. Halk aýdymlarynyň žanr we gurluş aýratynlyklary	100
18. Türkmen halkynyň epiki döredijiligi.....	106
19. «Gorkut ata» eposy.....	111
20. «Görogly» eposy	117
21. Halk dessanlary.....	121
22. Magrupynyň epiki döredijiligi.....	129
23. Andalybyň epiki döredijiligi.....	132
24. Şabendäniň epiki döredijiligi.....	137
25. Mollanepesiň epiki döredijiligi.....	140
26. Dessançy bagşylaryň ýollary	143
27. Gurt Ýakubowyň döredijiligi.....	148
28. Türkmen saz sungaty ylmy we taryhy çeşmelerde.....	156
29. XX asyryň belli gündogarşynaslary.....	162
Synag ýumuşlary	173
Türkmen halk sazy «Selbinýaz gyrk»	175
Peýdalanylýan edebiýatlar.....	181

Jemile Gurbanowa, Bahargül Ýakubowa

TÜRKMEN HALK SAZ DÖREDIJILIGI

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

Redaktor
Teh. redaktor
Neşir üçin jogapkär

H. Sapargulyýew
O. Nurýagdyýewa
A. Durdyýewa

Çap etmäge rugsat edildi 20.11.2012. Ölçeği 60 x 90 $\frac{1}{16}$.
Ofset kagyzy. Ofset çap ediliş usuly. Şertli çap listi 11,5.
Şertli-reňkli ottiski 25,25. Hasap-neşir listi 9,83. Çap listi 11,5.
Sargyt №2067. Sany 1 700.

Türkmen döwlet neşirýat gullugy.
744000. Aşgabat, Garaşsyzlyk şaýoly, 100.

Türkmen döwlet neşirýat gullugynyň Metbugat merkezi.
744004. Aşgabat, 1995-nji köçe, 20.